

palócföld

TÁRSADALOMPOLITIKAI, IRODALMI, MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT 1990/6.XXIV.

HELYISMERET

SALGOTÁRNYAS

Tartalom

3. Kontra Ferenc Lassan ölü kisebbségi mérge (novella)

10. Handó Péter szövegei

VALÓSÁGUNK

12. Mezey László Miklós Felelős irodalom (tanulmány)

MŰHELY

25. Ferdinandy György Ilyenek voltunk. (Palackposta I.)

28. Tóth Sándor Római pillanatok (útirajz)

HAGYOMÁNY

33. Marschalkó Zsolt Mátrai képek II. (tanulmány)

42. A. Gergely András A palóc történettudat változásai (tanulmány)

50. Bircher Erzsébet–Tóth Péter Az démonokról. . . (tanulmány)

MÉRLEGEN

56. Horpácsi Sándor kritikája (Ardamica Ferenc: Anyám udvarlóí)

SZOMSZÉDSÁG ÉS KÖZÖSSÉG

58. Käfer István A magyarországi szlovákok és irodalmuk (tanulmány)

66. Puntigán József Korszakváltás (tanulmány)

SZEMÉLYES TÖRTÉNELEM

78. Németi Gábor Tóth Gyuláné visszaemlékezése egy hortobágyi internálótáborra II.

90. Szokács László Sohasem szégyelltem. . . (interjú)

95. PALÓCFÖLD-hírek

A Nógrád Megyei Tanács VB
művelődési osztályának lapja.

FŐSZERKESZTŐ:

Pál József

FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES:

Zsibói Béla

MŰSZAKI SZERKESZTŐ:

Nagy Kovács József

FELELŐS KIADÓ:

Dr. Németh János igazgató

Szerkesztőség: 3100 Salgótarján,
Tanácsköztársaság tér 13.
Telefon: 14 367/36.

Levél cím: 3101 Salgótarján, 1. Pf.:
270.

Kiadja: A Nógrád Megyei Köz-
művelődési Központ.

Készült: a Nógrád Megyei Nyomda-
ipari Vállalat salgótarjáni telepén.
S. 4. (A/8) ív terjedelemben.
F. v.: Kelemen Gábor igazgató.
90.56886 N. S.

*

Szerkesztőségi fogadóórák:
Minden szerdán 11–15 óráig és
minden csütörtökön 11–16.30 h-ig.

E SZÁMUNK SZERZŐI

A. Gergely András szociológus (Bu-
dapest), Bircher Erzsébet levéltári
kutató (Miskolc), Ferdinandy
György író (Puerto Rico), Handó
Péter költő (Salgótarján), Horpácsi
Sándor kritikus (Miskolc), Käfer
István irodalomtörténész (Buda-
pest), Kontra Ferenc szerkesztő
(Újvidék), Marschallkó Zsolt zenei
könyvtáros (Pásztó), Mezey László
Miklós irodalomtörténész (Buda-
pest), Németi Gábor tanár, (Hat-
van), Puntigán József újságíró (Lo-
sonc), Szokács László újságíró (Bu-
dapest), Tóth Sándor író (Buda-
pest), Tóth Péter levéltári kutató
(Miskolc).

*

E számunk illusztrációs anyagát
MUSTÓ JÁNOS festőművész, Lu-
ca című sorozatából válogattuk. A
hátsó borítón PROKOP PÉTER
rajza látható. Handó Péter írásához
a grafika DIVÉKI PÉTER mun-
kája. (Fotó: Buda László.)

Lassan ölü kisebbségi méreg

Megint előjöttek a patkányok, mintha végszóra vártak volna, végiglopakodtak egymás után a fal mellett, lerázták magukról az esőcseppeket. Eleség után kutattak. Két kisebb csoportban folytatták útjukat. Egy részük megállt a lépcsőfeljáró alatt, és a zsíros papírok, száraz kenyerek közt matazott, a többiek a kapualjban sorakozó szemeteskukák felé vették az irányt. Odakint még mindig a langyos eső áztatta a beton szennyét, kocsonyássá téve a járda felületét. Egy férfi közeledett, nagyot

csúszott a bejárat előtt, megkapaszkodott a kitárt kapu kilincsében. Eszébe sem jutott reggel, amikor munkába indult, hogy az esernyőt magához vegye, csak az újságpapírba csavart szalámis szendvicset csúsztatta indulás előtt a zsebébe. Egész nap álmos volt. Egykedvűen álldogált a korhadt kapufélfának dőlve, pedig otthon mindenféle apró munka várta: össze kellene öltenie a hátán a szét-hasadt kabátot, meg kellene keresnie a törött gyűrűt, hogy becserélje az aranyművesnél, ki kellene szednie a régi gittet az ablakból. Mégis vár, mert ez fontosabb.

Az öregasszony ügyet sem vetett az idegenre. Két jól megtermett patkány marakodott sivalkodva a szemétkben. Megint ezek az átkozottak, talán valami mérget kellene venni. Egyszer már korábban öszszefogott a ház, kihívták a féregtelenítőt, aztán nyugtuk volt a rágcسالóktól. Üres üveg gurult el a lába előtt,

leesett az alagsorba és széttörött. Az agglegény ijedten pillantott fel, elkáromkodta magát. Rozsdás kerékpárok és babakocsik tornyosultak az ajtaja előtt, ezt a sok limlomot kerülgette naponta. Nyikordult a kulcs a zárban, idegesen csukta be maga mögött az ajtót. Reszketett a keze. Ügyetlenül töltötte a tejet és kiömlött az asztalra. Az eső elől menekült az önkiszolgálóba, végül mégis átmedvesedve ért haza. A tejet sem szerette igazán. Zuhogást hallott a feje felett, szinte beleremegett a mennyezet. Megint két lábbal ugrálnak, csak, hogy bosszantsanak, égetni való ez a két kölyök: fel fel fel

le le le, és így folyt a játék az első emeleten legalább fél órán keresztül. A lefolyócsövek a gyerekka-cajt is továbbbitették.

Giliszták másztak elő a betonjárdára, nehogy megfulladjanak. Ládák lapultak a lépcső alatt, tele rothadt almával. Itt meg kell fulladni. A nő érzékeny volt a szagokra, már az utcán kipréselte tüdejéből a levegőt, és csak akkor vett mély lélegzetet ismét, amikor beért a szobájába. Elhúzta a rózsaszínű függönyt. Csalódottan állapította meg,

hogy senki sem várakozik a kapualjban. Biztosan elkerülték egymást. A férje pedig két óra múlva otthon lesz, és addig. . .

Ballagott hazafelé. Egy bokszoló nyitott a közelben éttermet. Ütközben posta és két zöldségesbolt. Az egyikben szokás szerint megvette a decis üveget. Megállt a lépcsőfordulóban, és egy hajtásra kiitta. Letette a lépcsőre. A lakók vagy lerúgták a kovácsoltvassal keretezett liftaknába, vagy ott árválkodott másnapig, míg egy másik került mellé; a sokszorozódás legfeljebb négyig tarthatott, addigra csak szemet szűrt valakinek. A szobában a felesége még mindig a rózsaszínű függöny előtt állt, és bámulta a bejáratot, az udvart, a csöpögő creszt.

Milyen friss a levegő eső után. Az öregasszony szeretett magába beszélni, nem érezte magát annyira egyedül. Ezüstözött csomagolópapírba burkolta a nagy mogyorós csokoládét, kevéske nyugdíjából nem sokra futotta. Bezzeg volt idő, amikor lemezjátstól vehetett a kisebbik unokájának tizenötödik születésnapjára. Nem is volt olyan régen. Hálát sem várt érte, hiszen tudta, hogy a gyerekek milyen feledékenyek. Azon nem ütközött meg, amikor a múlt héten beállított a nagyobbik unokája a férjével, és köszönés helyett csak annyit mondott, hogy nálad mindig olyan öregasszonyszag van. A csokoládénak azért még örülnek mind a ketten. Még ez a kis álatka is kérne belőle. Az egér végigsétált a konyhán, és szemlátomást téctván méregette az odakészített szalonnadarabkát. De rosszat sejtve odébbállt inkább. Az öregasszony nem félt tőle, éppen ellenkezőleg, beszélt hozzá. Közben zsörtölődött, hogy megrágták a cipőit. Mérget rakott az ágya alá. Lila porral mérgezett magvakat rakott az újságpapírra: kukorica, földimogyoró, búza és tökmag volt benne. Rakott a lépcsőfeljáró alá is egy adagot, hátha a patkányok is felfordulnak tőle.

Szakszervezeti fél disznót cipelt egy ember a hátán. Egy női hang azt mondta a háta mögött, hogy kár lett volna gyorsítanom, annyian megelőztek, az útszéli fák elnémultak a ködben. Annyira nem volt értelme ennek a mondatnak, hogy legszívesebben hátrafordult volna, hogy megkérdezze, mit akart ezzel mondani. Mire azonban erre rászánta volna magát, a mögötte baktató barátnők már javában szapulták közös barátnőjüket, és a diagnózis olyan lenyűgözően pontosnak tűnt, hogy akár egy pszichológiai elemzésnek is megfelelt volna. Megállt a kapu előtt, hagyta, hogy kikerüljék. Kinyitotta az újságot, megakadt a szeme egy orvos nyilatkozatán:

nem értem, miért teszik ezt a rendőrök. Tizenéves gyerekekre miért lönek? Hiszen fegyverük sincs, csak tűntetnek. Megírhatja azt is, hogy valamennyi golyó hátulról fúródott a testbe, tehát a menekülő emberekre löttek.

Levette a fejéről a sapkát, és kicsavarta belőle a vizet. Fel kell vinnem neki az újságot. Toporgott, mintha magát akarná meggyőzni valaminek az ellenkezőjéről. Most miért látogassam meg? Félreértéskkel körülbástyázottan. . . Legszívesebben elsüllyedt volna szégyenében, amikor felszólították. A rövidülő mondatok a kétségbeesés félelmetes jelei. Mint a dominóvár, úgy dőltek össze sorban a gondola-

ta. Csak ne kellene annyira egy jó osztályzat a végére, az utolsó héten. . . És többet nem kérdeztek tőle. Olyan alaposan megtanult mindent, hogy el sem véthette volna, csak éppen mást kérdeztek. Felrajzolhatta volna a zsírmolekulát az összes kötődésével. Az ajtóhoz ért, és még mindig nem tudott szabadulni iskolai, egészen friss gondjaitól. Megrázta a fejét, mintha vizes lett volna. Ugyanilyen ajtó. Milyen egyforma ebben a kurva életben minden: a lepusztult lépcsőház, a nagymamák, meg a jó tanuló okos unokák. Az öregasszony odaadta neki a csokoládét. Tudom, hogy ez a kedvenced. Majd a csomagban is mindig ilyenet fogok küldeni.

Milyen csomagban?

Őszre behívót kapsz, mintha nem tudnád. Jó katona leszel, szófogadó, amilyen sose voltál.

Ne akarj ilyen jó lenni hozzám, csináltass inkább egy műfogsort magadnak!

Levisznek majd délre, és neked is lönöd kell!

Az én kezem nem érint fegyvert.

Odelent semmit sem ér a te hited. Odáig el sem jutok, engem fel sem vesz az a vonat. . .

Ne csináld ezt, tudom, hogy elegend van, hajtanod kell, ez az utolsó év. . .
Miért lenne az utolsó?

Ne köss bele mindenbe! Az én időmben azt szokták mondani a végzősöknek, hogy az utolsó év, de azt hiszem, most sincs ez másként.

Az angoltanár nő végigolvasta a dolgozatomat; most ezt figyeld; azért olyan fásult, csipás, kiégett, mert ilyeneket olvas; folyton becsapjuk egymást; az osztály úgy tesz, mintha oda lenne érte, ő pedig úgy tesz, mintha vállalná ezt a ragaszkodást. A múltkor úgy megbotlott a küszöbben, hogy majd kiesett a protézise. Aztán a tanárban elmesélte az esetet. És odarohantak legalább a daliák, hogy felsegítsenek? – kérdezte az idős kolléga. – Ugyan már, az én gyerekeim. . . – legyintett keserűen. Aztán a fiatal kollegina megtoldotta: Szóval jót röhögött rajtad az egész osztály! Erre felháborodottan vágott vissza az angoltanár nő: Ugyan már, az én gyerekeim! Szóval így vagyunk mi egymással, mint macska az egérrel, mint a patkányméreggel, amely megkeseríti életünket. Majd legközelebb is mesélek neked ilyen szellemeseket, most megyek. Ennyi jött el elég egy napra.

Leszakadt a lift, másnap virradóra, talán a patkányok rágták el a kötelet, vagy a rozsdá marta szét a láncokat, le-fel ingáztak, mint a falióra.

Elmaradtak az éjszakai csattanások, a jellegzetes lifthangok. Neki úgysem kellett felvonó, mit számít neki, hogy leszerelik, és kidobják. Az sem izgatja, ha a helyére nem kerül másik. Ő a muskátlikat dobta ki, mert sohasem hoztak virágot, nem érte őket napfény az alagsori lakás ablakában. Ugyan milyen színűek lehetnek, töprengett, miközben a cserepek tartalmát kiborította a szemétkupac tetejére. Egy tépett macska sétált át az udvaron. Megtanult inni az állandóan csöpögő csapból.

Az előszobában régi falióra siettette az elmúlást. Az öregasszony lejjebb húzta a láncon a súlyokat. Mint a lift: vitte fel a ketyegő perceket a mennyországba....

zuhanás visszhangzott a lakásban. Csattant a jég. Kiolvasztotta a hűtőszekrényt. Víztócsában állt a konyhaasztal. Az öregasszony mindig fázott. Vízet forralt, teletöltötte az ágymelegítő tömlőt. Nehéz lett körülötte a levegő, akár az ólom, akár az ócskavas. A lift, ami leszakadt, a jég, ami elolvadt. Egyre lassabban mozdultak előre a gondolatai. Ásított. Lekapcsolta az állólámpát. Nehéz volt a sötét, befödte, nyomta lefelé, melegítette. Neonreklám fénye vibrált a kristályvázán. Fékcsikorgás hallatszott. Kiverte a szeméből az álmat. Egyre forróbb lett körülötte minden. Észrevette, hogy csurom víz az ágya. Lassan feltápáskodott, mint aki Csipkerózsika-álmából ébred. Levetette a hálóingét. Hideg vízcseppek gördültek végig ráncos bőrén. A telefonhoz kellett volna nyúlania vagy segítségért kiáltania... De a következő pillanatban egyszerűen csak nevetségesnek és tehetetlennek érezte magát. Vacogva álldogált a szoba közepén. A szivárgó tömlőt kidobta a szemétkupacba. Pokrócba burkolózott. A második emeleten a rózsaszínű függöny mögött még égett a lámpa, az ablak hosszú, fényes csíkot rajzolt az udvarra. Mi lenne, ha holnapra minden megváltozna: a postás bedobna egy napilapot, az őládájába is, babakocsit hoznának fel az alagsorból, eljönne megint az idegen férfi, hogy bámuljon a rózsaszínű függöny felé, és eljönne megint a macska, hogy igyon a csöpögő csapból...

Úgy érezte nagyon messze van, nem éri el a fogason a kabátot, távol van attól, aki beszél, attól is, aki hallgat. Egy üzemzavar így fel tudja borítani az embernek az egész napját. Látta lecsúszni a saját kezét a kilincsről, mintha valaki más lett volna, aki nem mer benyitni, nem mer hazaérkezni. Rájött közben, hogy elfelejtett bemenni a boltba a szokásos egy deciért. Élt a soha vissza nem térő alkalommal: hátha rajtakapja a feleségét. Keze izgatottan markolta a kilincset. Az idegenre gondolt, akit egyszer a kapualjban látott ácsorogni. Hiába nyomta le még egyszer a kilincset, a zár nem engedett. Senki sem volt otthon.

Szamárság – nevette el magát. Morzsák és ételdarabok hulltak le az erkélyről, a két kisgyermek nézte, hogy csipegetnek az udvaron a verebek. Egyikük közéjük dobott egy kavicsot. Egymás után pattantak fel az ablakok, felháborodással és kíváncsisággal vegyes arcok tekintettek le, ugyan ki túráztatja ilyen eszeveszetten a motorját, biztos csak azért, hogy felhívja magára a figyelmet. Ilyenek mind ezek a mai suhancok, gondolta az öregasszony. Verebek ugráltak a szemeteskanának kö-

rül is. Csak nehogy a mérget csipegessék ki, de ezek biztosan rafináltab-
bak annál. Az önkiszolgáló felé indult. Megtorpant egy pillanatra, mert
megint oda tartott, ahol tegnapelőtt is becsapták. Felette zászlókat lenge-
tett a szél az épület homlokzatán, mintha el akartak volna repülni. Nagy
fekete pillangók. Mintha feleseltek volna a széllal. Minden ember végül,
egy fekete pillangó lesz. Hányat is öltek meg eddig? Kislány korában azt
gondolta, ha sok-sok lepkét fűz egy hosszú cérnaszálra, elrepül majd, el
innen, más vidékre. Végre odaért a másik önkiszolgálóhoz. A zacskós-
tej már elfogyott. Az utca végén

bukott le a nap. Paneltetők fekete
kockái tonyosultak egymásra. Elhúzta a rózsaszínű függönyt. A férje a
szokásos egy deci után mohón kanalazta a bablevest. Úgy tett, mintha
nem is tudna zugívásáról. Bepárasodott a konyhaablak, ennek ellenére ki-
tartóan fürkészte a szemközti házat, fényes foltok mutatták, merre sora-
koznak az ablakok. Kilenc betűt rótt ujjával egymás mellé, aztán lefolytak
az üvegen. Egy szó nem semmisülhet meg végleg, ravaszul mindig új ala-
kot ölt, permanensen újjászületik, kísérteni fogja mindig, valahányszor a
hideg üvegre lehel, ujjában bizseregenek azok a betűk. Az a szó vésődött
leginkább az emlékezetébe, amitől újra nevedes lesz a tenyere. Megfor-
dult. A tányér üresen állt a konyhaasztalon.

Kilötytyintett egy lavór vizet az
udvarra, vele együtt az inggombot is. Majd ágyneműgombbal helyettesíti,
úgysem látja senki. A feje fölött valami dübörgést hallott, a két gyerek
megint háborúsdít játszik. Pók ereszkedett vékony szálon az asztal közepé-
re. Az abrosz alatt gyűjtötte a villanyszámlákat. Elővette kabátja zsebé-
ből az összegöngyölt újságot, a feje árnyékot vetett a papírra.

Megbízható
források szólnak arról, hogy az eltemetett tüntetők többségét hátulról
érte a gyilkos lövedék, hogy néhányan teljesen ártatlanul haltak meg.
Ahogy például az a tízéves gyerek is, aki nyilvánvalóan nem jelentett
semmilyen veszélyt az államrendre, és aki talán egyetlen pofon után bögve
hazament volna.

Patkányvisításra kapta fel a fejét, abbahagyta az olvasást. Ha halha-
tatlan lenne, mondjuk, egy görög isten, akkor most fogná a sípját, és an-
nak hangjára sorban előbújnának a patkányok, elbűvölné őket a dallam,
követnék a síp hangját, és így kivezetné az utolsót is a pincéből, az egész
házból, az egész utcából. Egy nagy zsákba gyűjtené őket, és az egészet a
folyóba dobna, sivalkodva

zuhannának

a veszükbe. Most tért csak észhez,
amikor mindenkit távolodni látott maga körül. Egyedül éledgelt az alag-
sorban, akár egy patkány, az ajtaja előtt ócskavas, az ablaka előtt sze-
mét. A tükör elé állt, és nézte azt a másikat a túloldalon: mély ráncok, a
pusztulás lövészárkai, elhagyott szálak a nyakon, kapkodó, igénytelen bo-
rotválválkozás. Kent magának egy pástétomos kenyeret. Száznyolcvankét órát
dolgozott, a jövő hónapban veszi ki az évi szabadságát. Óvatosan nyi-
totta ki a ruhásszekrény ajtaját, hátha megint valami rágszáló lapul benne.
A tévé kékes fénye kiszűrődött az udvarra. Kétségtelenül jobb lett a kilá-

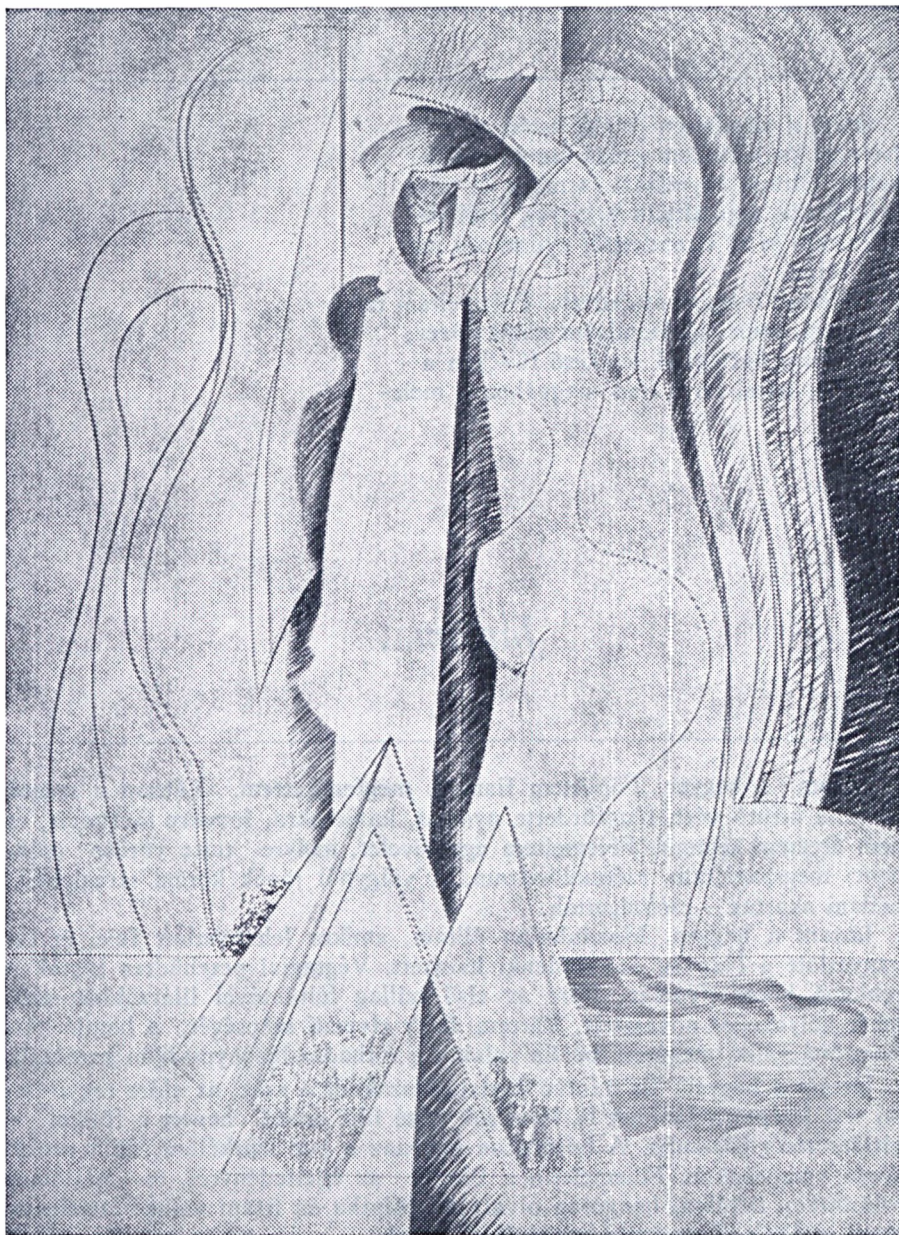
tás, mióta eltávolította a virágládákat. Azonban némi szomorúsággal töltötte el, hogy mégiscsak megtudta, milyen színű virágot hoznak. A szemetes-tartály mellett, ahová dobta őket, gyökeret eresztettek. Inkább csak kín-lódásból nyíltak ki, nem jókedvükben; hamarosan el is távolították mind a többi szeméttel együtt.

Kitárta az ablakot, és összehúzta a rózsaszínű függönyt. Az udvarról beszűrődött a földszinten lakó gyerekek hancurozása. Felmelegítette az előző napi bablevest. Minden percben megérkezhet a férje. Bekapcsolta a rádiót. Egy bágyadt hangú énekesnő arról dalolt, hogy az éjszaka ő lesz a bánat királynője.

Az öregasszony folyton fázott. Nagyken-dőbe burkolta magát, és az ablak melletti karosszékben egy régi, szakado-zott szakácskönyvet lapozgatott. Volt benne néhány recept, amire nem emlékezett. Holnapután lesz az unokája születésnapja, és addigra többféle aprósüteményt akar készíteni.

Eljött megint az idegen férfi, megállt az ajtó előtt, nem csengetett, csak rágyújtott csendben, türelmesen várta, hogy a rózsaszínű függöny szétrebbenjen. Rászánta magát mégis az asszony léptei szaporán csattantak a lépcsőn, szétnézett gyorsan, nem látta senki, elindult a sötét kapualj felé.

A két gyerek egészen jól feltalálta magát a ház körül. Anyjuk az udvaron teregetett, aztán az üres lavórral visszament a lakásba. A gyerekek elkergették a macskát, pedig csak inni jött a cső-pögő csaphoz. Riadtan menekült a tűzfal kiálló gerendájára. Ott sem hagy-tak nyugtot neki, addig dobálták kővel, görönggyel, míg le nem ugrott; a lépcsőházba menekült, a két gyerek a nyomába eredt, a lépcsőfeljáró alatt keresték. Ott felfedeztek valami érdekesebbet, ügyet sem vetettek többé a macskára, különben is hetedhét udvaron túl járhatott. Magvakat találtak újságpapírra szórva. Az idősebbik felismerte, hogy van köztük földimogyoró is. Milyen szép színűre vannak festve! Szétválogatták a szem-et. Ropogtatták a földimogyorót. A kezük, az arcuk csupa lila lett. Test-vériesen elosztották egymás között.

Jákob

Azon a hegyháton töltött estén, mikor Istennel perlekedtem porrá omoltak illúzióim. Ültünk egymással szemben és tejes gyümölcsöt rágszáltunk a lényeg felől tudakozódó és az elrendeltről nyilatkozó szavak fölött.

Hajnalra magam maradtam. Fölemeltem tarisznyám, mint egy lázadásra szánt követ; elindultam harmattól reszkető füveken a völgybe, közelebb a föld magvához – melegedni.

1990.

Jártam...

Jártam a hegyen. Fölvittem fiam és megfeszítettem. Láttam a szegek nyomán kifutó vért, fényfürdette nyomát, kavicsokra, füvekre száradtát, és nem éreztem semmit. Fölemeltem egy levelet, melyre teste vöröse csöp-pent: megszagoltam, szétmorzsoltam. A völgyből jövők körém sereglettek; hallani akartak – szölongattak.

Jártam a hegyen. Mozdulatlan álltam, amikor lehanyatlott feje, és lehanyatlott a Nap is, és mindenki hazatért. Végtagjai petyhüdtlen lógtak a rekkenő hőség nyomán. Bőre az első csillag feltűntével lilászölddé vált, fehér hólyagokat növesztett. Vártam, hogy elveszti szépségét, a bomló hús, riasztóvá válik, megértek belőle valamit a rothadás bizonyosságán keresztül.

Jártam a hegyen. És miután karjain átszakadt a szög, az előre rogyó-bukó test letépte a lábfejet is, kavicsok közé fúrt arccal hevert a földön – visszatértem házamba. A bútorokon ugyanaz a por szürkéllett, mint utolsó közös vacsoránkon. Fölemeltem a Bibliát az éjjeliedényről, és taláalomra fölötöttem. Sétálva, hangosan olvastam. Mintha én írtam volna: tartalmatlanul szálltak el nyelvem hegyéről a szavak.

1989.

...the ... of
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

Felelős irodalom

Vázlat a nemzetiségi irodalmak „természetrájához”

Nemzeti irodalom

Az irodalom nemzeti jellegének kialakulása, majd a nemzeti irodalom létrejötte hosszan tartó és összetett történelmi folyamat eredménye. Azt azonban eléggé bajos pontosan meghatározni, hogy egy nyelvi közösség, vagy tájegység regionális írásbelisége mikortól számít önálló léttel és létét jellemző sajátos vonásokkal bíró nemzeti irodalomnak. Európa déli és nyugati felén a reneszánsz kora jelentette a polgári eszmények jegyében egységesülő társadalom létrejöttét, illetve a népnyelv művészi alkotásokban megtestesülő, tehát nemzeti gondolatokat megszólaltató kezdeteit. Kelet- és Közép-Európában a fejlődés jócskán később, és noha a reneszánsz Magyarországon is megszólaltatója volt bizonyos nemzeti törekvéseknek, a polgárosodás hiánya hátráltatta a nemzeti jellegű kibontakozást, a regionális vagy felekezeti különbségeket meghaladó szellemi egységesülést.

Nálunk a XVIII. század végétől – a nemzeti gondolatoknak a francia forradalmat követő térhódításával – figyelhető meg az irodalom nemzeti jellegét öltő fejlődése. Vagyis a nemzeti irodalom, mint történelmi kategória, ott és akkor keletkezik, ahol és amikor kialakul a korszerű értelemben vett polgári társadalom. Ha pedig az irodalom és tágabban a szellemi élet nemzeti célkitűzésekkel telítődik, nyilván a nemzeti lét funkciói legalább egy részének betöltésére, illetve kifejezésére is alkalmassá válik, átvállalva a még teljességében ki nem alakult polgárságtól a nemzeti létezés fönntartásának – így a nemzeti eszme éltetésének – föladatát. Jó példával szolgálnak erre a magyar fölvilágosodás, majd a reformkor nagyjai, s később a szabadságharc leverését követő önkényuralmi időszak „virrasztói”, vagy az a kultúrtörténeti tény, hogy a Kárpát-medencét sem a magyar etnikum, sem a magyar nyelv nem volt képes kitölteni – egyedül az irodalom. Az utóbbin mindössze annyit kell érteni, hogy egy nyelvi közösség tudatában mindaddig nem alakul ki az egész hazára vonatkozó, otthonosságot is jelentő tájélmény, amíg az irodalmi művekből sugárzó tájvarázs ezt nem teszi együttesen elérhetővé. Ilyenformán, ha a teljes utat még be nem járt polgárosodás idején – többnyire nemzetközi áramlatok nyomán – a szellemi értelemben egységesülő társadalom értelmisége hívja elő az addigi regionális irodalom nemzeti karakterét, akkor ez az „új” irodalom magára vesz egy szolgáló attitűdöt, s ilyen értelmű visszahatásként továbbfejleszti az olvasótársadalom kollektivitását, sorsközösségtudatát. Végül is a nemzet és az irodalom egymást erősítő értelmi-érzelmi kölcsönhatásában kristályosodnak ki azok a specifikumok, amelyek azután karakteresen megkülönböztetik egymástól a nemzetek irodalmát. Mert léteznek azonos nyelvet beszélő nemzetek, vannak egyazon területen élő más-más etnikumok és kultúrák, de nincs, mert nem lehet két egyforma történelmi utat, azonos társadalomfejlődési és kultúrhistoriai ívet bejáró nép.

A nemzeti irodalom tehát olyan történelmi képződmény, amely internacionális viszonylataival természetesen kapcsolódik az emberi civilizáció általános értékeihez, ám egyedi karakterét éppen az ettől elütő sajátosságai rajzolják ki. Melyek ezek? Először is a dialektusok fölé emelkedő egységes irodalmi nyelven történő megszólalás; azután az évszázados, évezredek csak az illető nemzet tudatában és anyanyelvében élő történelmi tapasztalatok összessége; a belső művészi fejlődés törvényszerű mozzanataiból elvonható gondolati-formai tradíciók eredői; az öntörvényű irodalmi tudat és értékrend léte.

A nemzeti jelleg azonban nem csupán történelmi szempontból jelentős kategória, hanem számontartandók értékvonatkozásai is. Minden nép irodalma nemzedékről nemzedékre, sőt korról korra átörökít némely kollektív érvényességű fölismeréseket; egyfelől olyanokat, amelyek a változó történelmi létföltételek közepette is biztos – rendszerint etikai természetű – fogódzókot kínálnak, másfelől olyanokat, amelyek az etnikai-nyelvi összetartozás és önazonosság tudatát ápolják. Szükségtelen külön hangsúlyozni, hogy Kelet- és Közép-Európa szeszélyesen forgandó történelmében milyen nagy fontossággal – más szóval, értékkel – bír az állandóság érzetét keltő eligazítás. Az a tudat, hogy az időről időre váltakozó létföltételek között egyfajta szellemi biztonságot nyújt az irodalom hagyománykincse. Olyan válaszokat kínál ráadásul, melyek kézzelfoghatóbbak az időtelennek és általánosnak tekintett emberi értékeknél, s amelyeket csak az adott nemzeti irodalom adhat a szóban forgó közösség számára – tanulságul, okulásul, választási lehetőségek gyanánt: életesélyként, a megmaradás, a helytállás és a fölemelkedés modus vivendijeként. Az irodalmi hagyomány átörökítette eszmények híján a nemzet tudata megzavarodhat, kiüresedhet, így azután a literatúrának minden más tudatformát megelőzve, közvetlen hatása van a nemzeti létre. S megfordítva, semmi sem jelzi olyan érzékenyen, olyan pontosan a társadalom tudati állapotát, mint a kortárs irodalom. Nemzet és irodalom elemi összetartozását méltán definiálhatta *József Attila* ekként: „*Kultúra, költészet és nemzet, tehát egymásban lélnek életre, azaz a nemzeti közösségek a kultúra egységei.*”

A mondottakból következik, hogy az emberi érték csak nemzeti vonatkozásaival nyerhet hiteles és méltó kifejezést, hiszen a nemzetin át vezet az út az egyetemeshöz. Az irodalom nemzeti jellegének és egyetemes viszonylatainak összefüggése sajátos dialektikát mutat, még akkor is, ha tudjuk, némelyek a nemzeti vonások primátusát, mások meg az örök emberi jelentőségét részesítik előnyben, s keresik az elemzendő alkotásban. Ha sarkítjuk e szembeállítást, akkor két olyan szélsőséget különböztethetünk meg, amelyeket a romantika kora a nemzeti, illetve az emberi szellem kifejezéssel jelölt, s amelyek azután a nacionalizmus, illetve kozmopolitizmus nevet kapták. E kétpólusosság viszont a szembeállítás és a ráhatás, a konfliktus és az együttműködés – végsőfokon a szintézis válfajainak – terminológiájával írható le. Az irodalomtörténet tényei arra vallanak, hogy a nemzeti irodalom sajátosságai ellenállnak az egyetemesség hatásainak, ugyanakkor nyilvánvaló módon integrálnak is világtávlattú, nemzetközi léptékű elemeket, irányzatokat, koráramokat. Lássuk előbb az irodalom nemzeti jellege autonómiájának főbb tényezőit.

A nemzeti irodalmak genezise – mondottuk – Európában mindenképpen a társadalom polgári típusú és persze, nyelvi-szellemi egységesebbé válását, vagy esetleg nemzeti szabadságtörekvéscinek manifesztálását igényli, illetve jelenti. A nemzeti irodalom kialakulása tehát egyértelműen nemzeti szempontokat, a nemzeti fejlődés történelmi tényeit tételezi. Azután a nemzeti irodalom belső struktúrája rendszerint sajátos formában integrálja a civilizáció általános ér-

vényű fölismeréseit, voltaképpen nacionalizálja az elvont eszményeket, szellemiségeket vagy ízlést. Az egyetemességbe való feloldódással a nemzeti irodalmak létrejöttüktől kezdve hol élesebben, hol lanyhábban szembeálltak: ez leggyakrabban az eredeti hagyománykincs folyamatos ébrentartásában, szellemének földidéző tudatosításában nyilvánul meg. Minden irodalom keresi – múltjának, jelenének dimenziójában egyaránt – öntörvényűsége tényezőit, csak rá jellemző fejlődésmenetének szabályszerűségeit, tendenciáit, s visszamenőlegesen kijelöli – rendszerint történelmi szempontú – fordulópontok szakaszolta korszakait. A tradíciókra történő hivatkozás pedig gyakran látványosan fölerősödik, ha az egyetemesség, az „örök emberi” kifejezéssel jellemezhető általánosság mezében jelentkező modern áramlatok érintik meg a nemzeti irodalmat. Ez persze, kétségtelenül arra is vezethet, hogy a korábbi nemzeti szempontú korszerűség hívei válnak konzervatívokká, olyan mértékben, amilyen ütemben a megelőző periódus korszerűsége klasszicizálódik, válik etalonná.

Hasonló ellenkezés tapasztalható a történelmi közösségben élő kis és nagy nemzetek irodalmi között – az előbbi részéről; a kisebb nép gyakran tart a szellemi gyarmatosítás veszélyétől, az elnemzetlenítő hatás kiterjedésétől, s védekező reflexeiből kifolyólag túlhangsúlyozza a nemzeti karakter fontosságát. Ugyanilyen ellenállás figyelhető meg az irodalomtudomány és a kritika részéről is, hisz mindkettő érvényesít sajátos történelmi és nemzeti kritériumokat.

Nemzeti szempontúság és egyetemesség dialektikájának másik térfelén sorakoznak azok az érvek, amelyek a két viszonylat kölcsönhatását, termékeny integrációját mutatják. Ezek elsője az a nyilvánvaló tény, hogy nem létezhet egyetlen nemzeti irodalom sem, amelyik a világméretű összefüggésektől elzárkózva alkotna. Minden elméleti ellenállás, különfejlődés mellett autark irodalom nem működhet, hiszen a mesterséges izoláció a gyors provincializálódás kezdete. Az egyetemesség hatása mutatkozik meg abban is, hogy bár valamennyi irodalom az adott társadalom fejlődésének egy fázisában lesz nemzeti jellegű, azért a világirodalmi jelenségek beszüremlése pozitív – mert ösztönző, termékenyítő – impulzusa lehet belső adottságai kibontakoztatásának, egy-egy sajtószerű vonása kiteljesítésének. Természetesen nem a kordivat kritikátlan átvételéről van szó, tartós és minőség szempontú gazdagodásról, az eredményesen nacionalizálható elemek szerves beépítéséről. Ilyen módon működik az irodalmi kölcsönhatások rendszere. Kimagasló alkotásai révén minden nemzeti irodalom hozzájárulhat a világirodalom értékeinek gyarapításához, éppen úgy, ahogy Goethe gondolta, amikor leírta a „weltliteratur” szót: rangos és értelem szerűen nemzeti vonásokat mutató művészi értékek minőségi összegeként. Mindezek mellett hatnak az általános korstílusok, világirodalmi áramlatok, olykor divatok, amelyek egy bizonyos történelmi szakaszban nagyobb területre kiterjedően jellemzőek lehetnek. Ugyanakkor persze ezek, amikor megjelennek egy-egy nép irodalmában, sajátossá színeződnek.

Végül is a nemzeti irodalmak belső törvényszerűségei, valamint a világirodalom általánosabb jelenségei közötti kölcsönviszonylat koronként, helyenként más és más – a konkrét társadalom- és kultúrtörténelmi helyzet konstellációjában. Egyszer az egyetemesebb vonulatok, másszor a nemzeti specifikumok mértékadóbbak, nem utolsósorban attól függően, hogy a szóban forgó nemzet történelmi szempontból éppen szelárnyékban vagy viharban él. A nemzeti létben magát fenyegetve érző társadalom művelődésében óhatatlanul elsőségbe kerül a sajátos jelleg, a nemzeti gyökeresség, az erős népi kötődés – a népbehúzódság és népszolgálat programja. Nem szorul bizonyításra, hogy Kelet- és Közép-Európában ritkán adatott szelárnyékos időszak, tehát már-már törvényszerű,

hogy az itt élő nemzetek irodalmi ritkán engedhették meg maguknak a „kockázat nélküli” világperspektívájú érdeklődést, mert folyton föl kellett éleszteniük nemzeti vonatkozású védekező reflexeiket. Irodalmunk nagyjai – Balassitól Kányádi Sándorig – a legnehezebb körülmények között is vállalták a nemzet sorskérdéseinek képviselői, megszólaltatásait, s mintegy a „nép nevében” előljártak a jogok követelésében, a társadalom számára követendő ideák és értékek megállapításában – megelőzve gyakran tudományt, politikát vagy népharcot.

A magyar irodalomnak ez a sorsföldrő és ábrázolóképesége, társadalmi elkötelezettsége, amely sajátos karakterének egyik népszolgálatban kiteljesedő eleme, ha tetszik, „anyajegye” – az egyik legjellemzőbb specifikuma. Megállapításunkat hitelesítendő, számos írói vallomást lehetne idézni, de legyen e helyütt elegendő egy sarkítottágával akár mottóul kínálkozó Tamási Áron-mondat 1930-ból. *„Az a bitem: hogy ennek a szétszaggatott magyar nemzetnek nem az a magyar író az ideálja, aki csak magyarul ír, hanem az, aki magyarból és magyarnak ír.”* Az sem lehet véletlen, hogy az idézett gondolatot kisebbségben élő alkotó fogalmazta meg, és éppen erdélyi. Hiszen Erdélyben és akkoriban jelent meg *Makkai Sándor* a korban rendkívüli hatású, mára nézvést pedig hasonlóképpen tanulságos nagyesszéje, a *Magunk revíziója*. Ennek a gondolatmenetét egyszerűsítve és röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy a kisebbségbe hullott népdarab, mivel elveszítette államisága létalapját, a lelkében élő magyarságát kell, hogy az előbbivel egyenértékűvé fejlessze. Ez a gondolati magyarság – másképpen: lelki impérium –, ez a fölfokozott erkölcsiségként átélt nemzetiségi öntudat, túl azon, hogy a korábbi történelmi periódus lejáratott „politikai nemzet” fogalmát a korszerűbb, az európai és magasabb rendű „kulturális nemzet” koncepcióra változtatta, azzal a hozzáadékkal járt, hogy az etnikai identitástudatot hordozó irodalmat még a hagyományos, a nemzeti irodalomból ismert népsors-képviselőt is meghaladó, fölgerjesztett népszolgálati küldetéssel és humánumparancsokkal ruházta föl. A Makkai által résztényekként és célként egyaránt leírt lelki metamorfózis nyomán a kisebbségi társadalom két fölismerést tudatosíthatott: egyfelől, hogy a benső magyarság lehet egyenértékű az államiságtól támogatottával; másfelől, hogy a tudatreform útján megújult nemzeti gondolat mércéje csakis a humanizmus és az erkölcs lehet. És mivel ebben az időben az utódállamok fönnhatósága alá került nemzetrészek elsőrendűen hagyományos paraszttársadalmak voltak – márpedig a kor fölfogásában a nemzeti lelkület letéteményese a földművesközösség – Makkai útmutatása szerint az értelmiség elsőrendű hivatása a többszörösen kiszolgáltatott és megnyomorított kisebbségi parasztság szolgálata. Azt tette a szellem emberének kötelességévé, hogy mindazzal, amit alkotni képes, népe öntudatát kell erősítenie, fölemelkedését támogatnia, a néplélek ösztöneit és vágyait nemesítenie, magasabbrendű – humánus és etikát, új és jobb magyarságot képviselő – eszmékké változtatnia. Önazonosságra, az értelmes és kiteljesíthető lét bizonyosságára azonban nem csupán az egyénnek van szüksége, hanem a nemzeti közösségnek is, irodalmának nemkülönben. A nemzet ilyen József Attila-i – azaz szellemi értelmű – vállalkozás voltát hangsúlyozza *Csoóri Sándor* ma: *„Az irodalmunkat én azért látom a borús tengődés állapotában vergődni, s kiemelkedő értékeivel is csak felsikerig jutni, mert, ha egy nemzet nem közös vállalkozás, akkor minden mozdulatában ott van a bizonytalanság reflexe. S ott van az a szellemében is.”* Márpedig abban, hogy a nemzet csakugyan közös ihletté váljék, kollektív vállalkozássá lényegüljön, kulcsszerepe van az „anyajegy” irodalomnak. És a nemzeti mivoltában tartósan és helyzetéből adódóan veszélyeztetett – mert nap mint nap lemorzsolódásnak, beolvadásnak kitett – ki-

sebbeségek, illetve kisebbségi irodalmaknak kell hordozniuk különös erővel e közösségi vállalkozás ihletettségét.

Nemzetiségi irodalom

A nemzetiségi irodalmak megítélésekor kétféle egyoldalúsággal lehetett – szerencsére mind ritkábban – találkozni. Az egyik szerint a nemzetiségi létezés –, amelyből az irodalom merít, s amelyet ábrázol – csupán függelékszerű velejárója volt a szocializmus építésének, tehát a művészet a maga sajátos látásával kifejezi a nagy(társadalomátalakítási folyamatot, azon a nyelven, amelyen éppen keletkezik. Ez volt lényegében az avittas „tartalmában szocialista, formájában nemzeti” formula, vagyis a rossz emlékü és annyi kárt okozó automatizmus, amely a szocialista fejlődéstől egyebek között a nemzetiségi kérdés automatikus megoldását várta.

A másik szélsőség; pusztán nyelvi-etnikai kérdésnek tekinti az irodalmat, kiszakítja társadalomtörténeti, kisebbségpolitikai és művészeti-esztétikai összefüggéseiből. Az előző esetben a kérges dogmatizmus, az utóbbinál az időtlenségre és öncélúságra hajlamosító romantikusság munkál. Az irodalmat ugyanis nem szabad társadalmi, aktuálpolitikai törvényszerűségek illusztrálásának, leképezésének szerepére kárhóztatni, de ugyanilyen hiba etnográfiai különösségek, ha tetszik, egzotikus hangulatok megszólaltatójává nyomorítani. Helyette számot kell vetni a nemzetiségi irodalom létét meghatározó objektív föltételekkel, genezisének folyamatával, általános érvényű és sajátos vonásainak természetével és összefüggésrendszerével, s kivált hivatásának milyenségével.

A magyar kisebbségi – illetve mai, de kevésbé jogosult szóhasználattal: nemzetiségi – irodalom a nemzeti irodalom kialakulása után egy évszázaddal jött létre, mégpedig filiáció útján. Ebben az esetben a filiáció közel sem természetes folyamatot jelöl, ellenkezőleg: nagyhatalmi beavatkozást a nemzet életébe, egy, a polgári nemzetfejlődés küszöbéhez érkezett nép tényleges és kulturális egységének szétzúzását okozva. A trianoni diktátummal leválasztott nemzetdarábok életérzését mindenekelőtt a csak Moháccsal hasonlítható tragikusság határozta meg; értelemszerű, ha irodalma, kezdetben föltétlenül, de később is jellemzően komor tónusú volt és maradt. A történeteken túl, par excellence komolyságát két tényező is erősítette: részint a Makkai Sándor elemezte „lelki magyarság” nem kevés heroizmust követelő gondolata, részint pedig a korai kulturális önellátás kényszere. Az előbbiről már szoltunk, az utóbbi kérdést viszont érdemes alaposabban szemügyre venni.

A magára hagyatottsággal küszködő nemzetrészek szegényes, szerényebb lehetőségeik között – elrekesztve az anyaország szellemi életétől – a maguk erejéből kellett, hogy kultúrát teremtsenek; lokális erőtartalékaikból próbáltak irodalmi értékeket létrehozni. E munkának azonban hirtelen két akadályja is támadt: egyrészt – Erdély kivételével – az alapul szolgáló, inspiráló helyi hagyományok nélkülözése, másrészt az, hogy merész vállalkozás egyszerre alapot rakni és rögvest a teljesítmény tornyát emelni.

Az első eredmények érthetően Erdélyben mutatkoztak. A *Kós Károly*, *Páll Árpád* és *Zágoni István* fogalmazta „Kialtó szó” című röpirat nem pusztán a történelmi tragédiaként átélt impériumváltozás okozta apátiából kívánta fölrázni Erdély magyarságát, hanem rögvest kijelölte a követendő szellemi irányt is, mégpedig a tájélménytől, történelmi tanulságtól és a népek békés együttélésének eszméjétől átfűtött szocializmus gondolatú rendszerének csapását tűzve ki, amely aztán hosszú időre meghatározó és az egyetemes magyar irodalom viszonylatában is példamutatóan nagy értékeket termő vonulata maradt az erdélyi szépírásnak.

Tudottan mások voltak a körülmények és lehetőségek a Csehszlovákiához és Jugoszláviához került területeken. Az egykori Felvidék és Délvidék híján volt a XX. században is életképes, előremutató helyi tradícióknak, még inkább a regionális művelődési intézményhálózatnak, s a helyben maradt kimagasló tehetségeknek. Ugyanakkor persze, ezeken a részeken is múlhatatlan szükség volt mihamarabb a működőképes és színvonalas szellemi élet teremtő munkájára, hisz' e területek magyar lakossága is kényszerűen nélkülözte a könyvet, folyóiratot, a színházat. Természetesen az erőszakos decentralizáció folytán létrejött, önellátásra szorult kisebbségi kultúra egyetlen művelője sem azzal az ambícióval fogott munkához, hogy nemzeti irodalmat „helyettesítő” művészetet hozzon létre. *„Csak az lehet a cél – írta az egyik legjelentékenyebb két világháború közötti szlovákiai magyar művelődéspolitikus, Sziklay Ferenc –, hogy a kényszerdecentralizáció által előállott új helyzetben az új magyar kultúrterületek irodalma a maga egyéni színeivel, mint a ma is központi kultúrterület irodalmával egyenértékű komponens álljon be az egyetemes magyar irodalom eredőjébe.”* Ez a lényegében máig helytálló és korántsem minimális program az egyenrangúságon belüli rész-egész viszony dialektikus kölcsönösségében helyezi el az egyetemes magyar irodalom két alkotóelemét: az anyaországi és a kisebbségi literatúrát. Valahogy úgy, ahogy Babits költői szépségű képe fejezi ki: *„Magyarság csak egy van, de hányféle színt tud éltetni ez az egy magyarság. (...) Olyan ez a magyarság, mint egy gyűrű ékköve, amelynek minden lapja és éle külön színben csillog, s mégis egy az egész.”* Természetesnek tartjuk Babits Mihály és a korszak számos magyar írójának hasonló értelmű állásfoglalását a magyar irodalom egységének kérdésében, még akkor is, ha tudunk ellenkező értelmű megállapításokról – így Schöpflin Aladáréről – melyek a különfejlődés irányába ható és mindenkor irodalmon kívüli tényezőkre helyezték hangsúlyukat. Csakhogy amíg a magyar nemzeti irodalom kialakulása évszázados folyamat, természetes és szerves fejlődés eredménye, addig a kisebbségi irodalmak történelmi szükségből adódó „leválasztással”, kényszerű decentralizációval jöttek létre. Keletkezésükben tehát nyoma sincs szervességnek, belső folyamatok eredményeinek, a nemzeti irodalomtól elkülönítő öntörvényű fejlődésnek.

Az ország és a nemzet testéről történő elszakítás egyik napról a másikra új helyzetet teremtett: a korábbihoz képest egészen másfajta emberi létezés kezdődött a magyarság számára Erdélyben, Felvidéken, Délvidéken. Az elcsatolt területek magyarsága, érthetően, kevés közösséggel nézte új hazája többségi népének nem egy esetben csak akkoriban nemzetivé egységesülő kultúráját, a magyarétól sajátosságaiiban, természetében egyaránt eltérő szellemi életét. Ezért is maradt a korra egységesen jellemző fölfogás a magyar irodalom egységének ideálja, mely csupán annyit ismert el általánosságban, hogy a határon túli irodalom regionális színfoltja a nemzet szellemében egységes irodalmának.

Ugyanakkor lehetetlen tagadni, az anyaországi irodalom létének feltételeitől nagyon különböző politikai, társadalmi és művelődési tényezők szerepét, s ezek következtében a nemzetiségi irodalom fejlődésében munkáló olyan erőket létrejöttét, amelyek elkülönülésre valló vonásait erősítik. Nyilvánvaló tehát, hogy számolni kell mindazokkal a tényezőkkel, amelyek a magyar irodalom egysége mellett szólnak, s azokkal is, amelyek külön útja mellett érvelnek.

Az egység szempontja: az etnikai, anyanyelvi azonosság; a nemzeti kulturális és történelmi tradíciók összessége; az évszázados együttélésből adódó léttapasztalatok és gondolkodásmód; az őrzött tudattartalmak és egységérzelmek hasonlósága; a nemzeti irodalom hosszas kialakulásával szembeni széttagolt-

ság történelmileg nézve rövid időszaka; no meg az a tény, hogy egyetlen nemzetiségi író sem gondolhat komolyan arra, hogy ő egy „másik” magyar irodalom alkotója lenne. Sőt, a nemzeti irodalom hagyományanyaga nem zárul le 1919-cel, az ezt követő korszakok legnagyobbjainak (elegendő Babitsra, Móriczra, József Attilára, Radnótira, Illyésre, Németh Lászlóra, vagy Nagy Lászlóra hivatkozni) eleven hatása máig termékenynek bizonyul a határon túli irodalomban, olyannyira, hogy az ezekben kimutatható főbb áramlatok, „iskolák” sokkal több, az anyaországéval egyező vonást mutatnak, mint az államalkotó, többségi népek szellemi életének vonulataival. Sőt – mint *Pomogáts Béla* megállapította – azt kell tapasztalnunk, „*hogy a többségi irodalomtól szinte függetlenül alakult, változott a magyar kisebbségi irodalom egy-egy korszakban.*” A különbségeket alakító és az államalkotó nemzet irodalmába „betagozó” tényezőként tartjuk számon azokat a politikai, strukturális föltételeket, amelyek zömmel a második világháborút követő szocialista átalakulás során keletkeztek: az egységes írószövetségeket, a központilag irányított tömegkommunikációs eszközöket, s meghatározott közléspolitikai kívánalmakat, a kultúra materiális föltételeit – egyszóval, az alkotómunka körülményeit. Ám ezek az erők még a nemzetiségi irodalmak létrejötténél is újkeletűbbek, s nem az irodalmi élet belső törvényszerűségeitől, hanem az intézményi rendszertől meghatározottak.

Mindez egy elméleti problémát is fölvet. *Roland Barthes* kategóriáit kölcsönvéve, azt mondhatjuk, hogy két kör áll egymás mellett: egy irodalomszociológiai, (intézményi, szerkezeti), valamint az ontológiai-esztétikai (a művek) alkotta rendszerek körei. Magyarán, a nemzetiségi irodalmat működésének föltételeit szabályozó rendszerek a többségi irodalom instrumentális szerkezetéhez illesztik, ám teremtett alkotásainak természete, mondandója, üzenete az anyanemzet irodalmához kötik. Természetesen ezek nem egyenrangú szempontok, amit két példával is igazolhatunk. Az irányítottan többségi jellegű alkotáslélektani föltételek és intézményi keretek között létrejött művek gyakorta épp azokkal szemben, azokat tagadva ihletődnek, mintegy reakciójaként a körülményeknek. Vagy egy nemzetiségi íróból ugyancsak nehezen válik többségi nyelvű tollforgató, de akadálytalanul lehet anyaországi író, ha oda áttelepül esetleg. A meghatározó erő, a valódi választóvonal ilyenformán nem az állampolgárság, de elsődlegesen a nyelv, a kulturális hagyományok ismerete, egy nép gondolkodásmódjában, életérzésében való otthonosság, röviden: a nemzeti hovatartozás. Ezt pedig a nemzetiségi író csak otthoni, pályájára indító környezetben szerezheti meg, élheti át a döntő élmény erejével.

A nemzetiségi irodalom létezésének esélye a nemzetiségi társadalom meglétével ugyan adott, de azért két minimális föltétel még szükséges: a nemzetiségi öntudat kifejllettsége az adott közösségben, valamint az irodalom működéséhez szükséges tűrhető körülmények kialakítása.

A nemzetiségi irodalomnak tehát legelsőül otthon kell gyökeressé válnia, sajátos létalapján biztosan állnia – a nemzetiségi létezés meghatározó tudati tényezőiből kiindulnia –, hogy érvényesen szólhasson. S még valamire nagy szükség van: önnön hagyományainak tudatosítására. Minden nemzetiségi kultúrának szükségképpen van egy jelzője – esetünkben a magyar – mely döntő fontosságú abból a szempontból is, hogy ha a szóban forgó irodalom szellemisége nem tükröz nemzeti meghatározottságot, nem hogy szuverén érvényű nem lesz, hanem egyenesen provinciálissá válik. A provincializmus elkerülésének legrövidebb útja pedig az anyaország kulturális életével való szoros kapcsolattartás. Ez magától értetődő és szükségszerű kötődés, mert, ha a nemzetiségi társadalom a nemzet része, akkor irodalma is, a nemzeti irodalom – igaz, a szuveren-

nitás, a minőségszempontrú egyenrangúság jegyeit viselő – része; a korunkban és Európában egyedül érvényes „kulturális nemzeti” koncepció értelmében mindenképpen. Továbbá a magyar nyelvi és irodalmi intézmények hálózata teljességgel csak Magyarországon található meg, hazánk helyesírási-nyelvhaználatali etalonszerepe ebből következően is egyértelmű.

Mindezeket tudatosítva manapság kezd méltán teret nyerni a nemzetiségi irodalmak „hármastötődésének” elve, amely röviden úgy foglaltható össze, hogy ez a fajta literatúra egyaránt kötődik anyanemzete nyelvi, kulturális, históriai hagyományaihoz és rangos kortársi terméséhez, a nemzeti szépirás teljességtm-nyciből elvonható értékrendhez; azután a honpolgársága szerinti ország műve-lödési életéhez, főként intézményrendszeréhez; valamint a maga előremutató tradícióihoz, társadalmi valóságához, a kisebbségi létezés saját tapasztalatai-hoz, benső fejlődésének erővonalaihoz, s az ebben az erőterben kialakult ki-sebbségi humánumhoz, moralitáshoz, illetve az ezekből levezethető feladatok-hoz. Mivel az 1960-as években – kényszerű kompromisszumokkal – megfogal-mazott, de már keletkezése idején sem helytálló „kettős kötődés” koncepciójá-nak összetevői meglehetősen ismertek (sőt e dolgozatban is többször szóba ke-rültek), célszerű, ha ezúttal a harmadik kapcsolódási felület pontjait vesszük szemügyre.

Kiindulás lehet, hogy a nemzetiségi irodalom a nemzetiségi társadalom te-remténye, meghatározóit pedig a kisebbségi lét jellegzetességeiből származ-tathatjuk. Melyek ezek? A nemzetiségi közösségek szinte kivétel nélkül cson-ka társadalmak, amelyeknek szerkezete lehet akár torz is (pl. alacsony fokú urbanizáció, a népességszámhoz viszonyítottan aránytalanul csekély számú ve-zető és értelmiségi réteg, a szakképzetlen munkaerő magas százaléka stb.), de amelyekben szívós összetartó érzések, kohéziós erők működnek. A nemzetiség fokozottan érzékeny, esetleg befelé fordulásra hajlamos, gyakran veszélyeztet-ve érzi pusztá létét is. Kollektív törekvéseiben a legkritikáiban offenzív, magatartását a védekezés attitűdje jellemzi. Mivel alapvető, akár mindennapos problémája a megmaradás vagy beolvadás dilemmája, nézőpontja meglehetősen eti-kai természetű, az élet jelenségeit morális szemszögből vizsgálja. Ez utóbbi azonban jelenthet csapdát is, mert arra hajlamosít, hogy a megmaradás „ügyé-vé” avasson olyasmit, ami valójában nem az. Fölfokozott érzékenységtől kö-vetkezően az élet apróbb dolgainak is nagy jelentőséget tulajdonít, számon tart-ja jogait, közösségi kiterjedésű törekvéseiről vagy kiküzdött eredményeiről nehe-zen mond le. A kisebbség érzi értelmisége vezető szerepét és elvárja, hogy hivatását méltó módon töltse be. Egyszerűbben szólva: számon tartja írói, képzőművészei, színészei stb. megnyilatkozásait, megítéli közszerepléseit, igényli, hogy nevében és érte szóljanak. Mindez pedig természetesen a nemzetiség arra való íróiban föléb-reszti a szolgálat, a vállalás hivatástudatát, a közösségi szempontú munka szükségességének érzetét. Az efféle eredők útján keletkező irodalom nyilván-valóan megbízható tükre a nemzetiség szellemi, erkölcsi állapotának, tudattar-talmi minőségének, mert jellegét születésének körülményei határozzák meg.

A nemzetiségi irodalom csakis akkor képes magasrendű teljesítményekre, ha az alapját képező népvalóságból tör a magasságok felé; ám szükségképpen ki-csinyes és lapos lesz, ha létének talaja túlságosan szikkadt, szűkkörű. Minden-fajta egészséges szellemi életnek fontos követelménye a nyitottság: mind a nemzet kulturális élete, mind pedig a világtávlat irányába. A nemzetiségi író magától értetődően átélője a különböző kultúrák találkozásának, differenciáló-dó és integrálódo hatásrendszerének, mindannak, amit a többségi népek al-

kotói legföljebb tudnak, ám naponta nem érzékelnek. Mindamellet tudni kell, hogy szó szerinti jelentésében kisebbségi meghatározottsága csak egy társadalomnak lehet, irodalmának – esztétikai értelemben – semmiképp sem. Az irodalom túlnő a szükségképpen hátrányos, vagy erősen behatárolt kereteken, úgy, ahogy Féja Géza írta: „A kisebbségi sors csupán a talaj, az alkotás pedig új magasságok felé növekedő életfa.”

Felelős irodalom

Hogy ez a képletes életfa csakugyan életképes, sőt évig erő legyen, a nemzetiségi irodalomnak számos nehézséget kell legyőznie, olyanokat is, amelyek a többségi irodalmak másként nem problémátlan életében jószerével ismeretlenek. Általában szembetűnő vonása a kisebbségi életkeretekben alkotó irodalomnak a felemáság; az egyetlen írói életművön belül is hullámzó teljesítmény, a torzóban maradó oeuvre, a megrekedt, félbeszakadt pálya. Sőt jellemző az egyetlen alkotásban kimutatható érték hullámzás, a részleges értékvonás; a kisebbségi irodalomban ritkán terem hibátlan remekmű. Azután a nemzeti irodalmakhoz képest több a dilettáns, a provincializmusról árulkodó opus, az egymásnak ellentmondó jellegzetességeket keverten, szerkesztetlenül hordozó frászmű. Mindennek kézenfekvő magyarázata lehet az az alkotáslélektani gátlottság, hogy a kisebbség általában kevés számú „főhivatású” író, költőt képes eltartani, ezért a tollforgatók többnyire – szerencsés esetben – az irodalommal rokon szakmákban néznek kenyérkereset után: könyvkiadónál, lapszerkesztőségekben, művelődési intézményeknél, könyvtárakban stb. Ilyenformán azonban a „nagy mű” megalkotására kevés idő, erő és invenció marad; a kisebbségi író – de persze, nem csupán ő – a hétköznapi fáradtságával küszködő „vasárnapi író”. De az effajta kedvezőtlen körülményeken túl, egyéb okokra is lehet hivatkozni, hiszen az irodalom értékére, minőségére befolyással van a szerkesztés gyakorlata, a kritika működése, a publikálási lehetőségek szélessége, az olvasóközönség igényessége, az irodalomtudat inspiráló-értékelő attitűdje.

Másképpen: „nemcsak az értékek, hanem a mértékek is eltorzulnak”, hiszen a többségi irodalmakénál több az alkotás folyamatát kívülről befolyásoló tényező, a művészetén kívüli szférákból eredő szempont. Ugyanakkor ez a helyzet a látszat ellenére akár előnyös is lehet, pl. nagyobb esély kínálkozik a kezdő tehetségek fölfedezésére, első megszólalására. A debütálás lehetőségét le nem becslve azonban hozzá kell tenni, hogy noha hamarabb kijöhet az első verseskötet, napvilágot láthat a bemutatkozó próza, azért a kevésbé inspiratív közeg fékezheti a pálya további ívelését. A nemzetiségi irodalomban tapasztalható effajta ambivalencia már-már tipikus vonás: reményteljesen induló pályák, értékes próbálkozások félbemaradnak, kifulladás az igyekezet. Csábító a gondolat, hogy a felemáság eredőit a kisebbségi létforma felemáságaival magyarázzuk; kiegészítve azzal, hogy a kettősség – valódi tehetség, a megfelelő szellemi erő és gerjesztés mellett – járhat pozitív eredménnyel is, gondoljunk csak Kós Károly, Tamási Áron vagy *Fábry Zoltán* példájára. Mert kiindulása lehet egy magasrendűvé váló helyhez kötöttségnek, mélységes népbehúzódásnak, ugyanakkor világgárugaszkodó regionalizmusnak, a specifikusan nemzetinek azt az útját jelölve ki, amely a nemzetközihez vezet; az ismert metaforával: Értől az óceánig. Hiszen a világirodalom – a már emlegetett goethei fölfogásban – a regionális, nemzeti(ségi) irodalmak minőségi szempontú hatványösszege.

A kisebbségi irodalomban kétségkívül föllelhető kettősség azután a szintézis

lehetőségét is rejti, sugallja, amennyiben a kisebbség nem csupán két, vagy több kultúra metszéspontján élve különböző műveltségelemeket ötvözhet, de sajátos helyzeténél fogva demokratikusabb közérzületet, humánusabb fölfogást, érzékeny empátiát és szolidaritást testesíthet meg, mert közvetlen létérdeke a valódi és magasrendű internacionalizmus, az egyetemes emberi igazságok, értékek őrzése és továbbgondolása. Ugyanakkor ez a fajta valóságsszemlélet az adott kisebbségi társadalom céljainak szolgálatában ölthet magasrendű formát.

A népének elkötelezett, a közösségért felelősséget vállaló nemzetiségi irodalom etikus küldetésének parancsát sokan és számos alkalommal megfogalmazták; ezt várta a Nyugatot szerkesztő *Móricz Zsigmond*, ennek jegyében fogalmazta meg programját az Erdélyi/Helikon íróközössége éppen úgy, mint a velük vitázó Erdélyi Magyar Írói Rend, Szlovákiában az „újarcú magyarok” nemzedéke és a rövid életű – ugyancsak torzóban maradt – Szentiváni-kúria „helikoni” tábora, Vajdaságban meg a Kalangya köre.

Az sem véletlen, hogy a kisebbségi írók – teljes szerkezetű társadalom, karakteres érdekvédelmi testület és egész anyanyelvi intézményrendszer híján, nem tehetvén mást – rendszerint közéleti szerepvállalásaikról is ismertek, mintegy közületük képviselőjének gondjait véve vállukra. Erre a közvetlen szolgálatra még akkor is szükség van, ha maga az alkotás, a teremtett irodalom is számtalan, a „tisztá irodalomtól” olykor idegen feladatot épít magába. Olyan küldetéses hivatást applikál szellemtestére, mely a többségi irodalmat nem terhel, hiszen annak képviselőjét, kifejezését más tudatformák, illetve intézményi struktúra végzi el. Már a kezdet kezdetén, az 1919-es államfordulatot követő időkben megfogalmazódott, a kisebbségi létezés teljességét interiorizáló irodalom igénye, ha tetszik, eszménye. *„Ma az irodalom: harc és védelem az emberért. Minden eszköz, munka, barikád leomlott, mindent kirántottak a lábunk alól: a kenyér, az élet, a föld, a csók, mind másé, nekünk csak a szó maradt a gyalázott, prostitúált csoda: az ige, hogy mégis mag legyen, és – élet, ember megmaradjon”* – visszhangzik ma is Fábry Zoltán expresszionista hevületű szózata. Így hát az irodalom veszi magára mindazokat a népet credeti valójában megtartó, fölemelő föladatokat, amelyeket az államiságból kihullott népdarabok „lelki magyarsága” jelent: ami ebből adódó és kifejezendő szándék és panasz, vágy és látlet, helyzet- és céltudat, valóságkép és értékeszmény.

A kisebbségi irodalom közvetlen társadalmi funkciókat visel, hiszen életközege nemcsak a világhelyzet alakulásának függvénye, de az állampolgársága szerinti ország nemzetiségi politikájának is – jobb esetben – alanya vagy – kedvezőtlen helyzetben – tárgya. Ebből következően személyiség és közösség olykor föloldhatatlan és tragikus dilemmái itt még testközelibbek, még égetőbbek, mint másutt.

A nemzetiségi író a maga személyes sorsában elevenebbül érzékelheti közössége gondjait, örömeit. Talán ez lehet az oka, hogy a kisebbségi alkotó önmagát mintegy megsokszorozva éli át a kollektivitás révületét, az egyéniség föloldását népe múltjában, jelenében – sorsában. Ez esetben pedig a nemzetiségi irodalom nem párolható le merő esztétikává, hanem szélesebb értelemben: erkölcsi kérdés, méginkább létkérdés, nemzetiségi ügy, hiszen a nemzetiség létezésének spirituális, ám cáfolhatatlan bizonyítéka.

Tudva azt, hogy ha az irodalom más tudatformákból nagyot kanyarít magának, az veszélyekkel járhat, azt is tudatosítani kell, hogy mindez nyeresége is lehet. Ugyanis a többségi irodalmak – némileg egyszerűsítetten fogalmazva – „politikussága” odáig mehet, addig fajulhat, hogy egy vonulata hivatalossá

válhat, állami rangúvá nőhet, kirekesztőleg a többi fajta valóság szemlélettel, vagy stílusiránnyal szemben. Az effajta elhivatalosodás pedig érthetően magával hozza, hogy a valódi tehetségek mellett előbb-utóbb szóhoz jutnak, sőt, előtérbe kerülnek a simulékonyabb alkatú, meggyőződésüket könnyű kézzel cserélő írók, akik önként igazodnak a magasabb helyeken megfogalmazott követelményekhez. A nemzeti irodalom – persze nemcsak az! – elvileg nagyobb teret engedhet át a tehetségek rovására a hivatalosságnak, s általában a kontraszelektív kiváltó túrés-tiltás-támogatás, esztétikumot gyakran mellőző közöncnek. Kétségtelen persze, hogy a nemzetiségi irodalomnak múltjában, jelenében nem ismeretlen gond ez, de legjobbjai mindenkor voltak annyira öntörvényű gondolkodású, elkötelezett alkotók, annyira erőteljes talentumok, hogy ne a hivatal jóváhagyását lessék, hanem a maguk – népszolgálat – lelkiismeretét követve alkossanak.

A határon túli magyar irodalmak fejlődését egyebek között az is rokonította, hogy valamennyi a saját sorskérdéseire koncentrált, s nem pusztán a kisebbségi sorsba hullás traumáját fogalmazva, de egy újfajta, a korábbival legalább egyenrangú életminőség lehetőségét is elszántan keresve. Államiság híján – Makkai Sándor nyomán mondhatjuk – a többletet az erkölcsi magasrendűségben keresték mind Erdélyben, Szlovákiában, mind Vajdaságban. A pusztulás, a lemorzsolódás, a szétszórattatás veszedelmével szembenézve azok szellemi-morális orvoslásának módjait keresték és hangoztatták: Erdélyben kivált a megtartó történelmi és tájélményt fogalmazva meg ezer színben; Szlovákiában és Vajdaságban – lokális tradíciókat nélkülözve – európai kiterjedésű küldetéses szerepvállalás, már-már messianisztikus hivatástudat formájában, valamint épp a múlt megtagadása merészségének – némiképp önámító – bűvöletében. A helyi színekkel gazdagított, szándékában egyetemes léptékű erkölcsi fölfogás rendkívüli erkölcsi bátorság segítségével nyilatkozott meg, többnyire a körülményeken, a szűkös lehetőségeken való felülemelkedés útján. Ez a megközelítés, nyilván nem véletlenül, hasonlóságot mutat a Németh Lászlótól ismert „kis nép – elit nép” kívánalommal, mégpedig abban az értelemben, hogy a kisszámu elit nem egyszerűen kiválóbb a többségnél, de küldetése is van –, miként a korai Sarlómozgalom, vagy az „újarcú magyarok” messianizmusa hitte: a nemzetet, sőt Kelet-Közép-Európát erkölcsileg megújító, humánus és a megmaradást szolgáló mentalitás kialakításával.

A népi-nemzetiségi elkötelezettség, a kisebbségi vététesű humánus eszméjét visszhangzó irodalom, a tényleges lehetőségeknél messze nagyobb hivatás betöltésére gerjesztett szellemi élet természetesen nem jelenthet egyhúrúságot, sémaszerű egyformaságot. A határon túli magyar irodalomban mindenkor megérett egymás mellett a népiesség, a hagyománykövetés, a Nyugatos formaművészet, valamint az avantgárd, a kísérletező hajlam. A kisebbségi létforma természetéből, adottságaiból elvont értéktudat gyakran hoz közös nevezőre egészen elütő, legalábbis egymástól távol eső irányzatokhoz tartozó, vagy sorolt íróalkatokat, műveket, generációkat, vagy iskolákat. Hiszen a tollforgatónak – ha tudatosítja ezt, ha nem – az anyanyelven szólás tényével már mintegy közösségi szempontú szerepet vállal, s a szerepvállalás értelemszerűen meghatározza a műben megnyilatkozó valóság szemléletet, gondolkodásmódot. A kisebbségi sors mélyen átélte tapasztalata az alkotóban erősíti a felelősségérzetét, egy-egyben tartja identitását, befolyással van törekvéseire, mozgósítja képességeit. Ezért is ritkább az értékesztésnek az a válfaja a kisebbségi irodalomban – olvassuk Pomogáts Bélától – amely egyszer elégikussá, másszor ironikussá, groteszkké teszi a többségi körülmények között alkotók munkásságát. A kisebbsé-

gi irodalom alkotásaiban rendre megfigyelhető tartalmi-hangulati vonás a komolyság, olykor a komorság, s gyakran mindez a képes beszéd formájában ölt testet. Hiszen ez a fajta létezés naponta komoly gondokkal szembesíti az alkotót, s hoz helyzetállást parancsoló dilemmákat, emelkedett gondolkodásra készítő helyzeteket. „*Határozott értéktudat irányítja munkásságukat: az anyanyelvben, a történelmi és kulturális hagyományokban, valamint a nemzeti identitásában ismerik fel azokat az értékeket, amelyeket mindenképpen meg kell védeniük, teljesebb kifejlődéshez kell segíteniük*” – írja Pomogáts a nemzetiségi írókról. Mindez – talán a mondottakból is következően – természetesen irodalomon kívüli többletfeladatok vállalását jelenti. A kisebbség rendszerint csonka társadalomként képezi irodalma létalapját, elvégzendő feladatai is eszerint, vagyis hatványosan szélesednek ki. Bizonyos esetekben még az iskolai tananyagból hiányzó nemzeti szempontú ismereteket is pótolni kell, gyakran anyanyelvi normaként funkcionál, magába sűrít a tudományos megismerésre jellemző elemeket, olykor a politikai gondolkodás meghatározó szempontjait közvetlenül szólaltatja meg. Afféle gyűjtőmedencévé válik, ahol a nemzetiségi népvallóság „önösszeszedésének” szinte valamennyi lényeges mozzanata megtalálható. Az „egészséges” nemzetiségi életnek ugyanis nem kizárólagos garanciája a jogi szabályozás, az alkotmányosság, a közigazgatási rendszer fejlettsége, egy szóval, az állam előzékenysége, hanem elsősorban a kisebbségi társadalom tudati színvonala az emines tényező e tekintetben. Hogy ismeri-e múltját, milyen a helyzetértékelése a jelenről, s miféle perspektívát lát maga előtt, hogyan tud alkalmazkodni az időről időre változó körülményekhez, milyen a konfliktusmegoldó képessége, milyen szellemi és morális tartalékai vannak, melyeket szorongató időkben mozgósíthat, hogyan működik önvédelmi reflexe stb? És mivel a nem egész társadalom teljes kultúráját aligha fejleszthet ki, a teljesség letéteményese a nemzetiség legközvetlenebbül megnyilatkozó tudatformája: az irodalom.

Tapasztalhatjuk Kelet- és Közép-Európa kultúráinak vizsgálatakor, hogy a nemzetiségek szellemi élete milyen erősen irodalomközpontú. Egyetlen tudatforma integrálja – legalább részben – a többi kifejezendőt, így növelve óriásra saját és sajátos szerepét. E kiterjedt vállalás lehet egyfelől ösztönző, másfelől akadály, mert útjában állhat a szabadabb, a természetes, az önmegvalósítóbb művészi kifejezésnek. Továbbá a kibővült feladatkör legendákat is kelthet, ám ezeket – jó értelemben – kizárólag az igényes alkotások hitelesíthetik.

A kisebbségi irodalom sem mondhat le a valós – közösségi és művészi értelemben vett – értékarányok színvonalas megjelenítéséről. Ha pl. a szociológia, vagy a publicisztika által megközelíthető tárgy, vagy kifejezendő mondandó uralja, ez az esztétikum rovására megy; és viszont, a valóságtól ezoterikus magasságba röppenő, légnemű, öncélú formakultuszban kifulladásig törekvő népszolgálat hivatását tesz ki kétségessé. Azért is, mert eltávolítják olvasóközönségtől, mely épp helyzetállása szempontjából, közösségi erkölce tekintetében vár példát és útmutatást a szellem emberétől. A kisebbségi irodalomnak is alapvető követelménye az értékteremtés, a rangos művészi teljesítmény, ami azt is jelenti, hogy a nemzeti, a többségi irodalmakéval egyenrangút kell teremteni, alkotni. Mert bármennyire is becsülendő a felelős népszolgálat, az hiteltelen marad, ha nélküli a minőség pecsétjét, az esztétikum semmivel nem pótolható erejét. Az a priori követelmény mellett pluszfeladata, hogy a való lét ábrázolásán felül egyúttal a való és a lét megtermékenyítő akarata, rendteremtő irányítója legyen, mi több: törvényhozója is. Legmagasabb rendű feladata, nézetünk szerint, abban áll, hogy egy sajátos létforma és a belőle adó-

dó életérzés művészi ábrázolása mellett vállaljon részt – kibővült hatásköréből következően – a helyes és etikus, a megmaradást szolgáló kisebbségi tudat alakításából.

A jövő távlatait mérlegelve, látnunk kell: európai színvonalú és minőségű kisebbségi irodalom kialakulására akkor van esély, ha maga a kisebbségi létezés is Európához méltó lesz. Csupán így kínálkozik lehetőség arra, hogy amikor a kisebbségi író körülpillant szülőföldjén – az otthonosság jó érzésével a tágabb világot is megláthassa; csakis ebben az esetben várhat érvényes választ kérdéseire, hiszen a kisebbségi kollektívumnak egyenesen létérdeke az egyetemesség „nagyvonalúsága”, nyitottsága, liberalizmusa, s az általános emberi, s a tágabb nemzeti kultúra áramába való bekapcsolódása. Erre figyelmeztet a kortárs szlovákiai magyar író, *Duba Gyula* egy interjúkérdésre adott válaszában: „*A mai író – az emberiség írója. A nemzetiségi író mögött kevés ember áll, kis népközösség, de annak léte is egyetemes összefüggések része. Ezért csak az általános érvényű helyi értékeknek van igazán létjoga. Népünknek írunk, de a világhoz szólunk...*” A kisebbségi létezés emberi tapasztalatainak, élményeinek és hivatásának sajátos látószöve tehát mit sem változtat azon a tényen, hogy az irodalom egyszerűen nemzeti és internacionális.

Az irodalom forrásvidéke a nemzet, és a forrás vize az ember arcát tükrözi.

IRODALOM

- Babits Mihály** utolsó üzenete a szlovákiai magyarságnak. Esti Újság (Pozsony) 1941. augusztus 6.
- Csanda Sándor:** A csehszlovákiai magyar irodalom értékelésének kérdéseiről. In: Harmadik nemzetek. Pozsony, 1971. Madách K.
- Csoóri Sándor:** A panaszos hangról. In: A félig bevallott élet. Budapest, 1982. Magvető K.
- Fábry Zoltán:** Író és irodalom Szlovénzskón. In: Kúria, kvaterka, kultúra. Pozsony, 1964. Slovenské vydateľstvo krásnej literatúry.
- Farkas Gyula:** Az elszakadt magyarság irodalmi problémái. Napkelet, 1923.
- Féja Géza:** A kisebbségi irodalom. Előőrs, 1930. 33. szám.
- Görömbel András:** A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980. Budapest, 1982. Akadémiai K.
- Cs. Gyimesi Eva:** Teremtett világ. Bukarest, 1983. Kriterion K.
- Illés László:** Kísérletek a „proletárirodalom” elméleti megalapozására. Új Írás, 1972. 10. szám.
- József Attila:** Magyar Mű és Labanc Szemle. Új Magyar Föld. III. szám. 1929.
- Kántor Lajos—Láng Gusztáv:** A romániai magyar irodalom, 1944–1970. Bukarest, 1973. Kriterion K.
- Klaniczay Tibor:** A nemzeti irodalom fogalmáról. Helikon. 1965. 3. szám.
- Láng Gusztáv:** A nemzetiségi tudat nem szükségképpen provinciális. Korunk. 1982. 3. szám.
- A magyar irodalom története. 1945–1975. IV. kötet, A határon túli magyar irodalom. Budapest, 1982. Akadémiai K.
- Makkai Sándor:** Magunk revíziója. In: Egyedül. Kolozsvár, 1934. Erdélyi Szépművészeti Céh.
- Marino, Adrian:** Nemzeti irodalom – világirodalom. Korunk. 1976. 9. szám.
- Mezey László Miklós:** Hármaskötésben. Új Forrás. 1986. 4. szám.
- Nemzeti irodalmunk határai. A Modern Filológiai Társaság Interkulturális szakosztályának 1984. március 27-i kerekasztal-beszélgetése az ELTE-n. Tiszatáj. 1985. 1. szám.
- Ozsvald Árpád:** Emberközben. Duba Gyula érdemes művész. Hét (Pozsony) 1986. 2. szám.
- Pomogáts Béla:** A magyar költészet ma. Jelenkor. 1982. 2. szám.
- Pomogáts Béla:** Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Budapest, 1987. Magvető K.
- Schöpfli Aladár:** Kisebbségi irodalom. Láthatár. 1936. 9. szám.
- Sütő András:** Az orchidea példája. Igaz Szó. 1981. 2. szám.
- Szabó Zoltán:** Szerelmes földrajz. Budapest, é. n. Nyugat.
- Sziklay Ferenc:** Irodalom, vagy kisebbségek irodalma? Erdélyi Helikon. 1930.
- Tamási Áron:** Rák-e, vagy mász? In: Tiszta beszéd. Bukarest, 1981. Kriterion K.
- Tózsér Árpád:** Hagyomány és nyitottság. In: Szavak barlangjában. Pozsony, 1980. Madách K.
- Turczel Lajos:** Két kor mezsgyéjén. Pozsony, 1967. Tatran Magyar Üzem.
- Turczel Lajos:** Kisebbségi irodalmunk kapcsolatai a két háború közti magyarországi irodalommal és sajtóval. In: Hiányzó fejezetek. Pozsony, 1982. Madách K.

FERDINANDY GYÖRGY

Ilyenek voltunk PALACKPOSTA V.

Furcsa, hihetetlen volt, abban a forró és forrongó budapesti nyárban, a hűvös, északi hír: *Tbinsz Géza* halott.

Ötvenhat éves volt. Nyugaton korán arat a kaszás. Aki túljut az ötödik évtizeden, fellélegezhet: haladékot kapott.

A Tanto-domb oldalán, Stockholm déli mezsgyéjén egy ideig még őrzi majd emlékét egy lány meg egy asszony. Huszadik századi líránkban pedig –, s amíg csak lesz magyar irodalom – előkelő hely illeti meg a Móricz Zsigmond körtéri cukrász messzekerült, magányos fiát.

*

A búcsúzás halk melankóliája ma már a nyugati magyar irodalomról szóló valamennyi tudósítást átszövi.

Műfordítás-gyűjteményében („Legszebb verseim”, 1988. a fordító kiadása) a kalifornikai Santa Barbarában *Hetzron Róbert* is kedves költőitől búcsúzik: ifjúsága példaképeitől és a férfikor útítársaitól.

A szerző neve ismeretlen a nyugati magyar irodalom berkeiben. Hetzron Róbert az 1956-ban kirajzott sok czer pesti egyetemista egyike. Franciaországban és Izraelen át jutott az amerikai egyetemre, amely így e hosszúra nyúlt nyugati tanulmányút utolsó állomása lett.

A „Legszebb verseim” félszáz oldalas füzete közel száz műfordítást tartalmaz, a világirodalom legszebb, és a fordító számára legkedvesebb verseit. Benne a budapesti gimnazista és a párizsi egyetemi hallgató első próbálkozásait az érett férfi termése egészíti ki.

Elsősorban a kötött formájú versek jelentenek számára kihívást: a szonett. A kötetben található írások legtöbbször már lefordították magyarra, mégsem hiábavaló az erőfeszítés: a fordító gyakran meglepőt, újat ad. Pedig munkái aggályosan hűségesek az eredetihez: a szerző nem költő, aki a maga képére és hasonlatosságára alakítaná az idegen anyagot.

A magyar fordításirodalom nem egy új színfoltjával találkozhat tehát az olvasó ezeken a lapokon. Ízlelgetheti Verlaine „*Őszi dalának*” minden bizonytalansággal legpontosabb magyar változatát: / *A sárguló* / *Bús nyárutó* / *Méla búrja* / *Kelt bágyatag* / *Halk vágyakat* / *Bennem újra.*

A formai pontosság kedvéért ugyan néha fordításízű maradt Hetzron egyik-másik ujjgyakorlata. Gérard de Nerval versében (*Sétány a a Luxembourg-parkban*) a fiatal nő olyan *v i r g o n c*, mint egy kismadár, majd

„ajkán újveretű dal nő”. Dal magyarul fakadni szokott, és az „újveretű” attribútuma sem egy fiatal lány lány ajkára szabott. A gyűjtemény egészére azonban a trouvaille-ok a jellemzők, az idézetnél szerencsésebb fordulatok.

A túléléshez mindenki más forrásból meríti az erőt. Hetzron Róbert műfordítás-gyűjteménye azokat a költőket teszi az olvasó asztalára, akik ennek az 56-os pesti egyetemistából lett kaliforniai tanárnak harminchárom éven át elviselhetővé tették az életet. A kötet végén található jegyzetek pedig a fordítástudomány művelői számára sem lesznek érdektelenek.

*

Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem új kiadványa Haynal Imrének, a tíz éve elhunyt európai híró orvosprofesszornak állít emléket. (Ilyen volt Haynal Imre, Bern, 1989.)

„Egy megalázott, politikai szólalomoknak kiszolgáltatott nemzedék búcsú-estjén vagyunk” – írja bevezetőjében a kötet szerkesztője Domahidy Miklós. „Hányan vannak – bány százan, ezren! – akiket nem volna szabad elfelejteniünk?”

Haynal professzor emléket – egyet a sok ezerből – hála a Domahidy testvéreknek – meg fogja ismerni az utókor. Az ő visszaemlékezéseikkel indult ez a százhetvenöt oldalas, szép kiállítású kötet.

Nemcsak egy nagy ember rehabilitációja: igazságszolgáltatás egy egész leszólt, félreállított társadalmi osztály számára is. „Családomban – írja Miklós – óriások védelmében, árnyékában nőtem fel: küzdelmes sorsú, független véleményű, értelmes, becsületes, melegszívű férfiak között... Hadd mondjam ki egyszer ilyen elkötelezetten, hogy a magyar nemesi-főnemesi osztály éneke nyolcra nyolcat adott, s ezzel eltűnésének tűzijátéka felejtethetetlen marad.”

Domahydi András a Haynal család történetét vázolja fel, „Hálát kell adnom a jóságos Istennek – idézi az özvegy levelét –, hogy 56 évig együtt élhettem egy óriás emberrel...”

Azok számára, akik e könyv lapjain ismerkednek meg vele, Haynal Imre valóban nem mindennapos jelenség.

A Domahidy testvérek után Szemere Pál, a tanítvány, az orvosra, a tanítóra és az emberre emlékezik. Balogh László, a kosztosdiák pedig az idősebb professzor hétköznapijairól rajzol megrendítő képet.

A kötet második fele dokumentumokat közöl, a professzor naplóját, leveleit, szomorú bizonyítékokat az utolsó harminc év mellőztetéséről. Mi lehetett volna belőle, ha Nyugaton él! – tűnődik a szerkesztő. De Haynal Imre Magyarországon élt, nem Nyugaton. Ő, aki angolul, németül, franciául beszélt, akit annyi egyetem fogadott volna tárt karral: otthon maradt.

Ez az elhatározás is a professzor úr emberi nagyságához tartozik.

*

„Brèves”, ez a kis délfrancia folyóirat a mai magyar novellisztikának szenteli idej második számát. Az, hogy „idei” csak jóindulatú feltételezés:

a „Brèves” százoldalas példányban, amit a napokban hozott meg a posta, nem szerepel évszám.

Ez a zsebkönyvformátumú kiadvány a francia irodalmi élet periférikus jelenségei közé tartozik: vidéki novellisták közlik benne írásaikat.

Tudnunk kell: a francia olvasó nem kedveli a novella műfaját. Okkal: néhány nagy kivételtől eltekintve a mai francia elbeszélés meglehetősen alacsony színvonalú. *René Godenne*, a műfaj nagy ismerője jegyzi meg 1989-es tanulmányában (Droz, Genf): „A produkció egészét tekintve el kell ismerni, hogy távrolról sem kielégítő” a mai francia novellisztika. – A jobb írásokat ráadásul fenntartja magának Gallimard, a „Brèves” csak a fennmaradó, meglehetősen felemás terméskből válogat.

A magyar különszám is magán viseli a műkedvelőgárda kézjegyét. A személynevek kivétel nélkül többféleképpen, de minden esetben hibásan szerepelnek itt. *Attila Józsej*, *Németh László* kerül említésre, az ékezetek rendszeresen hiányoznak, a magyar szerzők neve *Ordogh*, *Nadas*, *Medzoli* (ez utóbbi Mészöly Miklós francia fedőneve.)

A bevezetőben a magyarságról megállapítást nyer, hogy „kelet és nyugat között tétovázik”, ami így, kisbetűvel, és egy féloldalas ismertetésben félreérthető. Ne rójuk fel a szerkesztőknek, hogy az utóbbi évek változásaival nem tudnak lépést tartani: „fiatal íróként” mutatják be az 1960. körül induló mai ötvenéveseket, akiknek úgymond a *Mozgo Vilag* a fórumuk. Azonban maga a válogatás is meglepő: négy prózaírónk, *Ördög Szilveszter*, *Nadas Péter*, *Munkácsi Miklós* és *Nagy András* képviselik a mai magyar novellisztákat.

A fordítások – ez már nem a folyóirat szerkesztőin múlt! általában jók, és – ez sem könnyű! – a magyar szerkesztő franciául is élvezhető írásokat válogatott. *Ördög Szilveszter* szép gyermektörténete és *Nagy András* jól megírt elbeszélése mellől azonban kilóg *Nadas* és *Munkácsi* írása. Az előbbi, mert a világirodalomban is párját ritkító remek, az utóbbi számalmas lapossága miatt.

A szerkesztő, *Jean Lacroix*, a szemelvényeket egy tíz kérdésből álló interjúval toldotta meg. Iskolás, suta kérdésekkel. Itt derül ki a francia szerkesztőgárda és a megszólaltatott magyar írók közötti színvonalbeli különbség. *Nadas Péter*, és itt-ott társai is vállvonogatva kerülgetik ezeket a már-már nevetséges – vagy csak „bennszülöttek számára készült?” – gűgyögeket.

Nadas ki is oktatja vallatóit: „A fejlődés a technika és a tudomány vesszőparipája” – mondja a fejlődést firtató franciáknak. – „Az irodalomban nyomát sem találok. Ha lenne, akkor Goethe, Flaubert vagy Dosztojevszkij elévült volna száz év alatt.” Az irodalmat a film hatásától féltő újságírónak ugyanó elmagyarázza, hogy ha a mozgó kép át is vette az epikus műfajok technikáját, úgy ennek az ellenkezője is igaz: a modern irodalom forgatókönyveket produkál. És mindebben nincsen semmi félelmetes.

Befejezésül a „Brèves” különszáma a délfrancia *André Stilt* mutatja be. A Sztálin-díjas *André Stilt*, akit *Thorézzal* és *Rákosival* együtt éltettünk az ötvenes évek elején. Stilszerű végszó. – És nagy tanulság bármennyire is szeretnénk betörni a nyugati népek tudatába, akárhol és *akárhogyan* – nem érdemes, és nem is lehet.

Római pillanatok

Rómába visszatérni újra meg újra? Ha jól emlékszem, XI. Piuszról jegezték fel, hogy aki azzal hengegett neki, jól ismeri a várost, hiszen hat hónapja itt van, annak a búcsúzásakor csak a fejét biccentette meg. Aki viszont panaszkodott: több éve élt Rómában, mégsem ismeri, azzal barát-ságosan kezdet szorított. Alighanem én is az utóbbihoz társulnék, de hát tőlem sosem kérdezte meg a Szentatya, ha találkoztunk, mennyi időt töltöttem Rómában. Igaz, ő is idegen, Róma pedig nagyon római, azaz: magának való. Önző – mondta nekem az egyik ottani ismerősöm. – Vigyázz, nem kedveli, ha hengegek vele. Csak magáról szeret beszélni, kifogyhatatlanul. Cs. Szabóra gondoltam. Azt írja: Róma „nem törődik a múltjával, annyi a súlya, mint a madártoll. Az egyensúly csodája, eleven, örök perc, időtlenség, egyidejűség. A holtak versenyt élnek az élőkkel, az élők élnek maguknak.”

Benzingöz, amely már a jelen. A folyónyi autók, lambretták, melyeken diákok száguldanak, cikáznak az autók között, hogy a pesti embernek is égne áll a haja. Ontják a büzt. A rómaiak nyugodtak. Nekik van közlekedési kultúrájuk, és megállnak, ha átbetorkálsz a kocsisor közt. Persze nem is tudnak sietni, a forgalom akadályozza a forgalmat. Ez türelemre kényszeríti az embereket. A kényszerűség is teremthet kultúrát.

Goethével a Via del Corsón. A hajdani Via Lata vonala ez, római karnaválok felvonulási útja. Innen, a 18. számú palotából, az emeletről bámulta a „színforgalmat” a költő római tartózkodása idején, amikor „tökéletesen boldog volt.” Vége felé járt a XVIII. század, s a nyugalomnak volt még helye Európában.

Róma már csak akkor vigasztal, ha akarom: ha belülről kérdezem arról, amit az ezredéves kövek, sokszázados városrészek sügnak, a zajban-tolon-gásban. A Goethe-lakosztályban a Colosseo dicséretét olvasom, a költő sorait, micsoda fenséges, monumentális, semmivel össze nem hasonlítható épületóriás.

Eddig nem ilyennek láttam. Este arra járok, a kivilágított Colosseónál. Autóbuszról pillantom meg, a Fori Imperiali sarkáról. Valóban félelmetes, a fény-árnyék kontrasztban fenséges. Elképzelem: fáklafénynél, amelynél Goethe is látta, még hatalmasabbnak tűntek a méretek; ehhez igazították a rómaiak Nero szobrát, amely a közelben 30 méter magasságával versenyre kelt a „galambdúcos falakkal”. De nem szárnyalhatta túl. A szoborról senki sem mondhatta el, amit később Beda Venerabilis, a börtönben filozófiával vigasztalódó gondolkodó: „Amíg a Colosseum áll, áll Róma is. Ha ledől, Róma is elveszett.”

Félelmet keltenek bennem a szavak, s amíg az erős-illatos feketét kavargatom a téren, ahol villamosok állnak meg, s szinte belép róluk az utas az egymás mellett sorakozó vendéglők valamelyikébe, meghajtom a fejem az

előttem emelkedő épülettömeg előtt. Gladiátorokat fogadott, vért és könnyet látott, de azóta már évente Szent Péter utódját fogadja húsvét előtt, keresztútjárásra. Egyazon út vezethet a vérpadra és a megbocsátáshoz.

Keresztények megbocsátó sóhajától vált igazán nagygyá ez az épület. Goethe jól látta, és Venerabilis is. Ha a megbocsátás elvész, elvész a világ.

Alkonyodik. Nyugodt vagyok, ülök a kinti asztalnál. Buona sera – már így köszön a pincér – Che desidera? Igen, mit óhajtok? – Hm. Ezt a nyugalmat. És mindenütt a Colosseótól távolabb is.

Végre sikerült bejutnom az etruszk múzeumba. A Villa Giulia-ba. Szinte az egész napot ott töltöm. A harminchárom szobában. Engem is lenyűgöz a Castellani-gyűjtemény. A vázák özöne. Mindenik remekmű. Ha kinézek az ablakon, a Borghese fáit, parkját látom. Itt, a ház bejáratánál máris int a történelem: III. Gyula pápa öt éves uralkodásából nem maradt sok az utókorra, csak ez a palota, de ez nagyon szép. Meg Palestrina híre, akit a pápa nevezett ki a San Pietro karnagyává. A reformmuzsikuson ma is ámul a világ, a pápai nyaraló pedig a világ legnagyobb etruszkgyűjteményével dicsekedhet.

Ha életemben csak egyet tehetnék, ami fennmarad!

Járok az emlékek közt, s azok a hatások jutnak eszembe, egy nép néma vallomásai, amelyek Rómát nagygyá növesztették. Mert az ő kultúrájuk oltotta be a latin törzseket. S mi mindent tudtak az emberről az etruszkok!

A házaspár síremléke előtt hosszú időt töltök. Mennyire hasonlít egymásra a két arc. A szeretet-kapcsolódás hasonmásokat farag a lélekmárványból, s a fény kiül az arcokra. Ez lenne hát a házasság mély titka. A fölcserélhetőség. „Hús a húsból, vér a véreből.” Szemükben az Egyetlen Tekintet tükröződik. Ez az, ami túllép minden emberi szemponton, ha a matrimóniumról esik szó. Csak már kevesen értik. Valami elveszett. Valaki.

Ismerem-e Róma emberét? A polgárt, aki büszke (volt) rómaiságára? Már keresni kell. Olykor találni. A csak annyira büszkét, amennyire illik, hiszen érzi a súlyt, amelyet hordoz. Ő a történelem polgára is, nem csupán a Városé. Fejedelem.

B. diplomata és újságíró. Házának belsejét jórészt márvánnyal burkolta. A lépcsők fénylenek, a falak hűvösek. A terasz zöldje oldja fel a fehérséget. Az ellentétek nem igazán ellentétek, a latin hűvösség ugyanis mértéktartó. Horatius lírájára emlékeztet, amely látszólag kimért, rideg: de mély tüzek, szenvedélyek lobognak a márványszavak belsejében.

B. vacsorára várt. Frascati-bort tölt az abacchio mellé. Bárány ez: darbakákra vágott húсок, finom mártásban, sok salátával. Bárány, régi római módra – mondja. Mértéktartóan fűszeres, pompás étel. Lucullus vajon ismerte? Madárnyelvet várok, pástétomokat, de gyümölcs következik. Csorgó bélű narancs, kókusz, datolya, és – alma. Pannónia – kacsint a gazda – Trasdanubia, ahol két hete járt. A Balatonnál. Mesél. Otthon érezte magát. A színek, az alkonyatok, s a dombok hajlata miatt, melyek római titkokat őriznek. Testvérek vagyunk, bár Pannóniában a két nép, népeink sohasem találkoztak.

Ki tudja? Akik itt maradtak, ókori hódítók? S miért ne maradtak volna? – utódaikban éltek tovább, tán elmagyarosodva? S csak génjeik termésete azonos? A frenológusok ideje lejárt, s gensebészek tudnák, kikben hasonlóak a kromoszómák. Ez lesz a legközelebbi család-fvizsgálat?

B. hangosan nevet: – Lehet, hogy mi is rokonok vagyunk? Szeretjük a jó bort, meg a dalt. Rögtön rákezd: „Lasciate mi cantare”. Engedem, daloljon. Én a másakra gyűjtök: „Nem szoktam, nem szoktam kalitkába hál- ni. . . Kéri, fordítsam le. És megtanulja. Botlik a nyelve, de dúdolja. Ne- kem könnyebb. A nyelv miatt. De való igaz, az olasznak dalból szőtték a lelkét. Énekel únos-úntalan. Mi, csak ha érzelmeink vannak.

Aztán abbahagyja, s a maga módján a vállamra ütöget. Finoman, gyen- gédén. Mi ezt másként csináljuk – nevetek, de előtte bocsánatot kérek.

Szóval ez a különbség. Ő viselkedik. Nekem előre elnézést kell kérnem.

Talán ezért is gyanakodtak ránk mindig a történelmünk során. Megun- ták a sok bocsánatkérést. De tehattünk mást? Mi vagyunk a gyöngébbek, ezt kell tennünk, ha őszinték akarunk lenni.

A *Trastevere* kényes negyed. Kényes és őszinte. Másként elegáns, mint a Via Veneto környéke, az úri negyed, a „túl a hídon”, amelytől mindig óvakodtak a trastevereiek. Hogy a szegénységnek is van tartása és kultúrá- ja, itt meglátszik. Persze koldus sorról van szó. Csupán a helyadta szerényebbségről. Mivel olcsóbb itt minden, és – szabadabb a lélek –, s ez azt jelenti: a környék múltja fölment a feszességtől. G. Belli, a pórias költő, a római népnyelv kedvelője itt élt. Vagy hatszáz szonettet írt a nép életéről. Nem messze a Casa Dantétól a szobra fogad. Zöld környezetben áll. Egyetlen versét sem ismerem, kerestem köteteit az olcsó piacon – hasztalan. Kezében sétatálcá, így sétálghatott a szürkülletben a század elején, mielőtt a szökökutat magasba lövelltek, s megnyílt a negyed harso- nás kedve. Még a kisműhelyek között járt, amikor a Santa Maria in Trastevere román művi tornyában megszólalt a harang. Aztán leült egy kávé mellé, hallgatni a zenélő beszédet. Belli tudta, a római időkben bú- zatenger ringott erre, s az előkelők ide jöttek, ne lássa őket az Urbs, ha „elengedik magukat”.

Banditák szállása is volt a Trastevere, s ha a Da Meo Pataccát idéző Da Cicerocchio vendéglő ablakából átnézek a folyón, a Ceni-palota sötét vonulata felé, Shelley jut eszembe, aki a középkori kéjenc-főúr lányának tragédiáját drámába foglalta a Corso egyik palazzójában, a múlt század ele- jén. Vajon Pataccáról tudott-e? Banditák eszerint mindkét oldalon akadtak. Csak a túlsót főúrnak hívták. A hámladozó középkori épületek nem enged- nek el. Ahogyan Cecilia emléke sem, aki a Trasteverén született, gazdag patriciusi családban. Marcus Aurelius volt a császár. A filozófus. Akkori- ban is valahol Strigonium alatt tartózkodhatott légióival, amikor a leányt megölték. A Város kormányzója ítélte el, hite miatt. Jóságot, szeretetet hir- detett, és orgonán játszott. Ha Aurelius otthon van, talán másként alakul minden! Sfondrato bíboros bontatta fel a sírját. Ép volt teste. Így szüle- tett meg Maderna gyönyörű Szent Cecília-szobra. Nézem és azt várom: ellebegjen, mivel a föld sohasem fogadja be szentjeit. .

Kunkovác László az őstehetségű fotóművész a télen azzal keresett meg, hogy Rómába kapott ösztöndíjat, a Magyar Intézetbe. A Via Giuliára, a reneszánsz-barokk negyedbe, a régi város ép-teljes szívébe, ahol az édes da- lok hangjait újabban a maffia pisztolydörrenései szakítják meg. Teológus ismerősöm azért menekült innen haza néhány éve, mert ablakából látta a gyilkosságot. Jelentette. Vesztére. Másnap táviratot kapott: ha huszonnégy órán belül el nem hagyja Rómát, végeznek vele. Két év múlva mert csak visszatérni és vizsgáit letenni.

Fotós barátomnak erről egyetlen szót sem szóltam. Alföldi szíve, magyarsága azonnal tiltakozott volna az ösztöndíj ellen mondván, gyilkosok közé menjen ő? Itthon Bujákon, meg Boldogon gyönyörű *fékötőket* lehet fényképezni – veszély nélkül.

Így aztán, elment. Egy kicsit útbaigazítottam, a többit rábíztam. Jó szem azonnal észrevette a római magyarokat. Azok meg védelmükbe vették, hogy még többet lásson. Én fotókat kaptam tőle. Személyesen azóta sem találkoztunk, pedig húsvétra már megjött.

A *római magyarok*, akiket Riedl Frigyes remek kötetében megörökített, nagy nevek: Zrínyi, Rákóczi, de ha belegondolok: szellemi vérvesztésünkben az elmúlt negyven esztendő is felmutat tehetségeket, elszomorodom. Sokan elmentek, mert el kellett menniök. Triznya Mátyás, Szabó Ferenc, Békés Gellért, Prokop Péter. És annyian mások, hogy „mindenki hazájában” leljenek otthont. A szívük itthon maradt. Fel kell lapoznom Sík Sándor himnuszfordításait, abból is a XI. századi ismeretlen szerző Róma dicséretét, hogy vigasztalódjam:

„Ó nemes Róma, te úrnő vagy s egy világ,
Szépségben elhagyod föld minden városát,
Bíbor köntöst neked mártírok vére ad,
Szűzek lilioma fényes fehér ruhát.
Mindig és mindenütt áldást mondunk reád,
Üdvözlünk, tisztelünk minden századon át.”

Legalább ennyit. Mégis szomorú vagyok. Prokop a Szent István Ház lakója lett végleg, a Monte Verde-dombon, ahol huszonöt éve még fehér báránycák legeltek. Mindszenty bíboros áldotta meg a huszonhárom éve épült zarándokházat, utódját Szent István szálláshelyének, amit magyar búcsúsoknak épp a Szent Péter sekrestyéje mellé épített. Mester kanonok, az új ház építője kezdetben a Via Giulián lakott. Aztán valahogy kiegészített a magyar állam az egyházzal, a Mesternek mennie kellett. Az emigránsnak. A Magyar Intézetbe aztán teológusok érkeztek, civil ösztöndíjasok, melléjük meg figyelő személyzet. Figyelmeset kellett volna mondanom, de másról van szó. Triznyáékhoz sem mehettek a lakók, hogy ne figyelték volna őket. A pártállam hívatott embereire igazán nem lehetett panasz: tudták a dolgukat. . .

Hallottam, beszélgetni is biztonságosabb volt a Tevere partján, mint bent a szobában.

Szóval Mester kanonok kiköltözött a zöld dombra (ezt jelenti a Monte Verde), pénzt szerzett, építkezett. ahová a magyarföldi kispapok, meg fölszenteltek nem mertek kimenni. Legfeljebb sutyiban. Ennyire veszélyes volt a Mindszenty, Mester név. Meg a sok emigránsé, akik ott tanyát vertek.

Prokop mester pedig telefestette a kápolnát, a falakon, folyosókon temérdek alkotása tündököl. Kada Lajos érsek vigyáz a Ház nyugalmára. Ő és Genovéva nővér. Az angyal, aki bejárta a világ felét, szolgált és szeretetet osztogatott. Róla egyszer könyvet kellene írnom és mindazokról, akik a Szent István Házban élnek-dolgoznak évek óta, francia, német honpolgárságú magyar szerzetesnők. Ők őrzik a magyar szellemet, ők vigyázták a magyar érzést a nehéz esztendőkből is. Hitelesen.

A kertben különös kereszt áll. A faágat-törzset Prokop Péter találta a Tevere és a tenger találkozásánál. Hazavitte. Göcsörtös ág, kemény törzs,

keresztnek való – mondta. Az lett belőle. Jelképül a magyar történelemnek. Így kell nézni. Mintha a Bükk vagy a Mátra küldte volna. Honnan hozta a folyó? Ki tudja.

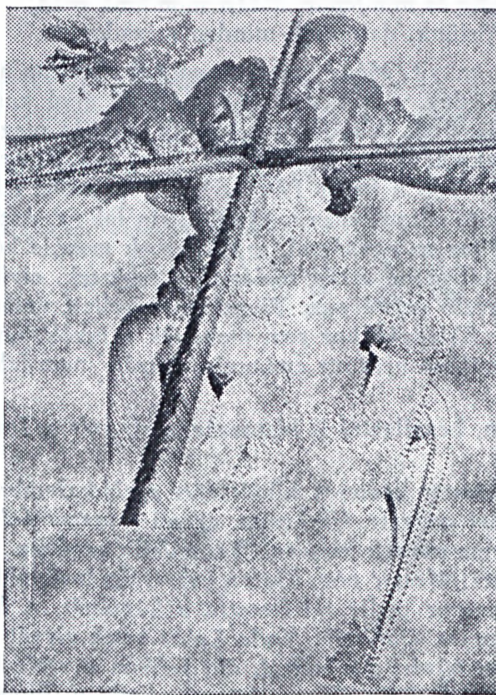
Ismeretlensége római magyar földben más jelzöt kap: crux panonica. Pannóniai kereszt.

A *világbajnokság* ébren tartja a Várost. Az azzurik sikerére számítanak. Kiütözik belőlük a római virtus. Arénákban üvölthettek ilyen elszántan, nagy hanggal. Ebben nem tudnak diszkrétek lenni. Furcsa, szokatlan ez a játékaazonosulás. Játszanak, mint Néró, aki felgyújtotta a Várost. Színészek. Valaki azt mondta: ma is pogányok. Lehet. Állok az ablakban és hallgatom a szurkolókat. Dörög a ház, harsog az utca, csendet életveszélyes lenne elrendelni. Akkor ölni tudnának.

Másnap a buszon senkitől sem hallok a futballról beszélni. Valakit az eredményről kérdezem. A fejét rázza: nem olasz. A másik sem.

Észreveszem, csupa idegen közt vagyok, én, a római. . .

TÓTH SÁNDOR

MARSCHALKÓ ZSOLT.

Mátrai képek II.

(Fejezetek Nógrád megye zenetörténetéből)

LUGUBRE

1985-ben Szirákon Teleki és kora címmel tartottak tanácskozást, ahol történelemmel, művészettel, irodalommal foglalkozó szakemberek osztották meg ismereteiket egymással. A helyszín kiválasztása nem véletlen. Teleki László gróf gyermekkorának jelentős részét az itteni családi kastélyban töltötte, később a megye politikai szószólója, s itt is temették el a sziráki temetődombon levő családi kriptában. E néhány sor arra szeretne emlékeztetni, hogy a nagy hazafit a zenetörténet is számon tartja egy különös, sehová sem besorolható arcképvázlat révén.

Liszt Ferenc 1885-ben komponálta Magyar Történelmi Arcképek című zongoraciklusát. A sorozat történelmünk örökéletű íróinak, költőinek, politikusainak zenei portréit rajzolja meg. Unikum a maga nemében. Nincs előzménye és talán folytatása sem. A negyedik tétel Teleki Lászlóról szól, a forradalmi Magyarország párizsi nagykövetéről, arról a széleslátókörű államférfiről, aki különösen a nemzetiségi kérdés megoldásában tekintett tovább kortársainál, aki kihívta 1852-ben párbajra Haynaut, aki kiváló író volt (Kegyencét ma is játsszák Illyés Gyula átigazításában), a Magyar Tudományos Akadémia tagja – és aki 1861. májusában öngyilkos lett. Tragikus sors, mint ahogy tragikus a Történelmi Arcképek valamennyi portréja a Széchenyi Istváné, Eötvös Józsefé, Vörösmarty Mihályé, Deák Ferencé, Petőfi Sándoré, Mosonyi Mihályé. A mű a zeneszerző halálát megelőző évből datálódik, utolsó éveire, „Liszt Ferenc estéjére” ez a gyászos hang jellemző. Ekkor keletkezik a Csárdás macabre, a Balcsillagzat, a La lugubre gondola (Gyászgondola), a nagy pályatársnak emléket állító R. W.-Venezia. Gyászzene mindenütt – és a leggyakrabban előforduló jelzők: Lugubre, Trauer stb. Nem véletlen, hogy a Teleki László-tétel a Trauermarsch, a Gyászinduló átdolgozása. Liszt ezzel a zongoradarabbal emlékezik meg nagy kortársáról, akit így nevez egyik Marie d'Agoult-hoz írt levelében: „A szép magyar jellem tökéletes megtestesítője.”

EGY BÉCSI VÁNDORMADÁR

1890. őszén új karmester érkezik a losonci 25. gyalogezredhez. A jövevény szemtelenül fiatal: húszéves. Ifjú kora ellenére képzett, jónévű muzsikus. Budapesti, prágai és bécsi tanulmányai után zenekari hegedűsként megjárta már a Monarchia kisebb-nagyobb városait. Kiváló hangszerjátékos. A konzervatóriumban Bruch II. hegedűversenyével diplomázik, zeneszerzői invenciójáról néhány induló, keringő, zongorakíséretes dal tanúskodik. Szorgalmas, fanatikus és nagyon tehetséges. Prágában összeesik az utcán az éhségtől, nincs mit ennie, koplal és fázik, de tanul és dolgozik rendületlenül. Személyesen ismeri Dvorákot, aki kitünteti biztatásával, egy zenekarban játszik Leo Fall-lal, a későbbi neves operettkomponistával. Nem csoda tehát, ha a több tucat jelentkező közül őt találják a legalkalmasabbnak erre az állásra. Ő lesz a Mo-

narchia legfiatalabb katonakarmestere, megelőzve ezzel édesapját, aki huszon- négy esztendősen nyerte el annak idején ezt a megtisztelő címet.

Mit csinál egy ifjú muzsikus, egy pelyhedző állú kölyökzenész, akit Lehár Ferencnek hívnak ebben az álmos, poros felvidéki kisvárosban, amely bizonyára lomposnak és unalmasnak tűnik az osztrák, a cseh és a magyar főváros után?

Mindenekelőtt természetesen ellátja azokat a feladatokat, melyeket a katonai élet hétköznapijai és ünnepei megkövetelnek. Ezek az alkalmak azonban meglehetősen ritkák, marad még ideje arra, hogy továbbképezze magát, komponáljon. A papa határozott kívánságára az ezredparancsnok lányát, *Fries Vilma* kisasszonyt tanítja énekelni. A csinos, tizenhét éves baronesse előtt azonban hamarosan nyilvánvalóvá válik, hogy tanára nem igazán ért a hangképzéshez. Ő elsősorban hegedűs, zeneszerző, karmester – nem pedagógus. A végtelen skálázásokkal, rosszul megválasztott hangképző gyakorlatokkal többet árt, semmint használ növendékének. Lehár is unja az énektanárságot. A két fiatal gyorsan megegyezik: a kisasszony rekedtséget színel mindaddig, míg az énekórák el nem tűnnek a feledés jótékony homályában. Az ifjú karmester rövid életű pedagógiai munkássága mégsem múlik el nyomtalanul: a baronesse már a második órán új Lehár-dalt énekel, az *Emanuel Geibel* szövegére írt Vorübert.

A „losonci remeteség” lehetőséget ad az elmélyült műhelymunkára, tapasztalatszerzésre. „A zenekarnak nem volt túl nagy repertoárja, de próbákkal sem terhelték agyon, így hát teljességgel a rendelkezésemre állt, s segítségével annyit kísérletezhettem rajta, amennyit akartam.” – így emlékezik vissza később az itt töltött négy esztendőre. Mintha Haydn sorait olvassánk, ő is valami ilyesmit írt annak idején kismartoni magányáról: „...kísérletezhettem egy zenekar élén, megfigyelhettem, mi erősíti és mi gyengíti a hatást, egyszóval, javíthattam, kiegészíthettem, kivághattam, kockáztathattam, el voltam vágva a világtól. Senki nem volt a közelemben, hogy kételyeket ébresszen magam iránt s gvötörjön, így eredetivé kellett lennem.”

A karmester feladata, hogy az átiratokat, hangszerelésbeli változtatásokat elkészítse. A zenekar repertoárja ugyanis meglehetősen változatos. Ma már elfeledett kismesterek (Fahrbach, Wallace, gróf Wilczek Henrik) kérészerű művein kívül bemutatják például a Szentivánéji álom – és az Alessandro Stradella nyitányát, Liszt II. magyar rapszodiáját és *Serly Lajos*⁶ Palóc rapszodiáját, részleteket adnak elő a Lohengrinből, Parasztszücsületből, Aidából, *Millöcker*, *Gounod* potpourrikat játszanak, meg persze az elnyűhetetlen Strauss-keringőket. A koncertek műsorán általában szerepelnek Lehár-opuszok is. Ezek még nem remekművek. Ujjgyakorlatok inkább, tehetséges próbálkozások, amelyekben a kezdő komponista bizonyosságot adhat felkészültségéről, szakmai tudásáról. A hangzatos címek mögött (Korallajak, Adria-keringő, Mese 1001 éjből, Szegedi-induló, Az élet álom!, Bécsi életkedv, Sylphydek, Császárhuszárok, Bécsi vándormadarak) meglehetősen közepes alkotások húzódnak meg, amelyeket a szürkeségből talán csak a dallaminvenció és a kiváló hangszerelés emel ki. A Fries báró, a Pacor ezredes, a Losonci induló Lehár közvetlen környezetének hódol, a régi és az új ezredparancsnok nevét örökíti meg, és a városét, mely oly nagy szeretettel fogadta az ifjú művészt. Eközben dalok készülnek a helybeli – egvébként szépen zongorázó *Rosa Crebian* szövegére, „Tarkaságok a hangok világából” címmel egyveleget állít össze különböző klasszikus alkotásokból.

Az országos magyar daláregyesület pályázatot ír ki Jókai Királyhimnuszának megzenésítésére: 182 pályamű érkezik. Ebből a legjobb tizenkettőt az

egyesület vidéki szervezeteinek küldi meg elbírálásra. A losonciakat is felkérlik erre a megtisztelő feladatra. Az 1892. május 2-án megtartott gyűlésen, amelyen többek közt a helyi egyesület karnagya és Lehár is megjelent, a bizottság a „Magyarország szent egysége” jellegűt tartja a legsikerültebbnek. Az elbírálás után a fiatal karmester is bemutatja Királyhimnuszát, versenyen kívül. Ez időből származnak első színpadi próbálkozásai.

A „Der Kürassier” ugyan még töredéknek marad, de a „Rodrigo” – véres és romantikus rablótörténet, ennek szövegkönyvét az ezred egyik fiatal főhadnagya írja – Lehár első befejezett színpadi műve. Az egyfelvonásos operát benyújtják a coburg-gothai herceg pályázatára, s bár a librettó jó, a hangszerelés pedig egészen elsőrendű, mégsem ők nyernek. Ennek ellenére bemutatják Losoncon a tisztikar és néhány polgári személy közreműködésével, nagy sikerrel.

Megjelennek első művei nyomtatásban a bécsi Hofbauer és a lipcsei Rüder cég, valamint a helyi Kármán részvénytársaság kiadásában. Lehár nemcsak a gyalogezred, hanem az egész város zenei életének meghatározó személyisége. Az ő közreműködésével mutatják be Haydn Teremtését, a Lehár–Éder–Thaisz–Simon-féle vonósnégyes pedig mindenhol szívesen látott vendég, ahol a színvonalas kamarazenét kedvelik. Haydnt játszanak, a kortársak közül Dvořáket és Brahmsot – alig valamivel később az ősbemutatók világpremierje után.

1891. májusában nagy megtiszteltetés éri. Az előző évi rendelet értelmében a Gürtelen kívüli településeket Bécshez csatolják. Megszületik „Nagy-Bécs”, amely ekkor tizenkilenc kerületet számlál (1904 óta 21-et). Ebből az alkalmából rendezett koncerten a Praterben, a Dalnokok Csarnokában a keringőkirály, Johann Strauss maga vezényelte Nagy-Bécs valcerét egy ötszáz fős zenekar élén. A műsorban fellépett Ziehreren, Komzákon, Czibulkán kívül a 21 éves losonci karmester is. Ő adja át Komzákkal együtt a babérkoszorút a keringőkirálynak. Ez a pillanat egy életre meghatározó élményt jelent számára.

Népszerű Losoncon. Sztár –, ahogy ma mondanánk. Fiatal, jóképű, tehetséges és, ha aranylanttokkal díszített egyenruhájában zenekarát vezényli, szépszámú közönség gyűlik össze akár a Vigadóban, ha éppen a cs. és kir. zenekarnagyk nyugdíjalapja, esetleg a közkórház javára játszanak; akár a tisztikaszinó farsangi ünnepélyén. Az ezredparancsnok születés- és névnapján fáklyászenét, szerenádot adnak, hét végeken pedig térzenével szórakoztatják a város zeneszerető közönségét.

Lehár 1894. télutóján hagyja el Losoncot egy kellemetlen epizód után. A tisztikaszinóban éjfél körül már nem hajlandó egy főtiszt parancsára hegedülni: ő nem cigány, aki parancsra bazsevál. Összevesznek. Másnap ezredkihallgatáson színpadiasan, mint egy operethős leteszi kardját az asztalra és beadja lemondását. Önérzetes és konok, s még ekkor is csak huszonnégy éves. Következő állomáshelye Pola, ahol a Monarchia egyetlen tengerészenekarának lesz a karmestere. Búcsúkoncertjét február 28-án tartják, amelyen Utolsó üdvözletek címmel hegedűszólót játszik.

A losonciak még sokáig emlegették a kis karmestert, aki minden idők egyik legnagyobb operettkomponistája lett a Vig özvegy, a Mosoly országa, a Cárévics, a Luxemburg grófjának zeneszerzője. Különösen sokat emlegették a város előkelő hölgyei, akiket zenére tanított, ők viszont Lehárt korcsolyázní. Úgy mondják, hogy azt a tisztet, aki miatt mennie kellett, kiközösítették, s tüntetőleg elfordították tekintetüket, ha vélelenül összetalálkoztak vele az utcán.

KONDOR ERNŐ DALAI

A balassagyarmati születésű zeneszerzőt a színháztörténet is számon tartja. Ő alapította meg az első magyar irodalmi igényű kabarét, a Bonbonniérét. Ő fedezte fel a fiatal Nagy Endrét és szerződtette húsz koronáért. Nála lépett fel Szép Ernő, Somlay Artúr. A színpadon Heltai Jenő szonzeit énekelték, Bródy Sándor rövidebb színdarabjait játszották.

Az egykori banktisztviselőből lett színész-igazgató könnyelmű, bohém ember volt. Családi örökségét gyorsan ellumpolta, szegényen halt meg a hetedik kerületben. Magyar nótái azonban ma is élnek, megjelentek hanglemezen, később kazettán, az ORI pedig külön műsorsorozattal idézte fel Kondor Ernő emlékét.

A népies műdal, a magyar nóta sok vitát vált ki még napjainkban is. A XIX. századi Magyarországon a társadalom jelentős rétegének ez jelentette zenében az egyetlen kulturálódási-szórakozási lehetőséget. Napjainkban a „tudós” zenészek egy része – jelentős része – elítéli ezt a műfajt, vannak azonban, akiknek ízlése csupán csak ezt képes elfogadni. Az igazság, mint általában, bizonyára a két véglet között van. Bartók úgy gondolta, hogy „*a városi és a városias félművelt tömegnek tömegcikk kell; örüljenek, hogy zenében legalább a hazai tömegcikket kívánja és nem a külföldi selejtes portékát.*” Óvott viszont attól, hogy ez a zene megfertőződjék a jazz, valcer, sramli sablonjaival, ami azóta már sajnos bekövetkezett.

A magyar nótának éppúgy megvannak a maga klasszikusai, mint minden más műfajnak: Simonffy Kálmán, Dankó Pista vagy Fráter Lóránd. Kondor Ernő közülük tartozik. (Válogatott dalainak kottáját legutóbb a Zeneműkiadó jelentette meg, 1988-ban.) Dalai a magyar nóta iskolapéldái: megtalálhatók bennük a népies műdal legfőbb sajátosságai. A jellegzetes giusto ritmusképlet emlékeztet a verbunkosörökségre, amelynek merev, csökönös, vég nélküli ismételtetése gyakran unalmas. A bokázó figuráció a sorvégzőkön, a Lehullott a csillogó hó kezdetűben például, szintén verbunkosmaradvány, instrumentális tánczenei örökség. A dalokban sok a skálaszerű dallammenet. A leghosszabbat talán Egressy nótájában találjuk a Hull a fának a levele címűben, – undecima távolságot jár be. Kondornál ez csak egy oktávra terjed, a Hull a könnyem a virágra kezdetűben. A zeneszerző szívesen él a dallamszekvencia eszközével, így legismertebb nótájának, a Vén cigánynak kezdőütemeiben. E művével nyerte meg 1910-ben egy amerikai zeneműkiadó dalpályázatát és a New York-i dalversenyt tizennyolc évvel később. Gyakori az akkordfelbontásból építkező melodika, mint a Kertes házban, vagy a Van nekem egy gerlicémben. A kromatika távol áll a magyar népdal szellemétől, a népies műdalban azonban előfordul. A Badacsonyi csárdás kezdete, vagy a Sáríka, Sáríka, kis szentem jó példa erre.

„Csak fűszer és nem kenyér” – mondaná Szabolcsi Bence. Mégis a magyar nótának helye van mindennapi életünkben, a megfelelő alkalmakkor, helyen, időben és mértékben.

A zenészek egyébként azt szokták mondogatni, hogy véletlenül nem lehet jól játszani, véletlenül nem lehet jó zenét írni. Aki maradandót alkot, az jó zeneszerző. És Kondor Ernő jó zeneszerző volt.

„AKI DUDÁS AKAR LENNI...”

A dudáról Bartók azt írja 1910-ben, hogy „most már valószínűleg csak a magyarságnak Komáromtól Egerig terjedő határhelyiségeiben és Szentes tájékán van meg.” Amikor az ország egyes területeiről már kiveszett, ugyan-

akkor Nógrádban 1949-ben 16 dudást tartanak számon és a század ötvenes éveiben is találunk 8–10 zenészt a megyében, akik ezen a szép, ma már kevéssé ismert hangszerezen játszanak.

Története több mint kétezer évre nyúlik vissza. Már Néro császárról feljegyezték, győzelmének ünneplésekor a chorulam et utriculariumon (e hangszer ősen) kívánt játszani. Kezelését Rómában külön iskolákban tanították. Magyarországon a dudára vonatkozó első feljegyzések a XIII. századból származnak, személynévként azonban már 200 évvel korábban előfordul. Legkorábbi ábrázolását egy Corvin-kódex keretdíszén találták meg, amely Mátyás idejében keletkezett. A XVI–XVII. században meglehetősen elterjedt, többféle elnevezése ismert: tömlősíp, gajd, csimpolya. A katonaság szintén igényt tart rá, ismerünk hadidudásokról szóló híradásokat. Abafi Mihály kedvenc hangszere. Feltűnik a nagy flamand festő, Brueghel festményein a Paraszttáncon, a Parasztlakodalmon és ugyanabban az évben, amikor Dürer megalkotja a dudást ábrázoló remekét, Magyarországon – ezt Taurinus István Stauromachia című könyvének címlapjáról tudjuk – Dózsa György és társainak kivégzését is ezzel a hangszerrel kísérik. Szercepe nyilván ugyanaz, mint annak idején a római amfiteátrumokban az orgonának: nemcsak ünnepélyesebbé teszi az eseményt, hanem erőteljes hangjával elnyomja a haldoklók hörgését és jajgatását. Hamarosan helyet kap a főúri rezidenciák zenekarában, de jellegzetes hangszíne és rosszul hangolhatósága miatt később kimarad onnan. (Két dudás azért sem fér meg egy csárdában, mert egyrészt osztozniuk kellene a bevételen, másrészt nagyon nehéz összehangolni a két hangszert.) Becses értéke a zenetörténetnek az a dudásábrázolás, melyet a sziráki evangélikus egyház 1714–16. évi anyakönyvében találunk.

Gyakran dudával verbuválnak. A duda-hegedű duó a cigányzenekar egyik őse. Népszerűsége a múlt században csökken, Pap Gyula is panaszkodik erről a Palóc dalok előszavában. Az I. világháború után azonban a nagymérvű szegénység miatt ismét előkerültek a kamrák mélyéről a régi, kiszáradt hangszerek.

A dudatömlő kecske-, kutya-, vagy csikóbőrből készül, leggyakrabban mégis birkabőrből. Ilyen hangszere van Lapajnak, a híres dudásnak Mikszáth novellájában. A jobb első lábcsonkba a duda fújtatóját, a balba a bordósípot, a nyaki részbe pedig a dudafejet kötik be. Ehhez illeszkedik a kettős síp. Egyik szárán az úgynevezett dallamsípön összesen hét hangképző nyílás található. Felső részén helyezkedik el a „bolhalyuk”. Az oldallyukkal, amelyet váltó-, illetve stimmyuknak is neveznek, változtatni lehet a dallamsíp alaphangját oly módon, hogy nagyságát a szélére ragasztott viasszal szabályozzák. Hangterjedelme egy oktáv, hangsora dúr vagy mixolid. A síppár másik tagjának, a hangsípnek egyetlen hangképző nyílása van. A nyelvsípot, ezt Nógrádban és Hontban pizskornak nevezik, a sípszár két csövének felső nyílásába illesztik. A 60–80 cm hosszú bordósíp egyetlen hangja a kettőssíp alaphangjánál egy-két oktávval mélyebb. Ez a jellegzetes bűgő hang megszakítás nélkül kíséri a dallamot és a kontrát, erőteljes hangjáról írja a Bercsényi házassága című vers szerzője, hogy:

*„Sok hangos hegedű jól megvonva zenge,
Duda bordójától a kőfal is renga.”*

Manga János a Magyar duda – magyar dudások; a XIX–XX. században című szép tanulmányában így indokolja a megyei dudások nagy számát: „A nógrádi pásztorélet sajátosságai és a nógrádi táj... magyarázatot ad arra, amit

már említettünk is, hogy itt az első világháború utáni esztendőekben még mindig kb. harminc pásztorok volt dudája. Bár néhány pásztor, aki dudálni is tudott a világháború utáni esztendőekben bányász, bányamunkás, napszámos lett, mert mint pásztor, megfelelő helyet nem talált magának, dudáját továbbra is megtartotta – hiszen környezetéből nem szakadt ki –, és a szegényebb községekbe a pásztorból lett bányász, illetve napszámos is elment dudálni egy-egy lakodalomba, vagy bálba. A nógrádi pásztorok pedig – főleg a jubászok –majorokban vagy azok közelében éltek – pásztorok, udvari cselédek környezetében, amelynek cselédsége előbbi életformájából, tradíciójától éppen szegénysége miatt nem tudott elszakadni.”

A nógrádi dudások tehát a pásztorok közül kerültek ki. Nagy részük írni-olvasni sem tudott, iskolába nem járt. A hangszerjátékot rokonaiktól, ismerőseiktől tanulták. Nemcsak a réteken, mezőkön dudáltak unaloműzésből vagy a maguk gyönyörűségére, hanem bálók, lakodalmak alkalmával is. Ők játszottak farsangi bálokon, húsvétkor. Karácsony böjtjén dudával mentek köszönteni, az éjfélel misén pedig dudaszó jelentette be a pásztorok hódolatát. Ezzel magyarázható, hogy az Ipolyság környéki idős kántorok a két világháború közötti időszakban a mise alatt az orgonán dudu-előadásra jellemző apró motívumokat az (ún. „apraját”, „cifráját”) ismételték. Duda hatását őrzik az általában páros ütemű, tánctempójú, egyszerű ritmusú népdalaink, amelyek ambitusa nem haladja meg az oktávot – ez a dallamsíp hangterjedelme. Ezeket dudánótának nevezzük. Instrumentális tánczenénk legkorábbi emlékeiben is ráismerhetünk e hangszerjáték sajátosságaira.

A legismertebb nógrádi dudás a szécsényfelfalui *Bertók Mihály* volt. Kiváló hangszerjátékosként és ügyes kezű hangszerkészítőként ismerték. 1949-ben 72 évesen még dudált Etesen, farsang napján. *Tózsér Ferenc* Salgótarjánból költözött Lukanényére, ahol megbecsült dudás hírében állott. Neves dudások voltak még a tereskei *Ciglian János* és *Lukács Péter*, a nógrádmegyeri *Gyurkó Pál*, a Berényben élő *Koós József* és *Havran János*.

A századfordulón a dudások számára még versenyt is rendeztek a szomszédos Ipolyságon, amelyen jelen volt *Györffy István* és *Bartók Béla*. Ezt az eseményt örökítette meg Móra a Honti igricek című novellájában.

A népi képzelet a dudásokat emberfeletti képességekkel, tulajdonságokkal ruházta fel. Úgy hitték, hogy a dudálást éppúgy, mint a boszorkányságot, a keresztúton lehet elsajátítani. Történetek keringtek a nőtincsi juhászbojtról, akinek a dudája magától játszott. Egy másik dudu pedig meg is kérdezte a gazdájától, melyik nótát fújja. A dudás az ördög cimborája. A levegőből érkezik a lakodalomba. A szüre újjából malacokat varázsol elő. Ezért mondja a népdal:

*„Aki dudás akar lenni,
Pokolra kell annak menni,
Ott kell annak megtanulni,
Hogyan kell a dudát fújni.”*

Egyike „pokoljáró” költőinknek, József Attila nem véletlenül választotta ezt a dalt verseskötete mottójául.

A dudás valóban démoni figura. Hangszere semmihez sem hasonlítható, a dudafej szarvai mintha magát az ördögöt idéznék. (Általában kosfejet ábrázolnak.) Azonkívül pedig muzsikus. Arany is ezt a diabolikus jelleget emeli ki Ünneprontók című balladájában:

*„Hát ime, kapóra dudás közeleg.
Egy sanda, szikár, csúf, szőrös öreg,*

*Tömlője degeszre fújva;
Füle táján két kis szarva gidának,
– Mintha neki volna szarva magának, –
Sípján már billeg az újja.”*

MÁTRAI KÉPEK

„Részemről mi sem tud annyira megindítani, mintha csendes, holdas éjszakán néhány palóc lánykát hallok dalolni” – írja Papp Gyula Palóc népkölteményeinek előszavában. A népzene, népdal jelentőségére már Vikár, Bartók, Kodály figyelmeztettek. Érezték azt, amit *Pálóczi Horváth Ádám* egy évszázaddal előttük így fogalmazott meg: „Nagyobb kár egy-egy régi dal pusztulása a bódoltató tábor hatvanfontos ágyújáénál”, majd úgy, hogy népdalaink „Beethoven-szimfóniák kicsiben”. Meghallották *Fülep Lajos* sürgetését. „Gyorsan kell cselekedni most, vagy soba, mert nemsokára késő lesz, nem lesz magyar paraszt és nem lesz népművészet, amelytől tanuljunk.” Kiváló népzene-kutatóink, *Borsai Ilona* és *Manga János*, *Vikár László*⁷ és *Járdányi Pál* próbálták feltérképezni nógrádi népzeneinkünket, újabban pedig *Nagy Zoltán* tanár úr gyűjtéseinek, kutatásainak köszönhetjük, hogy többet tudunk summás- és bányászdalainkról, népballadáinkról.

Kodály több ízben gyűjtött Nógrádban, utoljára 1922-ben, feleségével. Bejárták az egész megyét Ecsegtől Diósjenőig, Tolmáctól Szarvasgedéig, Szandáig, Jobbágyiig, Becskéig, Palotásig, Bárnáig, Tarig, Zabarig. (Ezen falvak egy része akkor még a szomszédos megyékhez tartozott.) Itt szerzett élményei, az itt gyűjtött népdalok, az itt élő nép mítoszai, szenvedései, reményei és mindennapjai szólnak meg monumentális kórusművében a Mátrai képekben. Bizonyára nem gondoltak arra a szuhai, mindszenti, zabari, tari, ecsegi, verebélyi kondások, summások, parasztasszonyok *Tóth Emerencia*, *Horváth József*, *Csikós Aladár*, *Forgó Máttyás*, *Pádár Ignácné*, *Lőrincz Mária* és *Balog Erzsébet*, hogy amikor annak a „pesti úrnak” énekelnek, „aki szerkesztette a nótákat, a kottákat jegyezte fel” az örökkévalóságnak énekelnek.

A Mátrai képek egyes kari ciklikus mű, amelynek tételai attacca kapcsolódnak egymáshoz. Élettabló, népdalszimfónia, – vagy még inkább szvit.

Első része ballada Vidróczi Marciról, a Bükk és a Mátra Robin Hoodjáról, hírhedt betyárjáról-mesehőséről és igazságosztó rablólovagjáról. *Bogdál Ferenc* könyvéből ismerjük élettörténetét. Szökött katona, tolvaj és gyilkos, aki – a nép legalábbis úgy tudja –, csak a gazdagokat fosztogatja és a szegényeket gyámolítja. Fittyet hány a csendőröknek és mindig ő győzedelmeskedik, mert csodatévő gatyamadzagja megoltalmazza. Széplányok és asszonyok szeretője, igazi vagány, aki női ruhában menekül üldözői elől, vagy éppen kedvesének ágyában bújik meg, csizmástul. Bővérű gazember, szeret mulatni. Táncolás közben vödörzámra öntik a fejére a bort, mint Toldi Miklósnak annak idején.

A szép, régi stílusú dallam kísérete „a báltérben marad: a gazdátlan, megbomlott jubnyáj gomolygását, a tájat, s még inkább a balladahallgató közönség csodálkozó sóhajait, halk közbeszólásait sejteti.” A fel-alá hullámozó tizenhatodik a hegyek-völgyek kontúrait rajzolják elének, azokét a hegyeket és völgyeket, amelyeket Kodály oly jól ismert. (Szabolcsi Bence Úton Kodályhoz című könyvében külön fejezetet ír Kodály és a hegyek címmel.) Hegyi éjszakák és nappalok kelnek életre. Ezeket a partitúraoldalakat csak az a komponista alkothatta meg, kinek zeneszerzői, pedagógiai, zenetörténeti, népzene-gyűjtő munkája mellett arra is van ideje, hogy naplójában feljegyezze: a bárnai er-

dőben épp most vágják ki az utolsó vörösfenyőket. A *Már Vidróczki emlegeti a bankót* népdal nem erről a vidékről való. A rablóvezér halálát elbeszélő ballada – a verebélyi Zagyva-hídnál ölték meg cimborái –, hőst sirat el. Olyan hőst, akit a nép teremtett magának, hogy felruhazza saját álmaival. A Don Giovanni fináléja jut eszünkbe. Ott is így gyászolja a mítikus nőcsábítót – nem a szöveg, a vers –, hanem a zene.

Az *Elmegyek, elmegyek* kezdetű népdal pár sor csupán, mégis évezredes, örök emberi kérdések fogalmazódnak meg benne. Kontrasztokból építkezik: a férfi- és a női kar ellentétéből és egymásrautaltságából – a Férfi és a Nő ellentétéről és egymásrautaltságáról szól. Az elvagyódás és a féltő gondoskodás, a ködös álmok bizonytalansága és az otthon biztonsága – az elválás keserősége és a viszontlátás reménye csendül ki ebből a néhány ütemből. A *Madárka, madárka* dallamot Kodály úgy jegyezte le, olyan ritmusban, ahogyan előtte soha sem hangzott fel, lévén dallamközlője nem volt különösebben jó hallású asszony. Az idegenből hazagondoló „igazán csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz” gesztusát érezzük ki belőle. A zárórész változatos életkép a *Sej, a tარი réten* dudabasszus feletti melódiájával, a régi guodlibet-technika felelevenítésével. „*Apró-cseprő házi gondok, evés, ivás, vendégeskedés, lánykibázasítás stb. dalolnak itt kórusban és mindezen felül egy igazi baromfiudvar csipogása-gágogása vegyül össze a háziak és szomszédok hangjával.*”

GÁBRIEL FERENC

Hegedűművész volt és zenepedagógus. 1889-ben született Salgótarjánban. Édesapja is kiváló muzsikus, annál a *Koessler János*nál tanult zeneszerzést, akinél többek közt Bartók, Kodály, Dohnányi és Weiner. A helyi bányazenekar karmestere.

Gábel Ferenc a budapesti Zeneakadémián *Bloch József* és *Hubay Jenő* növendéke, majd Párizsban *Maurice Hayot*-é. 1910. márciusában zenetörténeti jelentőségű koncertet ad társaival a francia fővárosban, mivel „*a párizsi zenei világnak nagyon téves hiedelmei voltak a magyar zenéről, elbatároztuk, hogy neves, de Párizsban még ismeretlen magyar szerzők műveiből bemutató hangversenyt adunk.*” – írja visszaemlékezéseiben. – A műsorban fellép Bartók is. Hazatérve az Országos Szimfonikus Zenekar, majd a düsseldorfi Hofoper koncertmestere. Tanít a Nemzeti Zenedében és négy évtizedig a Zeneakadémián. A húszas évek népszerű Hubay-vonósnégyesében játszik, a névadón kívül még *Zsolt Nándorral* és *Zsámboki Miklóssal* együtt. Triójával Berlinben, Kölnben, Párizsban lép fel. Tanítványa például *Varga Tibor*, *Halász Ferenc*, *Martzy Johanna*. Növendékei jelentős díjakat nyernek, a világ minden táján öregbítik a magyar hegedűiskola jó hírnevét. Unokája jelenleg Portugáliában él, a portói szimfonikus zenekar koncertmestere.

BÉNI BÁCSI

Úgy sétált a pásztói utcákon kezében ételhordójával, vagy fonott kis kosarával, mint egy falusi tanító. Előre köszöntek neki, mindenki ismerte, a város első díszpolgára volt, nevezetesség. De elbeszélgetett fekete fejkendő nénikkel, öreg parasztemberekkel, mert ő még beszélgetni is tudott. Tanító is volt persze, meg teológus, zenetörténész, egyike utolsó polihisztorainknak. Hosszú évtizedekig lakott Pásztón, bár szinte véletlenül került ide.

„A magyar Athén”-nak nevezett Egerben született. Édesapja az ottani szeszgyár gépésze. Nagyműveltségű férfi, egy öreg cigánytól még cimbalmozni is megtanult, ezt a tudományát aztán továbbadta fiának, akit a híres Liceumba íratott be. Az ének- és zenekarban muzsikál. Visszaemlékezéseinek egyikében

megemlítette, milyen szívesen hallgatta nyári estéken a katonai rezesbandák zenéjét és a trombitajeleket. (Ezeket a szignálokat állítólag Haydn komponálta.) Zircre kerül novíciusnak. Itt ismerkedik meg a gregorián zenével. Énekkart vezet, az önképzőkör elnöke, előadásokat tart. Tanára az a *Békefi Remig*, aki a ciszterciák budai gimnáziumát alapította és ő írta a pásztoi apát-ság történetéről szóló vaskos könyvet. 1920-ban Innsbruckba megy, az egyetemen teológiát és zenetörténetet tanulhat esztendőig. Huszonöt évesen a teológia doktora. Másodéves, amikor rábizzák a gregorián-oktatást. Itthon a Szent Imre (mai József Attila) gimnázium tanára. Zenekart és énekkart vezet, még oboát és trombitát is tanít, valamint kottaolvasást. Az országban elsők közt játszanak Hindemithet és Vivaldit. Tankönyveket ír. A *Kerényi Györggyel* közösen készített Énekes ABC-jén nemzedékek nőnek fel. A Magyar Énekkutatók Egyesületének főtákará, és még mindig kevésnek érzi tudását. Teológiai doktorként középiskolai tanárként iratkozik be harminckét évesen Kodály zeneszerzés-óráira. Szülei 1913-ban költöznek Pásztóra, ő jobbára mégis csak vakációzni jár ide, egészen 1945-ig. Ekkor perjel lesz ebben a városban. A Pázmány Péter Tudományegyetemen a népzene lektora, a Tudományos Akadémia népzene-kutató csoportjának igazgatóhelyettese, majd megbízott igazgatója. Tanít a Zeneakadémián, nemzetközi tudományos szervezetek tagja. Fő kutatási területe középkori zenetörténetünk, a gregorián és a magyar népzene. E témákban írt tanulmányai megjelennek a Zenetörténeti Tanulmányok kötetekben, a Magyar Zenei Szemlében, a Studia musicologica-ban. A több kötetre tervezett Magyarország zenetörténete című hatalmas vállalkozás lektora, szerkesztője. (Az első rész megjelenését még megérhette.) Dolgozik a Magyar Népzene Tárán. Érdeklődési köre végtelenül sokrétű, Haydn utolsó hat nagy miséje éppúgy foglalkoztatja, mint Bartók kézírása. Válogatott cikkei 1976-ban jelentek meg. Hanglemezeket szerkesztett, a Magyar Népzene, a Magyar Gregoriánium sorozatait. Négy nyelven publikált.

Oriási életmű. Nemzedékek munkáját végezte el egymaga.

Mérföldkő volt. Minden idők egyik legnagyobb zenetörténész, akinek neve nélkül sem Magyarország zenetörténetét, sem pedig a majdani „Nógrád megye zenetörténeté”-t nem lehet megírni.

CODA

Majdani „Nógrád megye zenetörténete”: korán elhalt, tragikus sorsú művészek, tehetséges mesteremberek, bohémek és alkoholisták, egyszer-volt zenész-csodák...

Mit fog vajon a jövő zenetörténész megírni ebből a végtelenül változatos, szép és izgalmas forgatagból? És főképp kinek fogja írni, lesz-e szükség zenére, zenetörténetre a világnak ezen a táján? A válságba került, önmagát kereső ország nem a művészeket, nem a művészetet, a zenét fogja-e legelőször feláldozni azért, hogy kijusson ebből a kátyúból, mondván: ha majd gazdasági-társadalmi-politikai gondjaink megoldódtak, akkor majd lesz idő, pénz és energia a művészetre is? Tudni fogjuk-e azt, hogy az új Magyarországot csak kiművelt emberfőkkel, képzett és kulturált néppel tudjuk majd megteremteni? Lesz-e közönsége a zenének, aki érti, szereti, mindennapjai részesének vallja azt?

JEGYZETEK

6. Serly Lajos fia, Serly Tibor Losoncon született, 1900-ban. A Zeneakadémián Kodálynál és Hubaynál tanult. Amerikában élt. Ő fejezte be Bartók 3. zongoraversenyét, és a hátrahagyott vázlatok alapján ő állította össze a Brácsaversenyt.
7. A „Jó bort árul Sirjainé” (Kerek az én szűröm) kezdetű dudanóta például Vikár nógrádi (berényi) gyűjéséből került be a „Kállai kettős” fináléjába.

- VÉGE -

A palóc történettudat változásai

Hogyan tükröződik a múlthoz és a hagyományokhoz való viszony egy falutelepülés mindennapi életében? Milyen szerepet játszik az etnikai identitás és a kultúra intézményes vagy közösségi tartalma a társadalmi-történeti változásokban? Átélhető-e (s milyen módon) a származás, a kontinuitás jelentősége, s milyen etnikus szimbólumokban formázódik a táji hovatartozás-tudat? Ezekkel a kérdésekkel kutattam a nagyvisnyói helyi társadalom életképességét, változás-hajlandóságát.

Manga János palócföldi monográfiája (Manga J. 1979.) a palóc népcsoport több mint háromszáz éves identitástudatáról közöl okleveles bizonyítékokat. Az oklevélkutatások nehéz helyzetben vannak Nagyvisnyó palócságával kapcsolatosan, hiszen a Felvidéken, Borsodban, Nyitrában, Zemplénben is van ilyen nevű község (Fodor F. utal Lipszky térképének repertóriumára), sőt Fényes Elek Geographiai szótára még egy gömöri Visnyóról is tud (Fényes E. 1851. 307. p.). A mi Nagyvisnyónk mindezek közt talán a legnagyobb volt, s *Fodor Ferenc* dédesi cserkész táborozása közben azért találta figyelemre érdemesnek, mert szemmel láthatóan „ösiségében változatlan, minden idegen hatástól mentes egykori jobbágytelepülésnek” tűnt. *Kandra Kabos*, *Ipolyi Arnold* illetve *Karácsonyi János* munkái nyomán Fodor úgy véli, hogy Nagyvisnyó vagy a honfoglalás óta létezik, vagy a XII. században települt, s az esetben kun (illetve kabar-palóc) eredetű. Az első okleveles adatokat a XIII. századból említi, s idézi is a dokumentumok Visnyóra vonatkozó részét egészen 1928-ig.

Fodor Ferenc munkáját nem foglalhatom össze rövid vázlatban, s arra sem vállalkozom, hogy Nagyvisnyó kun- vagy török-kori történetéhez dicsőséges momentumokat idézzek ebből a monográfiából. „Palóccország” vagy annak keleti csücske meglehetősen sokat szerepel a régi irodalomban. S ez országrészből Nagyvisnyó kevésbé ismeretes, mint a szomszédos dédési vár vagy a másik szomszéd, Szilvásvár, s annak jó oka van. Ugyanis épp a Bükk-hegység Eger és Putnok közötti szakasza igen régi közlekedési, kereskedelmi és hadi útvonal lehetett, Eger és Szarvaskő vára őrizte a tájat az Eger-patak völgyében, Dédes és Putnok vára pedig a Sajó völgyében. E két völgyrendszer között fekszik Nagyvisnyó, a Szilvás-patak partján, meglehetősen sovány talajon, mezőgazdaságra alkalmatlan terepen, bükkerdők völgyében. Fodor a történeti múltat ismertető fejezetet azzal zárja: „A völgy régen járt útja 1908-ban vasutat kapott. Úgy látszik azonban, hogy ez sem sokat változtatott Visnyó életén”. S ez nem csupán rezignált megállapítás, hanem bevezetés egyúttal Fodor vezérgondolatához: Nagyvisnyó jelentősége nem történelmi nagyságában vagy hírességében van, hanem abban, hogy népe, a palóc nép kontinuitásának bizonyítéka lehet.

Fodor Ferenc a Jászság „életrajzírójaként” a jász folytonosság üdvözlője. A palóc Nagyvisnyó esetében azt óhajtja bizonyítani, hogy „a Bükk mögötti palócság egyenes leszármazottja az itteni első letelepülőknek”, s ez a

visnyói nép „keveretlenül maradt az utolsó évtizedekig”. Jobbágyösszeírások, dicalis jegyzékek, kataszteri névlajstromok alapján a palóc hadak létét, családtörténetét vázolja föl, s valószínűsíti, hogy a névazonosság alapján az első kabar letelepülők egyenes leszármazottainak mondhatók a huszadik századi visnyói palócok. Érdekes adatokat közöl arról, hogy a török uralom után is „sértetlenül fennállott a palócok primitív társadalmi és gazdasági rendszere”, „az osztatlan hadak osztatlanul bírták a vagyont, illetve a jobbágyokat, amit közös állattalománnyal közösen műveltek”. A török hódoltság alatt ugyan „erős népmozgalom folyt le a palóc vidéken, de ez a mozgalom nem terjedt túl a palócság területén”, s „a csöndesebb idők beálltával már megszűnt a palócságnak ez a belső népmozgalma”, „nagymértékben állandósult Visnyó lakossága”(23–25. p.).

A falu ősi hadait a szerző több származási metszetben mutatja be. Alapos helyrajzi vázlatokat közöl arról, hol laktak ezek a hadak s hány ágra szakadtak idővel (néhány család esetében, például a Molnárok, a Fónagyok, a Likaiak historiájában harminc vagy harminckilenc hadat mutat ki egyidőben). Közli a ragadványnevek – vagy ahogy ő használja: „tapadónevek” – listáját, s megállapítja, hogy a jobbágyfelszabadítás illetve „a föld felszabadítása után egy pár év múlva már erősen megtelt a falu idegen, más vidékről jött elemekkel”, de ezek nagy része mintegy fél évszázad alatt tovább is vándorolt Visnyóról. Nem szándéka a palócság etnográfiai jellemzése, ám a jobbágyösszeírásokból kimutatja, hogy „a ház- és vagyonközösség megszűntéig, a XVIII. századig, átlag egy jobbágytelken két család ült, s az 1850–1890-es években az ősi telkek rendkívül nagy osztódása következtében a palóc vidéken is kivételes bonyolultságú utca-udvaros telekrendszer alakulhatott ki. Az 1850-es években legnépesebb Molnár-had például harminchét birtokos családdal harmincnégy házban, lakott, hét házcsoportban és talán hét eredeti telken. A rendkívüli belső telekosztódás zsúfolt falurészt eredményezett, udvar, kerítés és kert nélküli területet, ahol a házközösség és a hadak széttelepülései utak és ösvények kialakításával járt együtt, melyeket utóbb telekkönyvileg is utcának minősítettek. A régi jobbágyhadaknak pincéje, kertje, beltelke is volt, helyszüke miatt ezekbe települt a nagy család, szaporodása során. A családok új sarjadékai az ősi hadak eredeti telkeire, házközösségeibe telepedtek, a kertet és a kaszálót használták föl, s nem a faluszerkezethez, a falu alaprajzához igazodott a nép, hanem a telkek hosszában bővítette lakóházát, udvara két oldalán, vagy éppen keresztbe azon, ahogy lehetett.

Fodor ezt a rendszertelen településmódot a török fajú népesség ősi vonásának tartja, ugyanakkor részletezően tárgyalja, hogy az eredetileg keskeny völgybe zárt területen, hogyan épült ki 1870 és 1890 között Nagyvisnyó késsőbbi faluképe.

A falu mai alaprajza lényegében azonos a száz év előttivel (a mai itt nemcsak 1930-at, hanem 1980-at is jelent.) Nagyvisnyón a telek fogalma települési értelemben szinte nem is létezett, csak a kataszteri térképen, hiszen a belsőségek 4–14 négyszögöles telkeken vannak, vagyis a „telek” nemegyszer csupán házhely nagyságú kis térség, melynek határait maga a lakó sem tudja már. A szükösségnek nemcsak természetföldrajzi okai vannak, (patak, agyagos dombhát, erdő, vízmosság, stb.), hanem a társadalmiak is. Ilyen például a népességszám: a visnyóiak szaporodása Fodor szerint elég jelentékeny volt a múlt században (évi 0,6%), sőt a falu feltételezhető kibocsátóképessége is nagy lehetett, ami az Alföldre, a Jász-vidékre települtek számából is látszik.

Adatai szerint „az 1869-es népszámlálás 1012 lelket, az 1881-i 924-et, az 1900-as 1066-ot, az 1910-i 1164, az 1920-i 1190 lakost talált Visnyón” (s ez utóbbi adat nem tartalmazza a 29 első világháborús hősi halottat).

Meglehetősen erős volt Visnyó endogám zártsága, s még erősebb a hagyományos palóc-magyar identitástudat féltése, a faluközösség egységének érzelmi védelme. S ha rákényszerült a communitas, hogy papot, tanítót idegenből hívjon, mert elszegényedett ősi hadaiból szellemi vezér már nem került ki, csak olyat választott, kinél biztos lehetett etnikuma tiszteletben tartásában.

Bizonyos történeti korszakokban évtizedekre eltűnik a zsellér és jobbágy közötti társadalmi különbség, megint más periódusokban viszont a református, a katolikus és a zsidó között is akkora küzdelem dül az egyenlőtlenségek ürügyén, hogy évtizedes pereskedések kísérik a visnyói hétköznapi életet. Az első, 1556-ból származó névjegyzékben 13 jobbágy mellett 5 zsellérral találkozzunk, száz év múltán már 9 zsellér lakott Visnyón, s 1828-ban 42 jobbágy-család mellett 10 zsellér és 5 lakó, két mesterember és egy zsidó kocsmáros élt a faluban. Ekkor egyetlen egész telkes sem volt köztük, háromnegyed telke volt kettőnek, féltelke 52-nek, negyedtelke 41-nek. A jobbágyfelszabadítással 21-re nőtt a házas zsellérek száma, a mesteremberek is többen települtek: 1851-ben 2 kovács, 2 csizmadia, 3 molnár, 2 ács és 2 közsindelyfedő lakott Visnyón *Fényes Elek* szerint. A földön és az erdővágáson kívül a visnyóiak a fuvarozásban vállaltak szerepet, az volt kiegészítő kereseti forrásuk, a szerző nem győzi hangsúlyozni, hogy cselédmunkára, szolgálatba, gulyásnak, kondásnak, napszámosnak nem szívesen szegődött a visnyói, még iparos sem került közülük, s e tisztségekben mind idegen nevek viselői vannak. Még az első világháború idejéről való adórajstromokból is az derül ki, hogy „az ősi hadak bizonyos mértékben még mindig tartják magukat szörnyen elaprózódott földjeiken”. A vasút kiépülése után is erdei fahordást, szállítást vállaltak, s nem indult meg mobilitásuk a környék ébredő ipara felé.

Két fontos momentumot kell megemlíteni e munka kapcsán. Az egyik az, hogy akár jáász, akár palóc vagy bihari etnikai viszonyokról szól, nemcsak a származás- és a lakófolytonosság nagyszerűségét hangsúlyozza, de megjegyzéseivel azt törekszik bizonyítani, milyen ősi és milyen mélyen magyar ez a falusi közösség, melynek társadalmi, történeti és geográfiai környezetét vizsgálja. A két világháború közötti nemzetideológiának megfelelően Nagyvisnyó Fodor írásában nem egyszerűen egy hegyek közt rekedt község, amely „kedvezőtlen adottságok között” küszködik évszázadok óta, s népességét tatár, török vagy szláv veszedelem szorongatja, hanem – például „a felduzzadt társaság délfelé való beszívargásának” ellenálló végvár, névtelen helyőrség, ahol a falu „kabar-palócai ...a honfoglalás óta derekasan tartják a magyarság helyzetét” (35. p.). Miközben kitér arra, hogy „a jobbágyfelszabadítás után még az a társadalmi különbség is eltűnt, ami a zsellér és jobbágy között fennállott”, azt is hangsúlyozza, hogy milyen módon terjeszkedett el a zsidóság, miként vásárolta föl az ősi hadak elszegényedett maradékaitól kicsiny földjeiket, külsőségeiket. Keményen kapaszkodik tehát Fodor a honfoglalás kori bevándorlás eszméjébe, bár a történeti és a néprajzi szakirodalom nem kezeli ilyen egyértelműen a palócok származását, kun vagy kabar (besenyő?) eredetét, letelepedésük tényleges időpillanatát, kultúrájuk és etnikai tudatuk valódi tartalmait.*

A másik, említésre méltó momentum – a vallás, a hit, az egyházhoz való viszony – sem független a korábbi etnokulturális kérdéskörtől. Az 1602-ben

*Lásd Györffy Gy. 1940. Manga J. 1979. és hivatkozott forrásaik, valamint Bakó F. 1980., Tálasi I. 1980. Kósa L., Filep A. 1975. Tárkány Szűcs E. 1980.

százszázalékos református községbe a reformkor és a dualizmus idején katolikusok költöztek be, az 1869-es népszámlálás szerint pedig 842 reformátusra már 130 katolikus, 15 evangélikus és 25 zsidó jutott. Utóbbiakat Fodor „átmenő népelemnek” nevezi ugyan, de az 1920-as népszámlálás idején is 1029 református mellett 129 katolikus, 4 evangélikus és 25 zsidó lakta Visnyót. A szerző nem tulajdonít nagyobb jelentőséget a szekularizációnak, nem is tárgyalja részletesebben az egyházak egymáshoz való viszonyát. Napjainkban a hagyománytudat és a hagyománytartás szempontjából azonban azért jelentős az egyházak szerepe, mert ez a táj nemcsak gazdasági szférák, történelmi erőterek és kultúrák (többek között vallások) ütközőtere, s emiatt kardinális kérdéssé vált a huszadik század második felében a nagy egyházak csökkenő érvényessége a „szekták” tömeghatásával szemben. A későbbiekben erre még részletesebben is kitérek, itt csupán annyit, hogy az evangélikus, zsidó és katolikus kisebbségnek mindvégig a reformátusok túlsúlya ellenében kellett érvényesülniök.

Ez foglalkozási rétegződést is jelentett, tehát valamelyest vagyoni és térszerkezeti modellt mutat. Megjelent a tulajdonviszonyok terén, példaképpen úgy, hogy az egyik nagyobb malom református kézen volt, a nemes Molnárhad jelesebb birtoka és a kocsmá zsidók kezén, vagy úgy, hogy a felosztott nemesi birtok főutczára néző telkeit csaknem kivétel nélkül a zsidók szerezték meg (az utca azonban nemesi közbirtokossági terület és nem köztulajdon lévén a házak között létrejött ösvényrendszer szolgált a személyi közlekedésre, s ez a sikátorjelleg nagyjából napjainkig megmaradt). A belsősegen tehát egyetlen gazdának, egyetlen „ősi hadnak” nem maradt nagyobb telke, s bár a nemesi telekfelvásárlás, illetve a zsidó tőkebefektetés a falu újonnan épült részén érvényesült, a belterületen volt a falu egyetlen nagy, ötszáz négyszögölnél nagyobb telke, szintén zsidó kézen.

A társadalmi struktúra szerkezete és a vagyoni rétegződés a házakon, a porták nagyságán is meglátszik, s kitűnik a lakók rangjelképeiből, hagyománytudatából is. Nincsenek persze föltöttebb karakteres, kirívó jelcí a zsidó tulajdonnak, sem a református közbirtokosi öntudatnak, s éppen így a palóc mivoltnak sem.

Nagyvisnyón nem látni viseletet, a hollókőihez vagy a kazárihoz hasonló nem, de semmilyen sem. Ládában nem tartják, jeles napon nem hordják, s az öregektől sem igen maradt mutogatható öltözet. Használati eszközeik hasonlóképp nem az „archaikus” visnyói kultúra mintái. A tisztaszobában közepesen olcsó kisvárosi, kispolgári szobabelsőt látni. Adatközlőim nem is emlékeztek olyan falubelire, kinek viselete volna vagy régi falusi bűtort, eszközöket tartana. Egvedül talán a házak oromzatán, s főleg a megmaradt két népi műemlék-értékű kőházán látható a rangtartó visnyói gazda öntudata. Mint Viga Gyulától tudjuk, a Bükkalja falvaiban jelentős hagyománya alakult ki a kőtechnikának, faragásnak és építésnek (Viga Gy. 1985.). A századfordulón már a házak kilencven százaléka kőből épült Nagyvisnyón is. Azonban az építők sem jelzett társadalmi vagy vagyoni különbséget, könnyen elérhető volt, olcsó és tartós. Feldolgozása a tradicionális kultúra sajátos táji munkamegosztási rendszerében értelmezhető. A kőmunkát végzők kisebbik része iparos, többsége paraszt volt. Visnyón ma is a korlátok, sírkövek, emlékművek, kereszttek anyaga (és bősége) jelzi, hogy a kőfaragás talán a kulturális alkalmazkodás egy módja, gazdasági stratégiája volt e vidék társadalmi fejlődésformáinak. Idővel persze a háziipar szintjére emelkedett az építkezés, de a tornácok, kútházak ma is mutatják Visnyón a lakó „rangját”, „ősiségét”, származástu-

datát – jóllehet a kívülálló számára inkább cifraságigénynek tűnhet, nem etnikus jelképnek.

Úgy vélhető tehát félszáz évvel Fodor Ferenc nagyvisnyói monográfiája után, hogy most Nagyvisnyón nem egy egységes palóc kultúra teszi jellegzetessé az etnikai hagyományt, nem vallási vagy társadalmi rétegződés szabja meg a paraszti társadalom alakulását, hanem valami más teszi fontossá a változás kontinuitását.

VISNYÓ PALÓCSÁGA?

A palóckutatás mintegy három évtizede tette föl azokat a kérdéseket, amelyekre *Jerney János* óta próbál választ adni a néprajz és a történettudomány.

Néprajzi tájegységeinket legfőképp a közös nyelv, dialektus, a szokástartás és a történelmi tudat egységessége alapján szokás meghatározni. Hagyományosnak, ősinek mondot: palócfaluról lévén szó, nem kerülhetjük meg azt a kérdést: miben áll, hogyan formálódik Visnyó népének etnikai identitástudata?

Ennek rövid bemutatásához azonban rövid kitérő szükségeltetik.

Említettem Fodor Ferenc *etnikus* szférák iránti rokonszenvét. Közismert *Horváth István* vagy *Malonyai Dezső* „etnoromantikája”, *Lisznyai Kálmán* vagy *Mikszáth Kálmán* külsőségektől dús „jellemrajzai”. Ez az „ősi” magyar ethoszainkról formált ideálképünk nemes gesztus ugyan, de tudományos szempontból csupán korlátozott érvényességű. A palóc kultúra és történet kutatói is megfogalmazzák olykor, hogy a dialektushoz hasonló mélységű és átélésű egységes palóc kultúra nincsen (Bakó F. 1980., Tálasi I. 1980.) Mások – s főleg historikusaink és klasszikus etnográfusaink – az identitástudat alapján mérik az etnokulturális csoportminőségek meglétét vagy hiányát. Mások viszont a tradícióköttetés alapján, az életmód vagy a kulturális magatartás-, az autonóm személyiségjegyek alapján mutatják ki az etnikai orientáció érvényességét egy-egy táji-történeti környezetben. És vannak, akiket az életút, az eredettudat, a tevékenység hierarchiák vagy az életmódminták ösztönöznek csoportminőségek elkülönítésére (Szabó L. 1988. Hoppál M.–Szecsókó T. 1984).

Úgy gondolom – egyebek közt Szabó Zoltán véleményét osztva –, hogy a konkrét etnikai vonásoktól eltávolított, a gondolkodás és az életfelfogás titkait csak részben fölismerő, töredékesen értékelő szemléletmódok nem lehetnek érvényesek egy etnikai csoportminőség meghatározásában. Továbbá érdemes azt is minősíteni milyen eltérő vonásokról számolnak be az egymáshoz térben közeli településeket vizsgáló kutatók (lásd Szabó L. 1988. 320–323. p., Hoppál M. 1984. 374–386. p.), miközben lényegét tekintve azonos tájegységet, rokon népességet és közös paraszti sorsot vázolnak.

Ezekből az következik, hogy vigyázva kell a visnyóiak palóctudatához közelíteni. Vigyázva a faluközösség szilárdságára, a hagyománytudat életképességére, a csoportnormákat áthagyományozó mintaközvetítők létére, a hadak és a bomlófélben levő nagycsaládok eredettudatára vonatkozóan. A megállapítások Fodor Ferenc felmérésekor érvényesek lehetnek, tudományosan kétségbevonni kockázatos lenne. Azt azonban kertelés nélkül ki kell mondanunk, hogy ezek a tradícióformák, kötődést jelentő kapcsolati dimenziók már nem élnek (a későbbiekben ezt még bővebben is kifejtem, tekintettel a modernizációs folyamatra). Itt csupán az etnikai identitástudat meglévő minőségéről, illetve „rejtett dimenzióiról” szólok.

Kollektív eredettudat nem érhető tetten a visnyóiaknál. Megvan ugyan valami halvány származásképzet vagy etnikai identitástudat, de ez nem egységes

csoporttudatként jelentkezik, hanem inkább emberi karakterjegyekben, mentalitásban.

Az „ügyes”, a „méla”, a „furfangos” vagy a „babonás” palóc valamiféle *steril* formában nem létezik náluk. Szabó Zoltán is említi, hogy a palóc ugyan „sokszor fordul elő, ha a vidék népéről esik szó, de alig-alig fordul elő e vidék népe között... a palócok nem nevezik magukat palócoknak”.

Nem tapasztaltam, hogy ebben az „öntudathiányban” valamiféle kisebbség-minőség lenne. A magas hegyhátak közé zárt településen nem ritkaság, hogy az identitástudat valamiféle sértettséget is tartalmazna. A visnyóiak éppen olyan idegennek érzik maguktól a „palócság” tömegkommunikációs népművészeti (táncsoportok, énekkarok) jelentkezését, ahogy meg-megmosolyogják a rádióban gyakran szereplő falubeli öreg furulyást. Egyszerűen nem tekintik „cirkuszképesnek” a maguk létét, nem is vágnak erre és arra, hogy a paraszti társadalmat kívülről meghatározó, struktúráit kialakító történelmi vagy más dimenziók „fölkarolják”, megsegítsék, fölfedezzék őket. A visnyóiak élete ma nem végletektől tagolt, nincsenek nagy megenyhülések és megbocsátások és nagy haragok. A mindennapi életükben, nincsenek pogány mitoszok vagy mesékben elvetemült vidámságok ma. Nem ámolni való csodát rejtenek, hanem józan létállapotokat: nem palóc munkássá, palóc gazdává vagy palóc értelmiségivé serdülnek itt az ifjak, hanem egyszerűen szakmunkássá, iparossá, térsztaggá.

Asszimilálódott a palóc öntudat a közösségiséget hirdető, de közösségeket betöltő történelmi folyamathoz. Nem volt már szükségük arra, hogy „visnyóiságukat” valahol bizonyítani kelljen, hogy az jelentést hordozzon, értékké váljék. Amíg bizonyos palóc falvak munkásait sokra tartották ácsokként, más községek női társadalmát megbecsülték cselédként vagy mint könnyen kapható fehérnépet kibeszélték őket – a nagyvisnyóiak soha sem tűntek ki semmivel. Nem asszimilálták különösebben, nem „palócosították” a betelepülőket, nem voltak „híres” táncaik vagy dalaik, sem híres lovaik vagy boszorkányaik, nincs visnyói viselet vagy tócsnirecept sem.

A visnyóiak szelid komorsággal veszik tudomásul jellegtelenségüket, s még-csak az ilyesmi elleni lázadás sincs meg bennük. Mindennapi életük kényszere-dett, „kízülről formalizált” szintjei nem teszik fontossá értékrendszerükben, hogy a történelmi múlthoz és a származásfolytonosság eszméjéhez érzelmi indítékokat fűzzenek. A történelmi változások úgy következtek egymásra, hogy nem etnikai tudatuk tartalmait vonták kétségbe – ami megerősíthette volna hovatartozás-tudatukat –, s nem kultúrájuk intézményeit szorongatták – hiszen az nem is volt olyan jellegadó, hogy védelmére kelhettek volna. Tudják, hogy a falu népének javát „palócként” illeti a „külvilág”, de ezt sem sértésként, sem dicséretként nem veszik, s nem is tiltakoznak ellene. A nagycsaládok, a hadak széteséséről, mint a kontinuitás jelképéről ugyancsak sajnálkozva emlékeznek meg, de a mai hatvanévesek nagymamáik idejére teszik a hadak meglétének utolsó korszakát (s ennek egyetlen látványosan megmaradt szimbólumára, az első világháború hősi halottjainak emlékéen emelt szoborra, annak felirataira utalnak többnyire, mint „bizonyítékra”).

Ki kell itt térni néhány szóval a nagyvisnyói hadakra. Nemcsak azért, mert Fodor monográfiájában főszerepe van ennek, hanem mert latens múlttudatként a falu idősebb lakóinak is tudomása van róla.

A palóc hadaknak a lokális kultúrában elfoglalt helyét a palócokról szóló szakirodalom bőségesen elemzi. A nagyvisnyói palócság hadai az adatközlők szerint nem lehettek jelentősen eltérőek a Felföldön másutt kutatott hadszerezzettől. Topológiai helyük Visnyón még ma is kimutatható. Szerepük az

ingatlanöröklés rendjében volt alapvető jelentőségű. A hadak rendje Nagyvisnyón (miként a Jászságban is így volt) fogalmilag megegyzik a nemzetségek rendjével még a XIX. század közepén-végén is.

A nemzetség, miként a had is, élő szervezet, vagyonilag megalapozott és jogokat, jogosultságokat jelentő képződmény, ám míg a nemzetség holtakat is, a had csak élőket foglal magába. Fiúági rokonokon túl beletartozik a hadak családjában élő valamennyi nő, akik a had nevét viselik, s akik aktív kapcsolatban állnak egymással. Működő családok tehát a hadak, még ha eredetileg más nemzetségből származnak is, összeköti őket a munkaszervezet és a rokonság, az egymás közelében lakás és a nagycsaládjelleg (annak zsarnoki patriarchátusa nélkül).

A palóc had egyben nagycsaládi jellegű és egységes vagyonnal, tulajdonnal rendelkezik (Morvai J. szerint). A jászsági had viszont területi távolságokat nem vesz figyelembe, nem föltétele az együttlakás, szétköltözött elemek közös tulajdonukat és közös munkavégzésüket tekintik meghatározónak és családösszetartónak. A nagyvisnyói hadak ennél zártabbnak tűnnek. A földek nyilas osztásától a XIX. század végéig, vagyis a tagosítás tulajdonmegmeregítő hatásának elterjedéséig a hadak együtt maradtak, azután azonban szétköltöztek, megmaradt közöttük a rokonsági viszony (apai és anyai ágon, harmadízíglén unokatestvérekig). A rokon, atyafi lehetett távolabb, esetleg más településen lakó is. A rokonságot a szokások és a *mi*-tudat tartotta össze, nem a nagyhatalmú-nagytudású öreg, a rokonságfő. A családfő jóváhagyó, tanácsokat osztó, párválasztásba, keresztelőbe beleszólo, ingatlanvédelni és beruházásoknál döntő szerepe atyái diktatúrán alapult, tekintélyt adott a hadnak a falun belül, felemelkedésének ügyét is szolgálhatta, de a had képlékenysége, nyitottsága miatt ki- és bejárható viszony volt ez, nem tekintették azt, aki kilépett belőle szembefordulónak.

Természetes kapcsolatszakadás, társadalmi rétegződés követte a hadak szétszakadását a XIX. század végétől – ma már nincs megfelelő alapja a hadak újraalakulásának. A hadat apai ágon tartották nyilván, lényegéhez tartozott a juss, az öröklésbeli részesedés joga. Az egy fedél alatt élés birtokjogilag szabályozott öröklési renddel járt együtt, a lakóház és környéke nehezen volt más képp elosztható, de a nagycsaládi termelési üzem is megkívánta a koordinációt. A nagycsalád széthullott a XX. században alkotórészeire, a kiscsaládokra –, habár például temetkezés alkalmán is igyekeztek együtt tartani a rokonságot, így megmaradt a hadak „hagyományja” a szomszédsági csoportalakzat eszközeként. Nem akadt azonban adatközlő, aki eligazíthatott volna a nagyvisnyói rokonsági rendszer terminológiáját illetően. Nem kaphattunk bővebb magyarázatot arra sem, milyen jelképiség kísérte, milyen szimbólumrendszer „legitimálta” a hadak egymáshoz való viszonyát, valamint belső, szervezeti hierarchiáját. A szomszédsági-együttélési rendszer és a rokonsági viszonyok előnyét több adatközlő a munkavállalás, az erkölcsi normák és az anyagi kölcsönkapcsolatok szokásrendszerében nevezte meg. Nem tudtak viszont arról, hogy a falu lakói számára a külső fenyegetettség esetén mit jelentett a nagycsalád összetartozástudata és a hadak csoportközi viszonyrendszere.

A visnyóiak számára korántsem volt egyértelmű, hogy amíg a nemzetség kifejezés rokonsági rendszert jelöl, addig a had rokonsági csoportot. Lényegében a XX. század elejére a had, mint rokonsági csoport, a nemzetséghez hasonlóan funkcióját veszítette és egyre inkább az apaági rokonság jelölésére szűkölt, elsősorban az együtt élő nagycsaládra és családcsoportokra használták,

s nem jelentette mindenképpen az egymás mellett, szomszédosági viszonyban élők kapcsolatrendjét.

A nagycsalád egyben endogám rendszer volt, az egymásközi házasság tiltó szabályozója. A nagycsaládban ugyanis egymás mellett olykor húsz-harminc ember is élt, két-három-négy felekezet és korosztály, akik véteknek tartották a házasságot ugyanazon családnál, pedig már egymás iránt való rokonságukat nem tudták kimutatni. A had csoportosító szó tehát a nagyvisnyóiak emlékezetében, összetartozást és közös származást (férfiági rokonságot) jelent, házépítésnél kalákát, egyéb munkában segítséget, dísznótában meghívást vagy kóstolót, gyermekágyas asszonynál ajándékot, máskor vőfélyt, halottvivőt, vagy egyszerűen szomszédot. A nagycsaládok szimbólumrendszerére, önmegkülönböztető jegyére utaló emlékek már nincsenek.

Fodor Ferenc állításától eltérően a visnyóiak nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget annak, hogy „ősi hadak” lakják falujukat. A kontinuitás csakis mint családtörténet, illetve közös sors jelenik meg érzelmi tartományukban és nem fogalmazódik meg úgy mint a tájhoz és annak történetéhez való viszony, vagyis identitástudatukat nem kötik össze etnikai csoporttudatukkal.

A kultúra, a táji vagy történeti hagyomány átadására ma már semmiféle intézményük nincs, a fiatalabb generációk következképp csak annyit tudnak, hogy voltak hadak, de már nincsenek, s közelebről nem is tudják, mit jelentettek, – szocializációjuknak, életüknek ez a tudás már nem része.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Bakó Ferenc, 1980. A palóckutatás elvi és módszertani problémáiról. In: Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 7. Szerk. Paládi Kovács A. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp. 130–138. p. Benkő Eva, 1986. Nagycsalád a Medvesalján. Gömör Néprajza IV. Szerk. Ujváry Z. Debrecen. KLTE Néprajzi Tanszék. 91. p. Belpátfalva és település csoportja. 1988. Általános településrendezést megalapozó tanulmány. Szerk. Berényi L.–Tiner T. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. 100. p. Cséfalvay Zoltán. 1985. „Szocialista summások” Nagyvisnyón. Kultúra és Közösség, 3. sz. 8–19. p. Cséfalvay Zoltán. 1986. Társas kapcsolatok térbeli problémáinak szociálgeográfiai vizsgálata néhány kiválasztott település példáján. Doktori értekezés. 122. p. Dézsma György et. al. 1988. Cifra nyomorúság, avagy jelentés az észak-magyarországi régióból. Egyetem és társadalom, 1987/1988. ELTE felsőoktatási szolgálat, Bp. 127–144. p. Fényes Elek, 1851. Magyarország geographiai szótára. II. kötet, 307. p. Fodor Ferenc 1930. Egy palóc falu életrajza (Nagyvisnyó). Atheneum, 73. p. A. Gergely András, 1988. Vázlat a helyi társadalmak néhány dimenziójáról. Kézirat, 27. p. Megjelenés alatt, Társadalomkutatás 1990. Gombár Csaba, 1984. A helyi hatalomról. In: Ideológia és demokrácia. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve. Bp. 191–194. p. Kocsis Gyula, 1975. Bibliográfia a palócok kutatásához. Palóc Kutatás módszertani közlemények XX. Eger, 97. p. Kovács Nándor, 1987. Mai summások. Monografikus vázlat. (Váraszó). Kézirat, 78. p. Rövidítve megjelent a Valóság-ban is. Kósa László–Filep Antal, 1975. A magyar nép táji-történeti tagozódása. Akadémia K. KSH-évkönyvek és területi statisztikai évkönyvek. Bp., Eger. Lencsés Ferenc, 1982. Mezőgazdasági idénymunkások a negyvenes években. Akadémiai K. Agrártörténeti tanulmányok 10. 178. p. Likai Jánosné, 1971. A helyi közigazgatás fokozatos átalakítása az 1945–50. közötti időszakban. Szakdolgozat. Tanácsakadémia. 16. p. Malonyay Dezső, 1912. 1987. A magyar nép művészete, V. kötet. Reprint, Helikon K. Manga János, 1979. Palócföld, Gondolat K. 325. p. Nádasi Éva, 1980. A néprajzi, etnikai csoportok helyzete, elkülönítése, kapcsolatai a dél-dunántúli régióban. Módszertani elvek. In: Tanulmányok a területi kutatások módszertanából. MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Közlemények 27. Pécs. 209–227. p. Niedermüller Péter, 1981. A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai. In: Niedermüller P. szerk. Folklór-társadalom-művészet. 7. Válogatott tanulmányok. Népművelési Intézet. Bp. 190–219. p. Paládi-Kovács Attila, 1982. A Barkóság és népe. Borsodi kismonográfiai, 15. Herman Ottó Múzeum. Miskolc. 210. p. Szabó László, 1988. A palócok társadalomnéprajza. Folklor és etnográfia, 46. Debrecen. KLTE Néprajzi Tanszék. 400. p. Szabó Piroska, 1978. A had és a nemzetiség. In: Kis magyar néprajz a rádióban. RTV–Minerva. Bp. 229–230. p. Szabó Zoltán, 1937, 1986. A tardi helyzet. Cifra nyomorúság. Cserépfalvi, Akadémiai, Kossuth, Magvető K. reprint. (E falukutatás a Népművelési Intézet kezdeményezésére indult. Márkus István vezetésével, akinek szakmai segítségért és támogatásáért köszönettel tartozunk.)

A nagyvisnyói változásvizsgálat munkálatait Cséfalvay Zoltán, Lichtenstein József és a szerző az MTA Soros Alapítvány Bizottság finanszírozásával végezhették el.)

Az démonokról, amelyek némely bányákban tartózkodnak

A titokzatos: ártó és segítő, óriás és törpe alakjában egyaránt megjelenő bányaszellemről, vagy bányarémről szóló mondák jelentős részét alkotják az európai bányászepikának.

A bányászélet sajátosságai magyarázzák ezt a mai napig is nyomon követhető mondanévkört, amely megőrizte számunkra a bányarémmé, bányamanó alakját. Már az elnevezés sokszínűsége is jelzi, hogy ez a lény nem rendelkezett olyan epitheton ornansokkal, amelyek egyértelműen megrajzolhatóvá tennék alakját. Az, hogy legjobban a germán mitológiában honos koboldhoz hasonlítható jelzi, elterjedésében nálunk a német ajkú bányászok szerepe volt a leginkább meghatározó. Teljességgel nem gyökér nélküli azonban a magyar hitvilágban sem a törpeember. Erdélyben pulyának, az Alföldön kópénak, földi embernek hívták azt az apró termetű emberkét, aki tulajdonságait tekintve sok közös vonást mutat a koboldokkal. Már a lakóhelyük is azonos mindkét nép hitvilágában. Föld alatti üregekben tanyáznak, ahová földi kalandozásaik után a csizmájuk orrával fúrt lyukon át térnek vissza. Egy vezérük van, akinek a többiek katonai fegyellemmel tartoznak. Külsőjükre nézve is csaknem megegyezik a két leírás: vörös nadrágos, hosszú szakállú, bajszú, félreálló orrú és gyakran sánta emberkék. Voltak azonban ettől eltérő alakban megjelenők is: Verespatakon és Veszprém megyében óriásnak, Bucsumban (Alsó-Fehér megye) pedig rendszerint más és más állat alakjában bújónak hitték.

A bányászársadalom közmegegyezéssel szabályozta azokat a bányabeli viselkedési normákat, amelyeknek betartásával elnyerhették jóindulatú közömbösségét, vagy akár segítőkészségét. A bányabeli tilalmakat az úgynevezett „tabumondák” foglalják magukba. Ezekből megismerhetjük a föld alatti tilalmak körét. Tilos a bányában fütyülni, káromkodni, ízetlen tréfálkozást űzni, egymás rovására csalni, lopni. Ha ezek közül mégis megesett egy olykor-olykor, akkor a büntetés lehetett egyszerű lámpaeloltás, a bűnös bányász hosszabb-rövidebb idejű elhurcolása, sőt megfojtása, vagy mint némelyik történetben olvashatjuk, az egész bánya elsüllyesztése is. Valószínű, hogy ezzel a túlméretezett bosszúálló indulattal érdemelte ki a bányamanó, hogy az ördög cimborájának tartották. Pedig olykor segítőkészsége is megmutatkozott: figyelmeztetett a veszélyre, vagy épp kimenekítette a hajba jutott bányászokat. Az pedig szorosan a jelleméhez tartozott, hogy a keresett kincs fellelését megkönnyítette a szívének kedves bányászok számára.

A manók természetének kétarcúsága, a velük foglalkozó hiedelemmondák anyagából az ókortól napjainkig nyomon követhetők. Mi ebből az anyagból a tudománytörténet szempontjából izgalmas humanista és jezsuita természettudományos irodalmat emeltünk ki, a kor világképét e sajátos aspektusból bemutatandó.

Már a XIII. században a hét szabad művészet között kapott helyet az ars

mechanicae, de a középkor vége volt az, amikor a bányászat olyannyira a figyelem középpontjába került, hogy *Georgius Agricola* életművével megszületett a montanisztikum eddigi legkiválóbb teljesítménye. Bazelben 1530-ban Rotterdami Erasmus ajánlásával megjelent műve a Bermannus, platóni mintájú dialógusokban tekinti át a korabeli bányaművelés technikáját. A könyv három tudós szereplőjének gondolkodása híven tükrözi a kor hiedelemvilágát: „...Bármennyit is tréfálkozunk rajta, nyilvánvalóan tudott dolog, hogy némely bányákban bizonyosan előfordulnak bányamanók: közülük egyesek semmiféle kárt nem okoznak a bányászoknak, hanem csak bolyonganak az aknákban és bár semmi munkát nem végeznek, mégis úgy tűnik, mintha szüntelenül foglalatoskodnának valamivel: néha a telérek vajasával, néha annak, amit kibányásztak, a szállítóedényekbe való hordásával, néha az emelőgép forgatásával, néha pedig a munkások bosszantásával, s mindezt legfőképpen azokban a tárnákban cselekszik, amelyekből más sok ezüstöt bányásztak ki, vagy amelyek esetében nagy reménység van arra, hogy ezüstöt találnak bennük. Más bányamanók azonban meglehetősen veszedelmesek: mint például az, amelyik ezelőtt néhány esztendővel az egyik annabergi bányát – azt, amelyiknek Rózsakorona a neve – annyira nyugtalanította, hogy tizenkét bányászt ölt meg, s ezért a bányát elhagyták az emberek, bármennyire is ezüstben gazdag volt az.

A bányamanóknak erről a fajtájáról Psellus is említést tett – egyebek között hat olyan fajtát sorol fel tudniillik, amely a bányákban szokott lenni –, s ha nem tévedek, azt is mondja, hogy ez a fajta rosszabb a többinél, mint ahogv sűrűbb anyaggal is van felruházva.

Némelvek közülük annyira gonoszak, hogy a bányászok éppen úgy kerülik őket és menekülnek előlük, mintha valamilyen, a közvetlen közelben lévő ragályos betegségek lennének: ezzel szemben némelyiket nem csak, hogy nem vesznek rossz néven és nem nehezményeznek, hanem egyenesen kívánják és jó előjelként tartják számon őket.”

Az 1549-ben Bazelben kiadott *De animantibus subterraneis* című munkájában pedig így írt Agricola a föld alatti világ lakóiról:

„Legvégül a föld alatti élőlényeknek, vagy, ahogyan a teológusoknak tetszik, a szubsztanciáknak a sorába lehet számlálni a démonokat, amelyek némely bányákban tartózkodnak. Ezeknek pedig két fajtájuk van. Előfordulnak ugyanis fenvegető és borzasztó kinézetűek, amelyek többnyire ellenségesek és barátságtalanok a bányászokkal szemben. Ilvesfajta volt az a schneebergi bányarém is, amelyik fekete kámzsába volt öltözve: ez a Gvörgy-bányában az egyik munkást a talajról felemelvén, ama legnagyobb, valaha ezüsttermő üreg magasabb részébe helyezte, testének nem minden megsebesülése nélkül. Egyes bölcselők ezeket a rémeket és a hozzájuk hasonlókat, amelyek veszedelmesek és a természetüket tekintve gonoszak, butáknak és oktatalanoknak nevezik.

Vannak azután szelídek, amelyeket a németek közül némelyek, ahogyan a görögök is, koboldoknak neveznek, mivel utánozzák az embereket. Mintegy kimutatván ugyanis az örömlüket, nevetgélnek, és úgy tűnik, hogy sok mindent csinálnak, holott egyáltalán nem csinálnak semmit. Mások pedig bányamanóknak nevezik őket, ezzel is jelezvén, hogy legtöbbször milyen termetűek: tudniillik azt, hogy három dodrans (kb. 66 cm) magas törpék. Egyébként olyan a kinézetük, mintha aggastyánok lennének és a bányászok szokása szerint öltözködnének, vagyis mintha egy inget ölte-

nének magukra, és egy bőrt, amely az ágyékuk körül lóg. Ezek nem szoktak kárt okozni a bányászoknak, hanem csak kóborolnak az aknában, s jöllehet semmit sem csinálnak, mégis úgy tűnik, hogy a munkálatoknak valamennyi fajtájával foglalatoskodnak: néha mintegy bányásszák az érceket, néha az edényekbe öntik azt, amit kibányásztak, néha pedig az emelőgépeket forgatják. Jöllehet olykor kavicsokkal dobálózva ingerkednek a bányászokkal, mégis csak igen ritkán sebesítik meg őket. Senkit sem bántanak, csak akkor, ha a bányászok korábban kikacagták, vagy átkozódásukkal felingerelték őket. Így tehát nem különböznek túlságosan a démonoktól, egyrészt azoktól sem, amelyek ritkán jelennek meg az emberek előtt, jöllehet nap, mint nap elvégzik otthon a munka egy részét és gondját viselik a jószágoknak, s akiknek, mivel jóindulatúan cselekednek az érdekükben és az emberi nemnek a barátai – vagy legalábbis azoknak látszanak lenni – nevet is adtak a németek: Guttel-nek nevezik őket, másrészt pedig a trullokak nevezett démonoktól sem, melyek – részint férfi, részint női neműeknek koholva őket – más nemzeteknél is, de legfőképpen a svédéknél voltak szolgátságban. Különben a bányámanók leginkább azokban a tárnákban dolgoznak, amelyekből már kibányászták az érceket, vagy jó reménység van arra, hogy ércet lehet ott bányászni. Ezért tehát a bányászok nem rémülnek meg a munkáiktól, hanem azokat jó előjelként fogván fel, még eltökéltebbek lesznek a lelkükben és még keményebben dolgoznak.”

A humanista irodalom után a manók és bányarémekek jelentős szerepet játszottak a jezsuita természettudomány két kiválósága: *Athanasius Kircher* és *Csiba István* műveiben is.

A katolikus restaurációt célzó jezsuita rend megalakulása nemcsak a vallásosság, az irodalom, hanem a tudomány terén is új stílust jelentett. Voltak bizonyos képzetkörök, melyeket minden ország barokk irodalma egyaránt kedvelt: ilyen a mi szempontunkból izgalmas természetrajz is, amely gyakran az ilyen hagyományokhoz nyúlt vissza.

Az európai jezsuita tudósok közül is kiemelkedett A. Kircher, akinek kortársait messze megelőző elgondolása – hogy a Föld szerkezete, működése, anyagának tulajdonságai meghatározzák környezetünk jellemzőit – Bodin, majd Montesquieu műveiben talált méltó folytatóra.

A Kircher *Mundus Subterraneus* (Földalatti világ) című művének magyar vonatkozásai között, felhasználva a magyarországi ércbányák bányamestereinek és felügyelőinek az általa kiküldött kérdőívekre adott válaszát a következőképp írt a honi bányámanóról:

„A bányászok az elmúlt időkben láttak ilyen szellemeket, s ezek menekülésre is készítették őket, néha nagy felfordulást és zűrzavart okoztak, akkor, amikor gazdag érc felé közeledtek a bányászok, többnyire hasonló jel előzte azt meg. – Ennyit Schapelman úrvölgyi bányafelügyelő jelentéséből. A nagyon kiváló férfiú, Bernard a Brun, a magyarországi bányák felügyelője pedig így írt nekem ezekről a dolgokról: »Teljesen bizonyos, hogy észlelnek szellemeket vagy rémeket a bányákban, és nem csupán úgy, hogy azok különféle tevékenységet folytatnak – amelyeknek azonban semmi nyomát sem lehet felismerni –, hanem úgy is, hogy bántalmazzák a bányászokat, köveket hajigálnak rájuk, többeket pedig olyan keményen meggyötörnek, hogy munkájukat is alig tudják elvégezni. Így például éppen

nem sokkal ezelőtt történt ilyen dolog egy bizonyos – azóta már meghalt – selmeci bányással, akinek Egger György volt a neve és aki bizonyította, hogy látott ilyesféle szellemeket, amikor egyedül volt a bányában – jóllehet gyakrabban csak hallják és nem látják azokat. Amikor valami hasonló történik, többnyire jó vagy rossz dolog következik be, s a bányászok abban is babonásan hisznek, hogy ha valaki ilyen szellemet látott és látomásáról azonnal beszél, akkor az rövidesen meg fog halni: erre több példát is tudnak mondani. Egyebek között Selmecen is történt valami ilyesféle dolog: már húsz esztendeje múlt annak, hogy egy Krausz Simon nevű bányász, aki hasonlókat mesélt társainak, hirtelen halállal meghalt. Mindezeket még jobban megerősíti több, hitelt érdemlő öreg bányász, akik esküjüket és lelkiismeretüket adván biztosítékkal, a következőket állították:

– Az első, egy Lichy Márton nevű bányász elmondja, hogy tizenhat esztendővel ezelőtt, vasárnapi napon, éjszakának idején egy bizonyos Oberpieberstollen nevű bányában, amikor hátra nézett, egy hat- vagy nyolc-éves gyermek nagyságú emberkét pillantott meg, aki bőrruhába volt öltözve, széles sípkája, nagy és villogó szemei voltak: ettől a látványtól – mivel egyedül volt – nem kevésbé megrémült, s ezért megragadván a botját, az emberkéhez vágta, mire az eltűnt és soha többé nem volt látható.

– A másik, Wetzstein Pál, bányamunkás az Oberpieberstollen bányában, elmondja, hogy huszonöt évvel ezelőtt egy bizonyos Mohrer Erbstollen nevű bányában, egy szombati napon meghallotta, hogy valaki erősen dolgozik. Azt hívén, hogy társai azok, odamegy, de senkit nem talál, mire úgy gondolja, hogy társai elrejtöztek előle és meg akarják őt tréfálni, ezért a fényen túl is keresvén őket, valaki rákiáltott ezekkel a szavakkal: Ba Ba –, ettől erősen megrémülve rájön, hogy nincs rendben a dolog, azonnal felmegy a bányából és a fogadóba indulva megtalálja társait, mesélni kezdi nekik, mi történt vele, de azok rögtön ráparancsoltak, hogy hallgasson. Majd ezután azonnal ágyznak esett, és három héten keresztül betegen feküdt, arcán egy fajta kiütés tört ki és nem szabadult meg attól, csak miután eltelt a mondott három hét, és erejét is csak azután nyerte vissza, hogy az elmúlt.

– A harmadik, Müller Keresztély, bányamunkás ugyanott, megerősítőleg elmondja, hogy az azután következő héten, amikor az elmondottak történtek, számára is úgy alakult a dolog, hogy társa egyedül hagyta őt a bányában és megparancsolta neki, hogy maradjon ott tovább. És akkor meghallotta, hogy fölötte valaki erőteljesen dolgozik. Meg akarván tehát tudni, hogy ki dolgozik ott, keresni kezdett, de senkit sem talált és visszatért a helyére, és ismét meghallotta, hogy valaki dolgozik, újra keresni kezdte azt, de ismét nem talált senkit, erre elfogta a rémület és visszatért a bányából a felszínre. Amikor pedig társa csodálkodott, hogy miért jött utána olyan hirtelen, elkezdte mesélni, hogy micsoda dolgok történtek vele, társa azonban ráparancsolt, hogy hallgasson, azután őreá is rátört a betegség, és két héten keresztül feküdt betegen. – A nevezett férfiak sokkal többet is mesélhettek volna: azt tudniillik, hogy a hasonló szellemek vagy manók hogyan forgatnak fel fenekestül mindent, és hogy úgy látszik, legtöbbször ezeket a zajokat rohangálás követi, s mintha valami nagy csobbanással beleesne a vízbe, amikor pedig a zajokat kutatják, nem egyszer meg is találják a munka vagy az esés valamilyen nyomát.« – Eddig a selmecbányai

jelentésből. Schultz még hozzáteszi: «Hosszú idővel ezelőtt láttak egy manót, vagyis bányabeli emberkét, és azt nem minden ok nélkül neveztek emberkének, ugyanis rendkívül kicsike volt, amint a lábnyomaiból is kiderült; amikor tudniillik a sáros és agyagos földön áthaladt, két- vagy hároméves gyermek nyomához hasonló lábnyomokat hagyott maga után. A lámpa, amelyet kezében hordoz, csillogó és tiszta fényű, s ha az emberke a bányába való belépéssel megelőzi a bányászokat, az a kincs és az érc jó reményét jelenti.»

A hazai jezsuita ismeretterjesztés, földrajztanítás központjában a nagyszombati egyetem tanárai álltak. Kialakult a földrajztanítás költői formájaként a tájköltészet, amelynek egyik válfaja a városok eredetét verselte meg. Ilyen a már említett Csiba István: *Tyrnavia nascens* című műve. A pietizmus elterjedésével, részben azzal összefüggésben pedig kialakult és meghonosodott az a honismereti, államismereti irányzat, amelynek legnagyobb hazai képviselője *Bél Mátyás*.

Az irányzat jezsuita szellemű műveként jelent meg Csiba: *Dissertatio historico – physica de montibus Hungariae* című műve, amelynek jelentősége bányászati szempontból is kiemelkedő.

Csiba korabeli értesülésekre támaszkodva írt a bányászatról, barlangokról, szőlőművelésről. A mű bányamanókról szóló részében – az ezüsttermő hegyekről írott fejezetben – visszanyúlt Kircher munkájához: a következő részben mi is jelezzük a visszautalás tartalmát és terjedelmét.

„Közönségesen hiszik az emberek, hogy ezek mellett a jelek mellett néha a bányamanók – ahogyan a németek nevezik: Bergmanlein, vagy Bergmandl – is jelzik a bányászoknak a gazdagabb arany-, ezüst-, vagy rézércet; hitelre méltó tanúbizonyságok alapján rögtön be fogom bizonyítani, hogy ezek a bányamanók néha megjelennek, vagy ami még gyakrabban megtörténik, jelenlétüket láthatatlanul is elárulják egy bizonyos hangzás révén, amely a »mi-fá« zenei hangjegyekből áll. Ez a hangzás annak a – hogy úgy mondjam – faharangnak a hangja, amellyel a munkásokat szokták éjszakának idején vagy napközben föld alatti munkahelyeikre szólítani. Maga a harang pedig, vagyis inkább a bányászok fatáblája egy jól kiszáritott bükkfadeszkából áll, amely két kötélén függ két gerenda között – e gerendákat egy harmadik köti össze keresztben –; ha ezt a deszkát egy erre a célra alkalmazott, ugyancsak bükkfából készült kalapáccsal háromszor megütik, akkor igen tiszta hangot ad, amelyet az összes lakott helyen meghallanak, bármilyen messze legyenek is azok. Amikor a megszokott időn kívül hallják ezt a hangot, a bányászok elhítetik magukkal, hogy gazdag telérek rejtőznek azon a részen, amerre a bányamanó által kelte hang irányul. Közönségesen hiszik ugyanis – s talán tapasztalatból is tudják – azt, amit Philip Bernard a Brun, a magyarországi bányák valamikori felügyelője mond Kirchernél (Kirchert pedig Caspar Schott idézi a *Physica Curiosa* című munkája 1. könyvéhez írott függelék 4. fejezetében): «ez a bányáemberke nem található máshol, csak a gazdagabb telérek közelében». – Ha azonban úgy tűnik, hogy a mondott hang a bányák aknáiból vagy tárnáiból jön ki, akkor a bányászok valamiféle szerencsétlenségtől rettegnek, ami gyakran be is következik: vagy beomlik a hegy egyik része és agyonnyomja a munkásokat, vagy lezuhannak a magasból és úgy hálnak meg, vagy pedig kezüket és lábukat törik. Kivétel nélkül valamennyi bányász

így gondolkodik. Azt is mondják továbbá, hogy mindezt elődeiktől és őseiktől tudják, s hogy az egyik nemzedék a másiknak meséli el azt, ami valamikor régen történt. – A bányamanó úgy néz ki, mint egy hatesztendő gyermek; fehér színű bányászruhába van öltözve, amelyhez fekete bőrből készült, úgynevezett farbőr is tartozik: egyik kezében botot, a másikban bányászlámpát tart, a szakálla hosszú és ősz, a fejét fehér színű kámza borítja. Schultz György a következőket mondja az idézett Schottnál erről a bányatörpéről: (...) És semmiféle kételkedésnek nincs is helye, néha valóban lehet látni a bányákban ilyesféle emberkéket: hiszen maga Kircher atya igazolja ezt *Mundus subterraneus* című könyvében olyan tanúbizonyságokkal, amelyek feltétlen hitelt érdemelnek» (...) Minden vitán felül áll, hogy ez a bányamanó, szellem: csak arról lehet vitatkozni, hogy vajon jóindulatú, vagy gonosz szellem-e? Az értelem arról győz meg bennünket, hogy gonosz szellem: hiszen néha megrémíti a munkásokat, mint ahogy az elmondottakon kívül is tette harminc esztendővel ezelőtt Selmecebányán, a Windschachtnak nevezett bányában. Meglátott ugyanis egy bányászembert, aki arra a helyre ment, ahol az érceket szokta fejteni és egy másik helyre akarta vezetni, amikor pedig a bányász ellenkezett, a bányamanó kioltotta a lámpáját, ő maga pedig eltűnt. A sötétben maradt bányász visszafordult, de alig ért ki a bányából a napfényre, rögvést megrontotta a hagymáz és három nap múlva meg is halt. A jó szellem pedig egyáltalán nem szokta megrémíteni az embereket és ilyesfajta károkat sem szokott okozni nekik. – Végül a bányamanó azt is akarja, hogy ajándékokat és ételt ajánljanak fel neki, ahogy azt egy bizonyos, a mi rendünkben való atyának – akitől én mindezt hallottam – mesélték némely bányászok az Úrvölgyében (így nevezik a Besztercebánya melletti rézbányákat).

Amikor tudnillik ez az atya megkérdezte tőlük, hogy láttak-e valaha is ilyen bányamanót, vagy hallották-e hangját a bányákban, azt válaszolták, hogy sohasem láttak, de a hangját hallották. Ő tovább kérdezett: mit cselekedtek akkor? Azt felelték neki: szüleiktől és őseiktől hosszú hagyomány útján megtanulták, hogy ilyenkor abban a bányában vagy tárnában egy aranyozott bőrből készült cipőcskét helyezzenek el – olyat, mint amelyet a járni kezdő gyermekekre szoktak adni –, továbbá ételt is hagyjanak ott egy szép kis tálacskában. S mivel mindebből kitetszik a pogányság, ez a szokás – tudniillik az ételnek az ezekben az üregekben való elhelyezése – azoktól a pogányoktól származik, akik először vették művelés alá ezeket a bányákat.”

A XVIII. század azonban nem jelentette a bányamanók tündöklésének végét. A szénbányászat megindulásával a kialakuló új iparág átvette az akkor nálunk lassan már hanyatló nemesfémbányászat hagyományai közül a bányamanó alakját is, megőrizve ezzel számunkra – és néprajzi kultúránk számára – a csodás élőlényeknek ezt a jellegzetesen az iparhoz kötődő alakját.

BIRCHER ERZSÉBET-TÓTH PÉTER

IRODALOM

AGRICOLA, Georgius: *Bermannus, sive de re metallica dialogus*. Basileae, 1530. AGRICOLA, Georgius: *De animantibus subterraneis*. Basileae, 1549. AGRICOLA, Georgius: *De re metallica libri XII*. Basileae, 1556. Csiba István: *Dissertatio historico-physica Kircher, Athanasius: Mundus subterraneus*. Tom. I–II. Amstelodami, 1665. Majláth de montibus Hungariae. Tyrnaviae, 1714. Ipolyi Arnold: *Magyar Mítológia*. Pest, 1854. György: *Ungarische Sagen und Märche*. Brünn, 1825. Orbán Balázs: *Székelyföld leírása*. Pest, 1868. Versényi György: *A bányarémről*. Ethnographia, 1890.

Anyám udvarlóí

Tizennégy novellát (ennyi sora van a szonettnek) ad közre Ardamica Ferenc megkésett második kötetében. A késedelem okát csak finoman sejteti a fülszöveg, „hiszen csaknem két évtized telt el az első kötetének (A rokon cseléd) megjelenése óta. Ha valakiről 1968 után, 1968 miatt „veszik el a tollat” nem kell sokáig találgatni az okát itt, Közép-Európában...”

De minden találgatásnál többet mond maga a kötet, a novellák valóság tartalma. Ardamica Ferenc különös fogékonyságú író. Nem tűnik talán frivolnak, ha azt mondjuk, hogy a sorsa, a szenvedés teszi azzá. Noha nyelvezete, meseszövése valóban puritán, van ezekben a történetekben valami balladai homály, borongás, ami egyszerre modern, (emlékeztet a mai dél-amerikai prózára), s mégis hagyománytisztelő. Jobb szó híján „felvidékiségnek” nevezném ezt. A távoli ős, Mikszáth az anekdotikus elemek miatt, mivel minden történet valaminő csattanóval végződik, de a nagy palóc mindent bearanyozó derűje, humora nélkül. Ardamica humora – ha fel is csillan olykor – nyersebb, kesernyésebb, valóságához tapadóbb, durvább, azaz közelebb áll az akasztófahumorhoz. Érthető Ardamica – maga is vesztes – mindenkor a vesztesek oldalán áll, „alulról” szemléli a világot. Ennek a gorkiji, kas-

sáki nézőpontnak – sokáig azt hitük –, mintha már lejárt volna a szavatossági ideje. Mindenesetre a hivatalos „kulturpolitika” (csak Közép-Kelet-Európában ismert fogalom!) nehezen tolerálta. Hogy hazai párhuzamot is találjunk csak utalok „a” Hajnóczy-jelenségre, a magyar tényirodalomra Berkovitstól Csalog Zsoltig. Ha egyetlen mondatban próbálnánk összefoglalni ennek az irodalomnak a hozadékát, summázatát, akkor azzal a keserves közhellyel összegezzhetjük, hogy ez az állandóan az emberre hivatkozó rendszer nagyon nem szerette az embert. Megvetette, lenézte, eszköznek tekintette. Példát a címadó novellából (is) vehetünk. A főhős (kisfiú) édesanyja temetkezési vállalatnál dolgozik. Fölöttesei megdorgálják, mert „nem teljesítette a tervet”. Három hónapig nem volt temetés a kisvárosban... ez, a kabarében is elsütött „poén” Ardamica novellájában hárommondatnyi, mintegy mellékesen odavetett kis epizód, mégis elárul mindent. Az özvegyen maradt fiatalasszony „vállalata” temeti el a férjét is. Az említett (később már idősebb, megkérgesedett) asszonyt utcai balesethez hívják. Kelletlenül megy, mert nehéz nap van mögötte, s fáradt. Amikor meglátja a kiborult ételhordót, amelybe ő készítette férjének az ebédet már tudja, hogy ez az elidegenedett

„szakma” milyen keserves, ha a saját halottat kell fölszedni az útról: a férjét érte autóbaleset. Aki már látott út-járda szélre húzott, újságpapírral letakart, órákon át csőtől ázó, napon aszalódó halottat (vagy itt a tárgyiasabb hulla kifejezés a helyesebb?), az érti, hogy mit értek elidegencedésen. Egy olyan világban, amelyben a személyiség, az ember „mint olyan” nem érték, a halál is elveszíti a méltóságát. A Gyertyák című novellából megtudjuk, hogy a fiatal házaspár kisfia azért születik nyomorékon, s hal meg hatéves korában, mert a divatos, jó szakembernek mondott nőgyógyász úr, mint-hogy kevesli a nehezen összeszedett baksist (a fiatal apát a szülei, barátai segítik ki, hogy fizetni tudjon) órákig hagyja vajúdni a fiatalasszonyt, rá se néz betegére. Császár-metszéssel menthető lett volna a gyerek. Ardamica nem átkozódik, nem moralizál, csupán hűvösen elmond egy történetet. De ebben a néhány oldalban egy rendszer néhány évtizedét sűríti szociográfiai, történelmi hitellel. Jó néhány éve csehszlovákiai ismerőseim megbotránkozva beszéltek a mi baksisrendszerünkről, mondván, hogy náluk nem fogadnak el pénzt az orvosok. Nem hittem nekik, mert Ardamicának hiszek. Nem hiszem ugyanis, hogy az orvosok jobb emberek, mint mások, (noha kívánatos lenne), mint ahogyan abban sem, hogy a hálapéNZ magyar specialitás lenne. Anélkül, hogy belebonyolódnék a témába, abban hiszek, hogy ott ahol korrektek a feltételek, ahol szabott árak vannak (tehát nem „ingyenes” a szolgáltatás), ott a felelősség is tet-

tenérhető. A humánusról lehet szépen szavalni, de a szegénység mindenkit megaláz, kiszolgáltatottá tesz. S persze nem csupán a szegénység, mert az említett főorvos úr éppen nem az. A megalázó éppen az (volt?), hogy mindenki tudott (tud) az üzelméi(k)ről, de mindig közbelépett egy „illetékes elvtárs”, aki elsimította a botránnyt. (Miskolcon hónapokig volt téma egy ilyen főorvos elvtárs...)

Ardamica novellái olyanok, mint a folyami kavicsok: lecsiszoltak, tömören megformáltak, de érezzük azt a hatalmas erőt is, amely ilyenné formálta őket. Nem véletlen, hogy az igazi irodalom mindenkor az alullevőkre, az élet kiszolgáltatottjaira figyelt, Ardamica sehol nem „politizál” dirrekten. „Csupán” leírja egy csúnyácska cigánylány (Hedvig sír) útját, hánydását, a füstszagú putriból az állami nevelőintézetekig, s a kegyelemből kapott utcaseprői „státusz”, s ebből képet kaphatunk arról a szemléletről, gyakorlatról ahogyan az „állam bácsi” ügyeket „kezel, gondoskodik”. Néhány éve bizony még elmarasztalta volna a kritika a szerzőt, mondván, hogy csip-csup kis magánügyekkel bibelődik. Mintha az egyes, a „kis” ember tragédiája nem lenne fontos, nem az lenne a legfontosabb. De, ha valaki tudni akarja, hogy a rovarirtók, a halottszállítók, az utcaseprők, a bánymások, a magányos lányok, özvegyek miért is nyúlnak, nyúltak a rumospohárhoz, sőt, a gázcsaphoz, az lépjen közelebb ehhez a világhoz, mint ahogyan Ardamica tette, teszi. (Madách, Bratislava–Pozsony 1989.).

HORPÁCSI SÁNDOR

szomszédság és közösség

KÄFER ISTVÁN

A magyarországi szlovákok és irodalmuk

A mai magyarországi szlovákok ősei a XVIII. század első felében, a nemzetévalás korszaka előtt költöztek a jelenlegi lakóhelyükre. A XVIII–XIX. század fordulóján alig észlelhető az etnikai tömbből eltávozott csoportok szellemi elszakadása, sőt a pest-budai szlovák és szláv kulturális központ egészen a kiegyezésig a szlovák kulturális-politikai élet centruma volt. A szlovák irodalom- és művelődéstörténet képzeletbeli helynévmutatója egész Magyarhont (benne a mai Magyarország területét) magában foglalná.

A szlovák megyék szellemi-politikai kiszakítására némi autonómia követelésével 1848–1849-ben, illetve 1861-ben tettek kísérletet, de „Szlovákia” lényegében csak a tényleges magyar államhatalom megteremtése után, a nyolcvanas években korlátozódott etnikai törzsterületére. Nem volt más választás. Uhorsko, azaz Magyarhon ténylegesen Magyarországgá alakult, a városokban felgyorsult az asszimiláció, a polgárosodás magyarosodást, a magyar nemzetállam kialakulását is jelentette. Ebben a természetes folyamatban, amely egész Európára jellemző, a szlovák nemzetnek nem voltak iskolái, közintézményei, nyelvének hivatalos használatára egyre kevesebb lehetősége nyílt.

A második hullámban, főként Budapest építésére levándorló szlovákok körében gyorsult az elmagyarosodás, s a szlovák vezető rétegnek az egységes etnikai területre visszahúzódva kellett védenie nemzetiségét. Ebben az időben indult meg a mai magyarországi szlovákság politikai, kulturális és nyelvi elszakadása etnikai tömbjétől, amit az első világháború utáni államhatárok tettek véglegessé. A szlovák politika jobb híján elfogadta a polgári Csehszlovákiát, ami nemzetileg, sőt a társadalmi átalakulás szempontjából is a korábnál sokkal jobb feltételeket biztosított számára. A békeszerződés jelentős magyar etnikumú és hagyományú tájakat juttatott Csehszlovákiának, aminek megtartása, szlovákosítása megint csak arra indította a szlovák politikai-kulturális élet vezetőit, hogy területileg a legmerészebb álmaikat is felülmúló szlovák országrész megvalósulása fölött érzett öröm elhomályosítsa a Magyarországon maradt, mintegy negyedmillió földi teljes elszakadásának tényét. *Stefan Kréméry* így fejezte ezt ki a magyaroktól búcsúzó versében: „*Amit odaadtunk nektek, az alföldi rónákat, azokat tartásátok meg magatoknak, de itt mi vagyunk az urak. Itt, ahol a Tátra emelkedik fenségesen és a Vág, meg a Garam vize zúg, mi vagyunk az urak e szlovák végeken. Hej, magyarok, semmi sem köt már össze bennünket, váljunk hát el, amint illik, békésen.*”

A XIX–XX. század fordulóján az egykorú magyar statisztikai adatokat felülbíró cseh szakirodalom szerint Békéscsaba volt a legnépesebb szlovák város 27 488 szlovák lakossal, ami a népesség 73 százalékát jelentette. Budapesten 25 168 szlovák élt, a város lakosságának 3,5 százaléka, Szarvas 68%-os szlovák

többsége 17 771 lelket számlált, Selmecen 12 116 (74⁰/₀), Pozsonyban 10 715 (16⁰/₀) szlovák élt, Tótkomlóson pedig 9050 (87⁰/₀). A többi jelentősebb város közül csak Rózsashegy és Breznó rendelkezett túlnyomó szlovák többséggel, de lélekszámuk csekélyebb volt. Nyitrán és Eperjesen a szlovákok kisebbségben voltak, Nagyszombatban, Trencsénben, Zólyomban, Besztercebányán és Bártfán pedig alig haladták meg az 50⁰/₀-ot.

1918 előtt Budapesten 68 szlovák időszaki sajtótermék látott napvilágot, Túróc-szentmártonban 33, Pozsonyban 19. A XVIII. század vége és 1900 között a szlovák könyveknek legalább egyharmadát a mai Magyarország területén nyomtatták és még 1901–1918 között is a 2785 címből 474 Budapesten jelent meg. A magyarországi szlovákság 1918 után végképp ún. „második típusú” nemzeti kisebbséggé, helyesebben nemzetiséggé vált, amelynek anyanemzete immár külföldön, bár szomszédos országban él, de etnikai területük nem érintkezik. Szlovákia évről évre távolabb került tőlük, nem csupán a nemzeti tudat alakulása szempontjából, hanem még nyelvileg is.

Az államigazgatási, városi köznyelvvél nem rendelkező szlovákság saját országában is csak rendkívüli nehézséggel szervezte meg állami életét. Nyelve egysikü akár szépirodalmi, akár falusi népnyelv volt, az oktatást, a művészeteket, a tudományos életet, a közlekedést és más területeket a cseh országrészből tömegesen érkezett felső- és középszintű hivatalnokok és más vállalkozók szervezték meg, természetesen a csehnyelvűség erős térhódításával. Ez a folyamat egyáltalán nem érintette a magyarországi szlovákok nyelvét és nemzeti tudatát. Viszont egyre gyakrabban hangzottak el olyan vélekedések, hogy a szlovákok a „magyarok” helyett a „csehek” uralma alá kerültek, ami a cseh nyelv közérthetősége és egyházi hagyománya miatt sokkal veszedelmesebb elnemzetietlenedést jelent, mint a korábbi magyarosodás. Mindez a két háború közötti Magyarországon folyó természetes és irányított asszimilációval együtt konzerválta a szlovákok tudatát és nyelvét. Ez a tudat szlovák anyanyelvű, magyar nemzeti érzésű, a magyar hazához hűségessé polgárt jelentett.

A nyelv nem volt egységes. Más volt az evangélikusoké, más a katolikusoké és nagy különbségek voltak az egyes területek nyelvjárásai között is. Ebben a helyzetben szó sem lehetett irodalmi és más művészetek kialakulásáról. Műkedvelő szintű irodalom, színjátszás, helytörténeti és honismereti gyűjtés bontakozott ki, mindenekelőtt Békéscsabán, Tótkomlóson, Budapesten, Szarvason, a viszonylag magas lélekszámhoz képest mégis csekély mértékben. A nemzetiségi tudatot a régi Magyarország egységéhez hű, állami támogatással működő közművelődési egylet és kormánypárti hetilap vigyázta. Az ellene fellépők lázadónak minősültek és dilettantizmusuk, alacsony művelődési szintjük következtében könnyen elszigetelhetők őket.

Korántsem mondható, hogy társadalmi-közművelődési szinten a szlovák parasztnép rosszabb helyzetben lett volna, mint a magyar vagy a szlovákiai szlovák. Irodalma és nemzeti művelődése, értelmisége azonban hiányzott és így azt a funkciót sem vállalhatta, hogy közvetítse a szlovák és magyar szellemi értékeket. Ezen az állapoton az sem változtatott, hogy 1938 őszétől az államhatárok módosítása következtében mintegy százeczerrel nőtt a magyarországi szlovákok lélekszáma. A polgári Csehszlovákiának ugyanis alig két évtized alatt, minden igyekezete ellenére lényegében nem sikerült elszlovákosítania az ország déli területeit, ahol a magyar közművelődés sokkal magasabb szinten maradt, mint a nagy elmaradását behozni igyekvő szlovák kultúra. Komáromban, Érsekújvárott, Léván, Losoncon, Rimaszombatban, Rozsnyón, Kassán,

Ungváron, Munkácson és másutt összehasonlíthatatlanul több magyar sajtó-termék jelent meg, mint szlovák, és még Pozsonyból sem sikerült végképp kiszorítani a magyar közművelődést. Annál kevésbé, mivel a szlovák értelmiségi- és művészvilágot sok szál fűzte a magyarhoz, ezért is tekintette egyenrangúnak, az egyetemes szerves részének a szlovákiai magyar irodalmat.

A magyarországi szlovák írásbeliségben – mindenek előtt a békéscsabai szlovák kalendáriumban – főként a harmincas években vehető észre némi élénkülés. A Szlovákiába költözött *Jankó V. Žofin* (Ján Valašfan–Dolinský) csabai nyelvjárásban írt népdalszerű költeményei (Čabianske piesničke – Csabai dalocskák) és *Ján Gerčí* hasonló versei és rövid prózái mutatják a hazai irodalmi igények jelentkezését. Mellettük a sarvasi *Ondrej Korbeľ* és *Štefan Nemčok* írásai tűnnek fel több alkalommal. Viharsarki lokálpatriotizmus jellemzi ezeket az írásokat, a szlovák paraszt idegenkedése az erkölcstelen nagyvárostól, őrizkedése az urak dolgának tartott politikától. *Ján Hrabovský* két versben is bizonyítja az alföldi szlovák élet szépségét, gazdagságát, a hűséget a hazához, melynek védelméhez jó katonákat, rendjének fenntartásához hűséges rendőröket ad a szlovákság. Ján Gerčí 1940-ben *Zornička* (Hajnalcsillag) címmel verseskötetet is adott ki saját költségén, a Slovenská jednota is végzett némi kiadói munkát és tovább működött az annak idején a Matica slovenská elkobzott vagyonából alapított közművelődési egyesület (Uhorskokrajinský vzdélavací spolok slovenský). 1936 májusában Gerčí *Vyslúžená žena* (A kiszolgált asszony) című színművét adták elő békéscsabai nyelvjárásban *Ján Sekerka* rendezésében, *Pechány Adolf*, a magyarországi szlovákok kormánybiztosa jelenlétében.

A tótkomlói színjátszók *Judita Tomková* rendezésében 120 előadást tartottak, amiből a festésszettel is foglalkozó rendező 27-et írt és 14-ben magyarul is fellépett. Gyakori volt a klasszikus szlovák írók műveinek közlése, és igen sok orosz klasszikus fordítása. A szlovákok hungarus-hagyományát a főként *Podbradszky György* szervezésében rendezett irodalmi-helytörténeti esteken népszerűsítették. A szlovákiai kapcsolatok a felszínen ritkák és inkább üzletiek voltak. A lipótszentmiklósi evangélikus kiadó, a Tranoscius, bizományossal rendelkezett Békéscsabán, és Szliács, Tátralomnic, Fenyőháza, Csorba-tó szerepelt többek között az üdülésre invitáló hirdetésekben.

Erőtéljes népiség jellemezte ezt az amatőr irodalmat, és a közművelődés szervezésében, a hagyományörzésben jelentős szerepe volt az evangélikus egyháznak. Az anyanemzettől magárahagyott, lényegében szlovák nyelvű oktatás nélkül maradt népcsoport életrevalóságát bizonyítja, hogy ilyen körülmények között is megőrizte önmagát. Annak ellenére, hogy a kormányzat semmit sem tett az asszimiláció lassításáért. A magyarországi szlovákok nyelve, irodalma és népelete olyan értékeket is megőrzött, amelyek a modernizálódó és csakugyan cseh hatás alá kerülő etnikai törzsterületen kivesztek és asszimiláltsága még az egészen szórványtelepüléseken sem volt befejezett. Az „anyanemzettől” elválasztó távolság konzerváló erején kívül az is lassította a nyelvi magyarosodás folyamatát, hogy a főváros környékén és az Alföldön élő szlovákság sohasem jutott a szlovák etnikumú vármegyék lakosságának nemzeti öntudatára, ezért a központi magyarosítás intenzitása itt mindig gyengébb volt.

A második világháború befejezése után a hazai szlovákság sorsa a csehszlovákiai magyarság sorsának függvényévé vált. Mivel az ottani magyarság likvidálása nem sikerült, előtérbe került a lakosságcsere, amelynek célja nem a magyarországi szlovákok megmentése, hanem a rendkívül fejlett, intenzív nemzeti tudatú szlovákiai magyarok eltávolítása volt. Ennek érdekében igen rövid idő alatt olyan nemzeti tudattal kellett felruházni a magyarországi szlovákokat,

amilyennel azok sohasem rendelkeztek. Erre államközi szerződés biztosított törvényes lehetőséget a koalíciós csehszlovák állam hivatalos szerveinek, amelyek minden lehetőséget felhasználtak minél több hazai szlovák áttelepítésére. Ez az akció mérhetetlen kínokat, igen sok családi tragédiát okozott.

A távozók között is akadt néhány műkedvelő költő. *Ján Andrášik* (Ósagárd) hiába nevezte drága kincsének idchaza nemegyszer megmosolygott, lenézett szlovák anyanyelvét, neki sem volt könnyű a búcsúzás. *Ondrej Cerovskýnak* (Felsőpetény) sem volt közömbös a hazai táj, miközben az áttelepülésre várt. A pitvarosi *Štefan Hudák*, Rozlúčka s rodným krajom (Búcsú a szülőföldtől) című versében tudatosan készül az áttelepülésre, mégis szomorú szívvel válik el a földtől, amelyen ősei kétszáz évig éltek. A Szarvasról Zselizre települt *Ján Korbeľ* az egyértelműen ünneplők közé tartozott. Lelkesen üdvözölte a Garam-völgyét új-régi hazájában, a határ átlépésével az ezeréves magyar rabszolgaságból szabadult meg, és büszke, hogy ismét tagja lett a háromszázmillió szláv családnak. A legénde *Zuzana Pálová* is előre hazájának, az ígért földjének tekintette Csehszlovákiát, a pilisi *Ján Steblik* pedig csasztuskában agitált az áttelepítésért (Keď ja idem na Slovensko – Ha én Szlovákiába megyek). Egy budapesti szlovák újságíró, *František Zima* pedig egy évvel az átköltözés után a Matica slovenská karácsonyi díját kapta meg ifjúságnak írt művéért.

Többen megállapították, hogy a lakosságcsere nem oldott meg semmit, csak kárt okozott a határon innen és túl egyaránt. A magyarországi szlovákokkal való elbánás az anyanemzet részéről is azt tanúsítja, hogy igen nagy az értékrendi különbség az emberség és a nemzet között. Ha az utóbbit tekintik az élet értelmének és nem az előbbi szolgálatának, az csak ideig-óráig tartó győzelemtudatot jelent. Nem véletlenül látni megannyi csehszlovákiai rendszámú autót a hazai szlovák falvakban és nem véletlenül jelentek meg két évtizeddel az áttelepülés után az egykori békécsabai Ján Gerčí írásai a Náš kalendár hasábjain.

A fordulat éve után mindkét ország rendezni igyekezett a nemzeti kisebbség helyzetét. Csehszlovákia megszüntette a diszkriminációt, fokozatosan biztosította a magyarságnak az anyanyelvi művelődés lehetőségét. Mindkét ország kölcsönösen kinyilvánította elhatározását a lenini nemzetiségi politika elveinek és gyakorlatának alkalmazására, és harcot indított a nacionalizmus ellen. Rövid ideig még Klement Gottwald és Rákosi Mátyás képei alatt tanultak a magyarországi szlovákok és a szlovákiai magyarok, a kérdés kölcsönös rendezését kölcsönösen deklarálták, olyannyira, hogy *Boldoczky János* (Ján Boldocký) személyében a magyarországi szlovákok szövetségének vezetőjét nevezték ki prágai magyar nagykövetnek, Csehszlovákia pedig a dél-szlovákiai magyarság ügyeinek elkötelezett internacionalista harcosát, *Major Istvánt* (Štefan Major) küldte budapesti külképviselete élére. A kölcsönös gesztusok a szlovák–magyar viszony megnyugtató rendezését ígérték. Az eltelt négy évtized eredményei és problémái jórészt ismeretesek. A problémák nem egy vonatkozásban még mindig a múltból származó előítéletekben, az ezekkel összefüggő eszmei tisztázatlanságban gyökereznek, hiszen a szocialista építés időszakában mindenütt a nemzetiségi kérdés automatikus megoldására számítottak, illetve egyéb, fontosabb problémák miatt nem jutott idő és energia az igen jelentős eredmények ellenére felmerült és sokasodó ellentmondások feloldására.

A magyarországi szlovákság maradéka a szó szoros értelmében politikai vezetők és értelmiség nélkül maradt. Éppen az írásunk elején említett öntuda-

tosabb elem, elsősorban a kulturális életet szervező és igénylő szlovákok Cseh-szlovákiába települtek.

A szülőföldjüket elhagyni nem akarók az áttelepítés elkerülése érdekében megtagadták szlovák voltukat. Ez a tendencia az elkövetkező nemzetiségpolitikai gyakorlattal, az automatizmussal párosulva oda vezetett, hogy a még mindig legalább százezerre becsült magyarországi szlovákságnak alig egy harmada vallotta magát szlovák anyanyelvűnek. A nemzetiségi tudat háttérbe szorulása egybeesett a nacionalizmus elleni harc gyakorlatával, ami íratlan szabályként szögezte le, hogy a népi demokrácia biztosítja az egyéni szabadságjogokat, nincs szükség tehát sem az anyanemzet támogatására, sem a nemzetiségi tudat ápolására. Annál kevésbé, mivel az ötvenes években a nemzeti kérdés az ún. kényes kérdések közé tartozott. A húsz–harminc ezerre olvadó szlovák – legalább anyanyelvi tudattal rendelkező parányi – néptöredék viselte a fordulat éve előtti sovinizmus tragikus következményeit. Nem kezdeményezte nemzeti fennmaradásának lehetővé tételét, viszonylag kielégítő iskolahálózatát szlovákiai illetőségű, gyakran áttelepített magyarok szervezték és tartották fenn, sok esetben egészen napjainkig. A néhány százra tehető nemzeti tudattal rendelkező értelmiség a szövetség aktivistái sok esetben nem megfelelő szintű anyanyelvi és más ismeretekkel rendelkezve óvakodtak a nemzeti kisebbségi lét problémáinak felvetésétől, azután is, amikor a nemzet kérdését mindkét országban átértékelték. Az ötvenes évek szellemében tovább működő funkcionáriusok féltették a hazához és kormányzatához való hűséget az új nemzetiségpolitikai gyakorlattól. Olyan eset is előfordult, amikor a nacionalizmus újjáéledésétől tartottak, ha *magyar részéről kezdeményezték* a nemzetiségi tudat bátrabb megvallását. E sorok íróját másfél évtizeddel ezelőtt még szlovák (!) nacionalizmussal vádolták, amikor a szlovák hetilapot bírálva kifogásolta a magyar helységnevek használatát vagy még korábban megrovást kapott, amiért szlovák oktatási intézményben az oktatási órákon kívül is megkövetelte a szlovák nyelv használatát.

A hetvenes évek derekától sok pozitív változás történt, mindenekelőtt Magyarország szellemi életének kezdeményezésére. Ma már nyilvánvaló, hogy a nemzeti kisebbségek kérdése, a nemzetiségi politika nem lehet a lélekszám függvénye. A nyelvhasználat joga és lehetősége, a kétnyelvűség támogatása és biztosítása, a kétnyelvű feliratok használata mint – más egyébbel együtt – a nemzetiségi tudat igen fontos megjelenési formája és fenntartásának eszközei, nem függhetnek a lakosság számarányától. E lehetőségek hiánya és a számarány elvének alkalmazása minden esetben a kisebbség asszimilálásának eszköze még akkor is, ha a nemzetiségi lét egyéb keretei adottak. Ha például abból indulnánk ki, hogy egy megyében 20% nemzetiségi lakosság szükséges a kisebbségi nyelvhasználat, feliratok stb. hivatalossá tételéhez, akkor Magyarországon semmiféle kétnyelvűségnek nem lenne létjogosultsága és a többi nemzeti kisebbséggel együtt a szlovákság teljes asszimilálódását kellene természetesnek tartani.

Minden ok megvolt tehát arra, hogy a magyarországi szlovákság skanzenjellegű és -létű népcsoporttá alakuljon, amelynek szellemi élete nem terjed túl magyaros kiejtéssel énekelt népdalain, és némi néprajzi maradvány ápolásán.

A nemzetiségpolitikai szemlélet megváltozása a hetvenes évek derekától felszínre hozta egyrészt a két nyelven tanító szlovák iskolákból kikerült értelmiség, a nemzetiségi közművelődést igénylők törekvéseit, másrészt aktivizálódott néhány szlovák származású irodalmi, művészeti, közéleti tényező is. A kezdeti

amatőr jellegű irodalom, amelynek 1945 utáni első és egyben utolsó jelentkezése a Hrušky mamovky Špiakovvej (Špiak mama körtéi) című antológia volt 1956-ban, fokozatosan egyre magasabb művészi, eszmei mércét maga elé állító literatúrává alakul. A L'udové noviny és a Náš kalendár lapjain egyre gyakrabban láttak napvilágot a ténylegesen írókká fejlődő szlovák literátorok művei, akiknek nem volt már elég a szlovák szövetség és a hetilap rendszeresen kiírt pályázata.

1978-ban jelent meg Výchonky (Hajtások) címmel az az antológia, amely három költőjével és két prózaírójával a hazai szlovák irodalom tulajdonképpeni kezdete, első jelentkezése. Mérföldkő azért is, mert tisztázódtak bizonyos alapkérdések, elsősorban a nemzetiségi hovatartozás. Néhány magyarul író szlovák származású alkotó nem képviselteti magát az antológiában. *Filadelfi Mihály* főszerkesztőt, az Írószövetség tagozatának vezetőjét 1975-ben Komárom megyében békéscsabai szlovák nemzetiségű költőnek hirdették a nemzetiségi községekben rendezett találkozók. A nemzetiségi irodalom – a nemzetiségi lét – meghatározója ismét és végérvényesen a nemzetiség nyelve lett.

Karol Tomiš szlovákiai kritikus és irodalomtudós *Zöld hajtások száraz gallyon* címmel írt a Hajtások című antológiáról a Slovenské pohľady című folyóiratban. E mondat tényei szimbolikusan is értelmezhetők. Karol Tomiš, aki kiválóan beszél és ír magyarul, egykori szűkebb pátriájának szlovák írásbeliségén kívül egyre inkább a magyar irodalom tanulmányozásával is foglalkozik; a száraz gally, a hazai szlovák írás újrateremtődése; a Slovenské pohľady című folyóirat pedig az az évszázados szlovák orgánus, amely átvészelve a magyarosítás évtizedeit, mindmáig a legrangosabb szlovák irodalmi folyóirat. Ha mindehhez hozzásoroljuk az antológia kiadóját, a budapesti Tankönyvkiadót, akkor megállapíthatjuk, hogy újjáéledő szlovák irodalmunk rendelkezik két lényeges fenntartó tényezővel: az anyanemzet szellemi támogatásával és a magyar állam minden oldalú segítségével, ösztönzésével.

Felmerült azonban a nyelv, az olvasóközönség kérdése. Ez a probléma nem újkeletű. Számos kísérlet történt, hogy hazai szlovák íróink nyelvükben alkalmazkodjanak olvasóik élő nyelvéhez, azaz ne az irodalmi szlovák nyelvet használják, hanem a leggyakoribb hazai nyelvjárást. Szerencsére ez nem valósult meg, így viszont megkérdőjelezhető magának az olvasóközönségnek a léte. *Gregor Papuček*, az antológia egyik szerzője „süllyedő hajó aranyrakománya”-ként értékeli a pilisi szlovákság nyelvét, és ez a magyarországi szlovákság egész jelenlegi léteire is vonatkozik. *Alexander Kormos* az antológia megjelenése után közölt versében némák megszólalásának nevezte a gyűjteményt. A megjelenése alkalmából rendezett irodalmi esten szó esett arról, van-e szlovákul olvasó közönség Magyarországon, azaz van-e értelme egyáltalán az erősen tudatát és nyelvét vesztett magyarországi szlovákság megmentésének, helyesebben újrateremtésének. Alexander Kormos a Népszabadságnak adott interjújában a „legyen kinek írni” kérdésre így válaszolt: „*Ez fájó pontja a szerzőknek. Viszonylag szűk az olvasók tábora. Mi csak azokra számíthatunk, akik az iskolában elsajátították a szlovák irodalmi nyelvet. A nyelvjárási szint nem elég... Szerintem az ok elsősorban nem a tudat hiányában keresendő, hanem a nyelvi nehézségekben. Minden tiszteletre méltó erőfeszítés ellenére ezen a téren még van javítani való. A dolog kulcsa a szlovák tannyelvű óvodák és általános iskolák nagyobb arányú fejlesztése volna. Ez adhatna olyan bázist, amelyre később a szlovák tannyelvű gimnáziumot, illetve a további oktatást alapozni*

lehetne... Ugyanígy fontos a néprajzi hagyományok ápolása, a nyelvművelő klubok munkájának szélesítése és tartalmasabbá tétele.”

Adott tehát az írói feladat: a Közép-Európában oly gyakori nemzetmentés, tudatörzés és nevelés. Óhatatlanul felmerül azonban a kérdés, miért kellett idáig jutnia a hazai szlovákságnak, miért tapasztalhatók hasonlóan sűrűsödő gondok másutt is tájainkon?

Milyen tehát a magyarországi szlovák irodalom?

Írányzatokról, stílusokról aligha beszélhetünk, hiszen rendszeresen alkotó, művészi igényű író igen kevés van. Soroljuk fel őket név szerint: Alexander Kormos és Gregor Papuček költő, *Pavel Kondač* és *Michal Hrivnák* prózaíró. Nem azért rendkívül kurta a névsor, mert nekik van már egy-két önálló kötetük, hanem azért, mert az ő műveik értek meg művészi és mennyiségi szempontból egyaránt arra, hogy egy kibontakozó nemzetiségi irodalomnak megalapozó nemzedéke legyenek. Valamennyien közéleti tényezők és szervezők. Kormos pedagógus, szerkesztő és olvasótáborok szervezője; Papuček úgyszintén résztvevője közönsége valamennyi megmozdulásának és népdalainak rendkívül eredményes gyűjtője; Kondač évtizedekig járta a szlováklakta településeket, a szlovák hetilap első sorban mezőgazdasági tudósítójaként, ma pedig a lap főszerkesztője; Hrivnák a szlovák szövetség munkatársa és úgyszintén állandóan a vidéket járó újságíró. Közös vonásuk tehát a közéletiség és az, hogy lényegében egy-másfél évtizede publikálnak rendszeresen. Valamennyien előbb vagy utóbb felsőoktatási intézményben diplomát szereztek.

Szabadjon e sorok írójának tulajdon állásfoglalásaként, vitathatóságát korántsem kizárva értékelő sorrendben szólni róluk – és másokról.

Alexander Kormos belső szükséglete a költészet, érzelmi világának kifejezése: a szerelem, a szépség, a lét-nemlét, a szenvedés, az öröm és a halál témája. Költői szabadságától messze áll mindenfajta szólam és jelszó. Száraz virágot öntöz, hogy virágozzék, kidöntött gyümölcsfát olt, hogy teremjen, halottnak gyógyszert ad, hogy felgyógyuljon, rég kihúnyt tüzre tesz fát, hogy égjen – mondja Remény című versében. A remény az életbe, költészetbe, a szó erejébe vetett hit verseinek creje: „*Most már nem lebet / Nem élni / Meg már nem balhatok / Reménytelenben / Remélni / Megtanítottak / Most már nem lebet.*”

Volt bátorsága visszahúzódni, amikor nem értett egyet szűkebb környezetével. Bátran szemébe mondja „saját fajtájának”, hogy hiába nevetik ki anyanyelvén írt ostorozó verseinek merészségéért, mert „talán akad egy-két magyar”, aki megved. (Van aki megvéd.) Van bátorsága vállalni a kétnyelvűséget, szlovákságot és magyarságot. Magyar versei ugyanúgy érdemelnének önálló kötetet, mint a szlovákok, s úgyszintén műfordításai is. Van bátorsága szlovákról magyarra és magyarról, meg más nyelvről szlovákra fordítani. Válogatásával – nem szóval, hanem tettel, amint *Szó és tett* című versében hirdeti – szolgálja a nemzetiségi lét ügyét, hazai délszláv költők átültetésével.

Gregor Pepuček költészetének markáns vonása nemzetisége sorsának elkeseredett, nemegyszer reménytelen kifejezése. Két ciklust is szentelt ennek a témának: Mennykő a szemekben (Hrom v očiach) és a Pilis alatt (Pod Pilišom). Ő az igazi nemzetiségi költő, akinek szlovák szülők adtak életet, hazáját már régen Magyarországnak hívják, katonaként azt szolgálja, de szíve mélyén ott van Szlovákia is (Vallomás – Vyznanie). A régi csabai szlovák hagyó-

mány folytatása ez, gondolati és formai szempontból egyaránt. Az elnemetietlenedett szlovákság keserősége és harcos villámai a szlovák himnusz villámainak Tatra fölötti cikázását idézik: nyelvezte zúg, vág, mint a mennykő, lecsap a gyengékre, a nemzetet elhagyókra. (Nem ismerek szebb nyelvet – Nepoznám krajišu reč). A Dunakanyar festői vidékén hiába adják a nemzeti lét lehetőségét az állami/szervek, a szlovákság csak bolyong saját otthonában, és halálra ítéli nyelvét, elszakítja a nemzetiségi lét fonalát. (Tu – Itt). Ostoroznak ezek a versek. Egyszerűek, közérthetőek, a mai olvasónak nemegyszer időszerűtlennek is tűnnek, végül mégis elfogadjuk őket. Papuček ezt és így érzi, és van ereje ennek kifejezésére.

Papuček sem csupán szavakban vállalja nemzetisége megtartását. Gazdag gyűjteményt adott ki szülőfalujának népdalkincséből. A munka önmagában tiszteletet kelt az olvasóban a gyűjtő iránt. Van néhány oldal benne, amelyen rövid életrajzot közöl „informátorairól”. Portréi lírai rajzok a pilisi szlovákokról, köztük édesapjáról és édesanyjáról.

Egyértelműen meg kell állapítanunk, hogy a hazai szlovák próza nem éri el a költészet színvonalát. Nem véletlenül került kényes helyzetbe Sziklay László az első hazai szlovák prózai antológia, a Pramene (Források) bevezetőjének tudós szerzője, hazai egyetemes szlovákisztikánk nesztora. Kénytelen volt megállapítani, hogy hazai szlovák prózánk nem értékelhető sem a világirodalom, sem más közép-európai irodalmak mércéjével. Az antológia szerzőinek műveit kísérleti munkának nevezi, a műfaji, nyelvi színvonalat hullámnak tartja. Nem kevésbé kritikus a szlovákiai recenzens, Karol Tomiš sem. A legtöbb írást prózakísérletnek nevezi, és különösen a műfaji és szerkezetbeli hiányosságokat kifogásolja. Ennek ellenére helyesnek tartja az antológia kiadását, és eredményét a magyarországi szlovák próza lehetőségeinek megteremtésében summázza, jelezve, hogy hazai könyvkiadásunk a szlovákiai kiadók közreműködése nélkül nem tudna megbirkózni a nyelvi, stilisztikai problémákkal.

Pavel Kondač novellái nem könnyű olvasmányok a hazai szlovákság számára. A munkahelyi vezetők sajátos világának rajza túlságosan áttételes és egyben kidolgozatlan (Ale pán riaditel' – Ugyan igazgató úr). Prevrat (Fordulat) című tézisnovellájában a lakosságcsere problémakörének felvetésére is vállalkozott. Hazai szlovákjaink szövetkezetbe agitálásáról van szó, s az eredményt egy Hidas nevű Szlovákiából áttelepített magyar éri el, amikor szlovákul szól a belépni nem akaró gazdához. A sok pont, befejezetlen mondat, aminek továbbgondolása az olvasó gondja, jelzi a szerzői bizonytalanságot. Inkább novellába rosszul ágyazott újságcikkkel van dolgunk. Kár, hogy túlságosan oktatók ezek az írások. Első regénye, a Hrboľatá cestá (Rögös út). A munka első része a Horthy-korszak, a szlovák zsellérek végtelen nyomora és kiszolgáltatottsága, majd 1956 cselekménysora következik miközben sor kerül az ifjabb Paľo Gajdoš, azaz maga a szerző sorsának, szlovákságának elemzésére, végül a falu szövetkezetesítésével zárul a regény. Túl sokat akar mondani, ami rendkívüli egyenetlenségeket okoz és közben olyan esemény marad ki, ami meghatározó volt a hazai szlovákság életében: a lakosságcsere. A szerkezeti egyenetlenségből súlyos műfaji zavarok keletkeznek. Elbeszélés, detektívtörténet, kitűnő lélekrajzzal megkomponált regényrészlet, riport, esszé váltakozik, fölösleges, didaktikus betoldásokkal. Hasonlóan problematikus nyelvezte is. Értékei a hazai szlovákság nyelvében megőrzött archaizmusok, illetve a csak nálunk kialakult neologizmusok. Mindezek jó stílusesszéközök lehetnének bizonyos regényalakok illusztrálására, de a regény egészében nem alkalmazhatók.

Kondač olyan feladatra vállalkozott, ami a mai szlovák irodalomban is csak a kivételes képességű *Peter Jaroš*nak sikerült a Tisicročná včelában (Ezeréves méh) vagy a háború utáni két esztendő feldolgozó *Ladislav Ballek*nek a Pomocníkban (A segéd) és az Agátyban (Akácok).

Michal Hrivnák V prúde času (Az idő sodrában) című prózakötetét és másutt megjelent írásait is főként a kompozíciós egyenetlenségek jellemzik. Helyesen állapította meg Karel Tomiš, Karinthy Frigyes példájára hivatkozva, hogy a tréfa még nem humor. A satírikus hatás eléréséhez alaposan mérlegre kell tenni minden egyes kifejezőeszközt a szavaktól a szerkezeti elemekig.

Vannak még akik publikálnak kötetben is és a hetilap meg a kalendárium hasábjain. *Michal Bernula* prózai írásokat, *Havas Tibor* néhány sajtó versén, prózáján kívül műfordításokat, *Štefan Lami* néhány humoros történetet közölt (rendszeresen foglalkozik hazai szlovák népmesék gyűjtésével, kiadásával). *Ondrej Zoltai-Zwada* is sűrűn jelentkezik rövid prózával. A Pramene című kötetben szereplő *Bárkányi Zoltánt* hosszú újságírógyakorlata készítette fel arra, hogy széppróza írására is vállalkozzék. *Juraj Marik* az egykori Čibiansky kalendár írásaira emlékeztet, *Andrej Medvegy* a dokumentumnovella művelésére tett kísérletet, a legfiatalabb *Imrich Fuhl* prózáján pedig minduntalan átüt költői látásmódja. Újabban áttelepültek és újabb hazaiak is gyarapítják a hazai szlovák irodalmat, köztük a rendszeresen publikáló *Mária Fazekasová* és *Oldřich Knichal*.

Nem véletlenül maradt utolsónak a legidősebb – nem értékrendileg – *Július Szabó* költészete. A Zem na obzore (Föld a láthatáron) című verseskötetének már a „fülszövegén” olvasható életrajzi adatok jelzik hazai szlovákságunk létének egyik meghatározó kérdését, a kapcsolatot az egyetemes szlováksággal és sorsának egybefonódását a szlovákiai magyarságával.

Szabó Gyula a lehetetlen megoldására tesz kísérletet. Két anyanyelvet vall magáénak: „*Mindhalálig megmarad az ifjúkorban elsajátított szeretet a nyelvek iránt. Ezért boldogok azok az emberek, akiknek több anyanyelvük van és jól megértik egymást. Bárha az én unokáim... akár hazánk többi gyermekei is több nyelven tudnának énekelni!*”

A hazai szlovákság problémája egy a sok közül. E maroknyi népesség minden szempontból boldog, felszabadult, nemzeti szempontból is felhőtlen léte visszaadná a reményt Közép-Európa valamennyi kisebbségi kérdésének megoldására. Hogy a tiszteletben tartott határok ne válasszák el többé az egy nyelven beszélőket és egy nemzeti kultúrából táplálkozókat, és az államok a humanizmus nagyvonalúságával ne az „amilyen kenyeret eszel, olyan nemzetiségű légy” gyakorlatát alkalmazzák. Hogy legalább szlovák–magyar vonatkozásban adjunk példát az egykori közös múlt összekötő erejének felhasználására mai gondjaink megoldásában, hogy legyen bátorságunk az „államnemzetek” szintjén is rendezni dolgainkat. Végére az emberek boldogulásáról, nyugalmaról van szó, amiért semmiféle fáradozás sem fölösleges. A magyarországi szlovák írók alkotásait is csak akkor olvassák majd nehézség nélkül, ha erre a rendezésre sor kerül. Ha – Milan Rúfus szavaival – nem kell félnünk többé a nemzet szótól, ha nem kell egyetlen nemzetnek sem védekeznie, hanem építheti önnön értékeit – a többi javára. Közben pedig ezrek és tízezrek nem kényszerülnek nemzetük, anyanyelvük, hazájuk elhagyására. (1984.)

Korszakváltás

Szlovákiai helyzetjelentés

Bevezető helyett

1989. november 17-ének estjén klubmozgalmunk neves egyéniségének, *Tóth Lajos* születésnapjára ünnepelésére, készültem, illetve az ez alkalomból összehívott értelmiségi találkozóra Vágselyén. Nem igen sejtettem, hogy Prágában ekkor egy újabb tüntetéssel, diákmegmozdulással történelmi események lavínja indul el. Olyan eseménysorozat, melynek csodálatos élményét nem tudom felejtetni, s talán leírni sem nagyon lehet. A rendőrség brutális – s cseppet sem újdonság – a „szocializmus megvédése érdekében” tett beavatkozása az egész országra kiterjedő tiltakozási hullámot indított el. A diákokhoz legelőször a színészek, majd a lakosok, közösségek száz-
ezrei csatlakoztak. Érezhetővé vált az emberek megkönnyebbülése... ktre-
céből kiszabadulóban volt a szabadság szelleme.

Az első hónapok eufórikus hangulatát fokozatosan a kijózanodás, a kemény realitások időszaka váltotta fel, s tart ez napjainkban is. A demokrácia tanulásának útvesztőiben sok olyan jelenség is feltűnt, mely már korántsem váltott és vált ki lelkesedést. De erről majd később.

Előjelek és előzmények

Ha jól meggondoljuk, az események nem váratlanul következtek be. Gyakorlatilag az egész évet a politikai feszültség növekedése, a földalatti „illegális” csoportok és szervezetek fokozódó aktivitása jellemzi. Hatnak a lengyel, magyar, bolgár s alig pár nappal november előtt a német események. S ha a hazai tömegkommunikációs eszközök csak óvatosan „ontják” a híreket, hiányosságait bőséggel pótolják a határainkon túli eszközök. A vezető párt és kormány szerencsétlenségére és a lakosság szerencséjére. Az ország egész területén fogható-hallható volt valamelyikük.

A párt (CSKP) és a teljes befolyása alatt álló kormány és parlament reagálását egyetlen mondatban lehet összefoglalni: elítélni, lejártni, megszüntetni mindenkit és mindent, aki és ami ellene, „vezető helyének” meggyengítésére – uram bocsá! megszüntetésére – irányul, természetesen mindent a „dolgozó nép érdekében és nevében”! Illusztrációul néhány idézet, amelyek a január 15–20. közötti prágai megmozdulásokat követően jelentek meg.

„...Nah, mint nah találkoznak azzal, hogy munkánk gyümölcsét ellenségeink kritizálják. Szemünkbe vetik, hogy nem tartjuk meg a demokratikus állampolgári jogokat. Hogyan formálhatnak erre jogot? Némelyek a szocializmus »tökéletesítése« céljából azt javasolják, hogy szabadon játszunk a piaci viszonyokkal. ...Valamilyen »párbeszédre« akarnak kényszeríteni bennünket. Kivel és miről folytassunk párbeszédet? Azokkal, akik a CSKP KB 1968 januári ülése után vakvágányra terelték politikánkat?”¹

„Jelenleg (1989. április – megj. P. J.) több mint húsz különböző csoportosulás létezik, ám főbangedők továbbra is azok, akik a Charta magvát alkották. Ezt bizonyítják a január 15. és 20. között rendezett akciók is, amelynek konfrontációs jellege tagadhatatlan. A szocialistaellenes erők távlati céljaik megvalósítása érdekében a bevált módszerekhez folyamodnak. Ezek a megfélemlítés, a pszichikai nyomás és terror...”²

Az év egyik legnagyobb viharát a „Néhány mondat” című Charta-kiadvány okozza. Ez a társadalmi légkör gyökeres megváltoztatásáért szállt síkra, s olyan pontokat tartalmaz, mint a politikai foglyok szabadon bocsátásának szükségessége, a gyülekezési jog korlátozásának megszüntetése, a hírközlő eszközök, a kulturális tevékenység megszabadítása a politikai manipuláció összes formájától, a cenzúra megszüntetése (hivatalosan ennek meglétét nem ismerik el)³, szabad vita kezdeményezése az 1968-as eseményekről stb.⁴

A párt – valószínűleg tudatosítva az alig egyoldalnyi írás 7. pontjának mély igazságtartalmát és a jogos igényeket – hisztérikus ellenkampányba kezd. Pártvonalon és azonkívül is. Sok dolgozó közösség – és egyén ítéli el (!) úgy, hogy annak tartalmát alig ismeri. A kampány csúcán, júliusban a „Rudé Právo” pártlap munkatársai azt is leleplezik, hogy milyen volt a „Néhány mondat” forgatókönyve és rendezése – röviden fogalmazva hogyan tették és milyen céllal tették azt közzé szerzői a „Szabad Európa” rádióban (igen tanulságos írás!)⁵

Alig pár nappal később újabb „elemző írás jelenik meg” „Mit akarnak? – Kinek kellene visszaadnunk az államot?” címmel. Leírva – idézve olyan jóslatokat is, amelyekről nem akarják elhinni, hogy néhány hónap múlva majd valósággá válik:

„Václav Havel, aki a Néhány mondat egyik szerzője és aláírója, a Svědectví (Tanúvallomások) című emigráns lapban írt cikkében kijelenti,

hogy »A szocializmus szó nem más, mint izig-vérig hazug fedőnév. Javaslom ezért, hogy kerüljük a szocializmus szót«. Ő finomabban fejezte ki azt, amíg Zbigniew Brezinski, az antikommunizmus egyik fő ideológusa, Carter elnök nemzetbiztonsági tanácsadója jó adag cinizmussal, nyíltan mondott ki a BBC rádióállomásnak júniusban adott interjújában: »A csehszlovák sztálinista (?) rezsim már a végét járja, s csak néhány hónap, vagy talán egy év kell és Csehszlovákiában nagy politikai változásokra kerül sor: Csehszlovákia is arra az útra lép, amelyen most Magyarország és Lengyelország halad. A marxizmus halott. A következő évszázad elején már talán nem is lesz kommunizmus...»

„...Milyenek a céljaik? Elsősorban olyan új alkotmány kidolgozása, amelyben nem rögzítenék azt, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártja a társadalom vezető ereje, amelyből kimaradna a »szocializmus« fogalom.”⁶

Minden tiltakozás és tilalom ellenére a Néhány mondatot több ezren támogatják ill. írják alá. Közöttük ismert egyéniségek sora.

Csaknem ekkora vihart vált ki Dubček és Havel szerepeltetése a Magyar Televízió Panoráma című adásában. Hivatalosan először a szlovákiai magyar nemzetiség helyzetét bemutató adás ellen tiltakoznak. Sajnos, erre jogos ok is akad, mert az adásokban több hiba, félreértésre okot adó megjegyzés is van, s néha nagyon egyoldalú is. Igaz, ugyanakkor sok kritikus kérdésre is rávilágít! Az adások olyan információkhoz juttatják a lakosságot, melyekhez a szigorú cenzúra miatt nem juthatott. Tiltakozni, megszólalni ellene szinte kötelező volt. Mosolyogni való, hogy még olyanok is megtették ezt, akik lakóhelyük miatt az adásokat még véletlenül sem nézheték meg. A hangsúly azonban azon volt, hogy a tiltakozók között minél több magyar nemzetiségű legyen. Néhányukról ismerőseiktől érdeklődtem, s kiderült, hogy olyanokról van szó, akik alig élvezik az emberek bizalmát.

Biztonsági intézkedésekben bővelkedik augusztus. Ennek ellenére az 1968-as bevonulás évfordulója, tüntetések jegyében zajlik magyarországi és lengyel „turisták” (Ignác Janák, a CSKP KB akkori titkárnak megfogalmazása az SZNF beszercebányai ünnepségén elhangzott beszédében) részvételével.

Az egyre erősödő ellenállással Ján Fojtik, KB-titkár is kénytelen foglalkozni a politikai főiskolán elmondott évnnyitó beszédében: „Csehszlovákia Kommunista Pártját napjainkban több oldalról érik támadások. Azok ugyanis, akik oly buzgón azt tanácsolják, hogy kövessük Lengyelország vagy Magyarország »példáját« távolról sem gondolnak csupán a gazdasági reformra. Sokkal többet kívánnak tőlünk. Azt akarják, hogy először »politikai reformot« hajtsunk végre, ami alatt bomlasztást, a mai politikai rendszer felszámolását értik... Nem véletlenül követelik újkori történelmünk radikális átértékelését. Az eredményt előre tudják: szerintük reprivatizálni kell a vagyont, és a »politikai pluralizmusnak« ahhoz kell vezetnie, hogy a kommunista párt távozik a politikai életből.”⁷

Az október 28-i nemzeti ünnepen már több ezer ember (hivatalosan 3000) vonul ki a prágai utcákra. A rendőrség 355 személyt, közöttük 17 külföldit tartóztat le.

Nem várt bonyodalmakat okoz a SZISZ (Szoc. Ifj. Szövetség) országos közgyűlése november 11–12-én. A tudósítások alig tudják eltitkolni annak nyíltságát, az ott elhangzott bírálatokat és igényeket. A résztvevők szemé-

lyes beszámolóin kívül ezekről csak sorok között, illetve az írásokban elrejtett gondolatokból lehet olvasni:

„A CSKP vezető erejének, a SZISZ-tagok tudományos világnézetén, a marx-lenini eszméken alapuló nevelés jogosságának megkérdőjelezése, a kompromisszumos közeledés azokhoz az erőkhez, melyek »dialogusban« állnak az antikommunista jelszavak alatt tüntetőkkel témájává vált néhány főleg prágai fiatal értelmiségi felszólalásának. Biztos, hogy az ellenséges erők nyomásának kitett fiatalok helyzete egészen más, mint a Csehszlovákia, Morávia, vagy Szlovákia területén élő társaiknak.”⁸

Itt jegyezném meg, hogy a magyar fiatalok a művelődési táborokban ismerkedhettek meg a tényleges helyzettel és a tényekkel. A gimesi, őrújfalusi, somodi tábor fogalomává vált a fiatalok között, de a közbiztonság szervei előtt is.

November 13-án a környezetvédők Teplicén tüntetnek. Rákényszerítve a helyi vezető pártszerveket a párbeszédre.

November 15-én újabb megmozdulás Prágában, az óvárosban. A rendőrség czúttal sem tétlen...

Az első hónapok

A november 17-ét követő országos események lefolytása a sajtó, a rádió, illetve a televízió adásaiból ismeretesek, így azokra csak szükség esetén térnek ki. Itt elsősorban Nógrád, s benne Losonc és környékének történéseit foglalnám össze.

Az első napokat törvényszerűen a földrajzi távolságból, az információhiányból adódó bizonytalanság tölti be. Sokáig látszólag nem mozdul semmi. Az ismétlődő prágai és pozsonyi tüntetések ugyan állandó témái a beszélgetéseknek, de lényegében változást csak a csehszlovák televízió „ébredése” hoz. A képernyőn – először csak néhány másodpercre – tűnik fel Dubček és Havel, majd teljesen felborul a műsorrend: az eredeti tervezet helyett helyszíni adásokban számol be a fővárosokban s az azon kívül zajló, egyre izgalmasabbá váló eseményekről. A helyi lakosok többsége a késő éjszakákat a képernyő előtt tölti. Majdnem egy héttel a kezdetek után hangzik el az egyik riportban, hogy a losonci, nagykürtösi és rimaszombati járás alszik, mert ott minden a régi mederben folyik. Azt, hogy ez a nem éppen dicsérő mondat milyen hatású volt nem tudnám felmérni – mindenestre felfigyeltek rá – de az „állóvíz” csak 25-c után kezd megmozdulni. Megjelennek a plakátok, főiskolás diákok járnak a várost, s több termelési közösség nyilvánítja ki, hogy csatlakozik a november 27-re meghirdetett kétórás figyelmeztető sztrájkhoz.

A sztrájk ideje alatt zajlik az első felvonulás a városban, van ahol „diológus” gyűléseket rendeznek, s van olyan vállalat és üzem is, ahol szankciókat hirdetnek a résztvevők ellen.

27-én este zajlik le Losoncon a Május 1. téren az első nagygyűlés. Szervezői és vezetői a későbbi Nyilvánosság az Erőszak Ellen (NYEE – VPN, Vrejnost' Proti Násiliu) helyi csoportjának a legtevékenyebb tagjai. Sokan kapnak szót, sok sérelem, igazságtétel utáni vágy hangzik el. A követelések lényegileg az országos „igényekkel” azonosak: kivizsgálni a november 17-i eseményeket, megszüntetni a CSKP vezető szerepét – törölni az alkotmányból az ezt biztosító cikkelyt, kiírni a szabad választásokat. A felszólalók között nincs magyar szónok.

Magyar felszólalásra csak másnap kerül sor, amikor *Galcsik Károly*, a Csemadok járási titkárságának dolgozója kér és kap szót. Lényegi mondanivalója: a magyar nemzetiségű lakosok támogatják a változásokat, a polgári mozgalmak követeléseit. Nem sokkal később hasonló tartalmú nyilatkozatot tesz közzé a Csemadok losonci alapszervezete is.

Az időszak egyedüli magyar politikai mozgalmának a Független Magyar Kezdeményezésnek (a mozgalomról majd külön is szólok) az első plakátjai, elvi nyilatkozata, a Szabad Kapacitás (FMK-kiadvány) első száma december elején jut el Losoncra. Itt a Csemadok alapszervezetének vezetősége vállalja el a helyi csoport megalakításának kezdeményezését. Az előkészítés hosszú, a helyi csoport december végéig csaknem hivatalosan ténykedik: alakuló közgyűlésére december 27-én kerül sor. Az alapító nyilatkozatot negyvenen írják alá. Szóvivője Galcsik Károly lesz.

Füleken már december 8-án megalakul az FMK helyi csoportja negyvenegy taggal, s mint végül kiderül a járás egyik legjobb munkát végző politikai csoportjává válik. Szóvivője *Takács János*.

Tény, és szomorú, hogy e két város kivételével ez időben egyetlen más helységben sem alakul helyi csoport. Több faluban – Sőregen, Nagydarócon – magyar NYEE-csoportok jönnek létre. Ennek egyik kiváltó okát abban lehet keresni, hogy a NYEE törekvéseit maximálisan támogató FMK-t sokan azonosították a NYEE-vel. Illetve úgy gondolták, hogy az csak annak egy része. Sok helyen így gondolkoztak a NYEE képviselői is.

Decemberben a romániai események borzolják a kedélyeket. Az FMK helyi csoportjai gyűtéseket szerveznek. A fülekiek pedig 20-án gyertyás tüntetésen tiltakoznak. A gimnázium előtti parkot ellepik a gyertyák. A városból, Losoncra és a környékről érkezettek egyetlen óhaja: a diktátor és rendszerének eltüntetése.

A hónap végén azt hiszem valamennyien együtt örültünk annak, hogy ha bár kétszeri próbálkozásra, de sikerült elfogadható összetételű – leszámítva azt, hogy nemzetiügyi miniszter nem lett kinevezve – szövetségi kormányt létrehozni, és olyan emberek kerültek a vezető pozíciókba, mint – Alexander Dubček, a parlament elnöke, Václav Havel köztársasági elnök, akiknek nevét pár héttel ezelőtt még kimondani is alig volt szabad – valamint annak, hogy a CSKP csak egy lett a sok párt között, törölték a vezető szerepét biztosító alkotmánycikkelyt.

Ugyanakkor csillapodik az eufórikus hangulat is. Csökken a nagygyűlések iránti érdeklődés. Középpontba a vitákat, ellentéteket kiváltó személycserék, a vezetők és a parlamenti képviselők leváltásai kerülnek.

A jelen év januárját már a kijózanodás hónapjának nevezném. Ekkorra kezd világossá válni, hogy olyan problémák tornyosulnak az újjászülető demokrácia előtt, melyeket nehéz lesz áthágni. Kicsit kampányszerűen folyik a CSKP tagjainak elítélése, a közéletből való kizárása. A pártból tömegesen távoznak az emberek! A kifogásolható ebben az, hogy nem kis részük köpönyeget fordítva az aktuálisan vezető mozgalmakban keresnek új pozíciókat.

Január 4-én az FMK füleki csoportja közzé teszi, nyilatkozatát. A választásokig terjedő időszakban legfőbb céljául tüzi a szakmailag megfelelő, erkölcsi szempontból fedhetetlen egyének felkeresését, akik a választásokon méltóképpen képviselik majd érdekeinket. A losonci csoport január 15-én tart nyilvános fórumot hasonló témakörben a „Nemzeti kisebbségek képviselete és érdekvédelme a képviseleti testületekben” címmel. Az elfogadott s közzétett állásfoglalás lényegi pontja az, hogy ott, ahol magyar lakosok is élnek a nekik megfelelő arányban a képviseleti testületekben is helyet és szót kapjanak. Ezen a gyűlésen szinte elementáris erővel fogalmazódik meg az igény arra, hogy nemzeti kisebbségünk keretében alakuljon önálló magyar párt. Ennek alapján fogalmazódik meg egy ilyen irányú felhívás, melyet a magyar lapok szerkesztőségeibe küldtek szét, s többek között az Új Szóban meg is jelent. A jelenség nem volt egyedülálló...

Január 18-án Fülek nyújt otthont az FMK területi ülésének. Ezen a három szomszédos járás – Losonc, Rimaszombat, Nagykürtös – FMK-csoportjainak képviselői és szimpatizánsai vesznek részt. Csaknem teljes létszámban jelen van a központi szövívői testület is. (*Tóth Károly, A. Nagy László, Öllös László, Világi Oszkár, Gyurovszky László*). A felszólalások és beszámolók szerint addig Losoncon, Füleken, Feleden, Rimaszombatban, Tornalján, Újbáston, Balogfalán, Ipolynyéken, Nagykürtösön jöttek létre he-

lyi csoportok. Fő témája pedig a választások és a többségben problémákkal terhelt FMK–NYEE kapcsolat.

A politikai csoportosulások

Az FMK a cseh Polgári Fórum mellett az első politikai mozgalom volt, amely Szlovákiában megalakult. Időpontját 1989. november 18-ára teszik alapítói. Anélkül, hogy nagyobb jelentőséget tudajdonítanék neki, ezzel a dátummal nem teljesen tudok egyetérteni. A helyszín ugyanis Vágsellye, s mint már említettem, ebben az időpontban ott tartózkodtam. S az értelmiségi találkozón teljes létszámban részt vettek az alapító tagok is. E találkozón nagyon sok, nemzetiségi kérdéseinket érintő témáról esett szó – a vita vagy az előadás keretében –, de politikai csoport alapításáról nem. Ezen az estén az előre meghatározott és kötelező zárórakor a résztvevők többsége hazament, másnapra, csak néhányan maradtunk ott. A következő nap, 19-ének délelőttjét az ünnepelt Tóth Lajos társaságában töltöttük többedmagammal. Beszélgettünk a találkozó esetleges következményeiről, arról, hogy hasonló összejövetelekre talán még nem is került sor, a prágai megmozdulásról, a rendőrök brutalitásáról, ám arról nem, hogy az éjszaka megalakult volna az FMK. Titkolódzásra meg egyikünknek sem volt semmi oka.

Az FMK elsősége és gyors reagálása ettől függetlenül nem vitatható. Elvi nyilatkozatát csatlakozási igényével együtt eljuttatja Prágába, a Polgári Fórumhoz. Majd csatlakozik a november 19-én este megalakult NYEE-hez, s bekapcsolódik a pozsonyi tüntetések szervezésébe. *Grendel Lajos* és *Szigeti László* tagjai lesznek a NYEE Központi Koordinációs Bizottságnak is. November 23-án felveszik a kapcsolatot a Magyar Diákszövetséggel, amely akkor tartja alakuló ülését Pozsonyban.

A mozgalom legrokonszenvesebb vonása az együttműködésre való törekvés, a szlovák demokratikus mozgalmakkal. Alapelve az „egymásban ne ellenségképet, hanem partnert, barátot keressünk” gondolatában lenne összegezzhető. Az FMK–NYEE jó együttműködése már kevésbé érvényesült vidéken. Úgy mondanám, hogy az eszme szép, csak az idő még nem érett meg arra, hogy az megvalósulhasson. Tényként kell elfogadni, hogy már az első napokban a felszínre kerülnek és terjesztődnek a magyarok túlzott követeléseiről, területi igényeiről szóló álhírek, melyek a provokátor nacionalista körökön kívül senkinek sem használnak. Az együttműködésnek pedig végképp nem! S a helyzet azóta csak romlott. S mivel az emberek többsége nem eszmei, hanem gyakorlati szempontból nézi az életet nem érezték elérhető közelségben az együttműködés pozitív hatásait.

Az FMK–NYEE együttműködésének legszebb eredménye az a közös nyilatkozat, melyet Pozsonyban 1990. január 21-én fogalmaztak meg a nemzetek, nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok együttéléséről Szlovákiában. Ez többek között elveti a nemzeti kérdés reciprocitás-elvén való megoldását. Zárógondolata: „*Csehszlovákia számára a nemzetek, nemzeti kisebbségek és etnikumok helyzetének rendezése az egyenjogúság elve alapján egyike a kulcsfontosságú feladatoknak, amely a demokratikus Európába vezető utat nyitja meg.*”¹⁹ És 1990. végére már jóval távolabb jutottunk a nyilatkozat tartalmától, mint annak időpontjában voltunk. A

szlovák cseh- és magyarellenesség, az önálló Szlovák állam rémálma pedig lassan a fasiszta időszakot idéző hangulatot teremt. A szélsőséges nacionalista pártok primitív eszmeiségükkel egyre nagyobb tömeget fanatizálnak. S féltő, hogy a józan és kevés lesz legyőzésükre.

Február közepén a Szövetségi Gyűlés a politikai mozgalmakról és a pártokról elfogadott törvénye értelmében a belügyminiszter bejegyzí az FMK-t, mint politikai mozgalmat.¹⁰

Néhány területi találkozó és tájékoztató ülés után az immár hivatalossá vált FMK 1990. február 24–25-én tartja meg első országos kongresszusát. Ez főleg szervezési kérdésekkel és az első szabad választásokra való felkészüléssel foglalkozik. Megválasztja ügyvivői testületét és elnökét Tóth Károly személyében.

Mint már arra utaltam január-február folyamán egyre több helyen merül fel az igény egy teljesen önálló magyar párt, vagy mozgalom létrehozására. Sokunkat, közöttük jómagamat is foglalkoztat a gondolat, hogy azt a meglévő, s hivatalos apparátussal rendelkező Csemadok tagságára kell építeni. Most, hónapokkal később, visszatekintve örülök, hogy végül is ez nem valósult meg. Idő kellett ahhoz, hogy tudatosítsuk, a kultúrát és a politikát nem szabad, és nem lehet, főleg negyven év egypárturalma után összekeverni. A nemzetiség ennek csak kárát láthatja.

A politika az egyik legfőbb témája a Csemadok losonci járásának rendkívüli közgyűlésének is. Az önálló párt igénye bekerül programtervezetébe is. De a többség amellet szavaz, hogy azt a szervezeten kívül kell létrehozni.

E téma megfogalmazása más területen is időszerű. Kelet-Szlovákiában például elkészül a Csehszlovákiai Magyar Néppárt programnyilatkozata, s hasonló tervzet készültét jelzik Nyugat-Szlovákiából is. Ekkor igen jogos a félelem, hogy a szlovákiai magyarság politikailag darabokra hullik.

A kérdést végül is *Duray Miklós* és a körülötte csoportosuló előkészítőbizottság oldja meg. Az Új Szó 1990. február 3-i számában megjelenik az „Együttélés Politikai Mozgalom a demokráciáért és a nemzeti kisebbségek jogaiért” alapelvei. A mozgalom hamar a támadások középpontjába kerül, ugyanakkor igen gyorsan növekszik a népszerűsége is. Duray Miklós időt, fáradságot nem kímélve járja az országot, részt vesz találkozókön, vitaeseteken, előadásokat tart. Az elsőt közülük még 1990. január elsején Losoncon illetve Füleken. Elsősorban neki, nevének köszönhető a mozgalom híveinek gyors gyarapodása. S ezt nem tudja megakadályozni az FMK Ügyvivő Testületének személyeskedő támadásainak sora sem. Sőt! Hívek százaít szerzik meg neki vele.

Járásunkban (Losonc) *Duray Éva* válik a mozgalom fő szervezőjévé. Losonc és Fülek után több faluban alapsejtek alakulnak, illetve készítik elő ennek lehetőségét. A mozgalom első kongresszusát az FMK II. kongresszusával egyidőben, a választási kampány kezdetének küszöbén március 31-én tartja meg Pozsonyban. Itt jelentik be, hogy a mozgalom választási koalíciót köt a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalommal (MKDM). Megválasztja központi ügyvivői testületét és Duray Miklós személyében az elnökét.

Az MKDM a harmadik magyar (politikai) mozgalom mely nemzetiségünk körében megalakult. Elnöke *Janics Kálmán*. Járásunkban azonban

nincsenek alapcsoportjai. Belső szervezettségében is hiányosságok mutatkoznak.

A járásban a többi párt és mozgalom közül leghamarabb a Zöldek Pártja és a Demokrata Párt aktivizálódik (1988. december.) Őket követi a Szabadság Párt. Később alakul meg a „Nők pártja” (januárban, azóta se sokat tudni róluk!), a „Nemzeti felvirágoztatás (proszperitás) Pártja (március), a Földművesek Független Pártja (április) és sajnos a teljes mértékben nacionalista beállítottságú Szlovák Független Párt (február), valamint a még inkább e kategóriába sorolható, a legtöbb hívet egyesítő Szlovák Nemzeti Párt. S nem lehet kihagyni a sorból azt sem, hogy januárban mint Losoncon, mint Füleken megalakul a Matica Slovenská helyi csoportja is.

A választások

Bizonyos szempontból a választások előtti erőfelmérésnek is lehetett nevezni a januári-februári időszakot, s három parlament, Szövetségi Gyűlés, Népek Kamarája (NK) és Nemzetek Kamarája (NeK) illetve Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT), részleges átalakítását. Helyi szinten pedig ez a Járási Nemzeti Bizottságok és Helyi Nemzeti Bizottságok átalakítását jelenti. Még pedig úgy, hogy azok tükrözzék a társadalomban végbement változásokat. A képviselők cseréjére – kooptálására három módon került, kerülhetett sor. Ha visszahívták a jelölésből, ha önként lemondott, vagy ha a kellő mennyiségű aláírás gyűlt össze a lemondatásukra. Ez utóbbi esetre alig került sor. A legtöbb új képviselő az addig vezető erő, a CSKP által visszahívottak helyére került. Az önként lemondók tábora nem volt túl nagy. Mindenesetre sok képviselőnek adtak ehhez „hathatós” segítséget „erkölcsi lelkimasszázst” a NYEE és néhány további képviselőségre pályázó párt képviselői. A kooptálás módszere nem aratott nagy sikert, demokratikusnak egyáltalán nem lehet nevezni. Némely tekintetben ez az eljárás a közelmúltat is idézte – a lakosok nagy része ugyanis csak a lapokból tudta meg új képviselőinek nevét. Az FMK és a NYEE éberem öröködték azon – Központi Szóvivő Testületeik –, hogy a lemondott nemzeti-ségi képviselők helyett nemzetiségi képviselők kerüljenek. Főleg ennek köszönhető, hogy a füleki körzetet képviselő *Magyar Izidor* helyére végül is magyar nemzetiségű jelölt *Grendel Lajos*, a neves író került. Ha a hely betöltése a NYEE Koordinációs Bizottságán múlik, akkor erre aligha kerül sor. Ők ugyanis az FMK helyi csoportjának kizárásával az „utódról” szűk körben döntöttek, s azt megváltoztathatatlannak tartották. A vita, amely az FMK–NYEE között helyi szinten kialakult, végül is oda vezetett, hogy a két csoport hosszú ideig együtt tudott működni.

Szlovákok részéről *Grendel Lajos* személyét nem fogadta túlzott lelkesedés. Főleg azután, hogy Füleken, bemutatkozó gyűlést tartott. Magyarul! Az elhangzottakat tolmácsok fordították szlovákra. A felháborodottak élén a Matica Slovenská helyi képviselői – közöttük a későbbi köztársaságielnök-jelölt *Jolana Ambruzsová* – álltak. A helyzetet csak rontotta, hogy épp akkortájt tetőzött a vita a füleki gimnáziumról (ott javaslat hangzott el magyar és szlovák részének esetleges szétválására.) A kedélyeket alig lehetett

lecsillapítani. A NYEE Járási Koordinációs Bizottsága javaslatot tett Grendel Lajos azonnali visszahívására, de végül is ez nem valósult meg.

Nem volt vitáktól mentes a helyi szervek átalakítása sem. A nemzeti-ségi arányt szigorúan betartották. Az új JNB-be a Zöldek Pártjának 5, a Demokrata Pártnak 5, a Szabadság Pártnak 2 és a NYEE-FMK-nak 23 képviselője került. Közülük 6 volt magyar nemzetiségű. A legnagyobb izgalmat az elnöki posztok betöltése okozta. Az eredeti tervek szerint illetve városi (Losonc) szinten is az egyiknek magyar nemzetiségűnek kellett volna lenni. Ez végül is főleg a Demokrata Párttal folytatott összetűzések és viták után csak városi szinten valósult meg. Az alelnöki funkciót *Markotán Péter* kapta meg.

A választási kampány kezdetére a járásban csak egy működő FMK-s csoport maradt meg Füleken. A magyar lakosok többsége az Együttéléshez pártolt át. A választási listákra az Együttélés-MKDM és a NYEE-FMK koalíción kívül magyar nemzetiségű jelölteket a CSKP és a Demokrata Párt indított. A NYEE kezdeményezésére a járásban több kerekasztaltárgyalásra kerül sor, melyen a kampány alapszabályaiiban egyeznek meg. A pártok és mozgalmak nyelvre és beállítottságra való tekintet nélkül kapnak teret a helyi sajtóban (*Ipel' – Ipoly*) és a rádióban. Az eltelt hónap alatt különösebb visszaélésekre, a szabályok megszegésére, provokációra nem kerül sor (leszámítva az itt-ott előforduló plakátletépéseket és átragasztásokat). Csaknem minden párt és mozgalom felhasználja azt a vitát, és tiltakozási hullámot, amely a tervezett területátalakítás nyilvánosságra hozott tervei nyomán alakul ki. Ennek értelmében Losonc a rimaszombati központú területhez tartozott volna. Pár nap alatt mintegy 25 000 tiltakozó aláírás gyűlt össze, s került az illetékesek asztalára.

A június 8–9-én megtartott választások egyik legnagyobb meglepetése a nagyarányú részvétel volt. Eredményeiről szavak helyett többet mondanak a számok: (A felsorolt adatok a minket leginkább érintő parlamentre, az SZNT-re vonatkoznak, a Szövetségi Gyűlésre vonatkozó adatok ettől nem nagyon különböznek.)

Országos viszonylatban a NYEE 29,34 %-ot, a KDM 19,20 %-ot, a CSKP 13,34 %-ot ér el. Nem örvendetes meglepetés a Szlovák Nemzeti Párt 13,94 %-os aránya. Ennek ellenkezőjét mondhatjuk az Együttélés-MKDM 8,66 %-ról. Várakozáson alul szerepel a Demokrata Párt 4,39 %-a (ez azt jelentette, hogy nem kerültek be a Szövetségi Gyűlésbe). Az Együttélés-MKDM 8 járásban győz, közöttük a rimaszombatiban (35,08 %) és a nagykürtösiben (24,86 %), a losonciban század százalékkal lemaradva a CSKP mögött a harmadik (16,74 %). – Csak érdekességként, a koalíció Szlovákia minden járásában kapott szavazatot. – Itt első a NYEE, 30,25 %, második a CSKP, 16,75 %, a SZNP, 9,17 % és KDM, 8,82 %.

A községek-városok viszonylatában a NYEE 27 helységben győz, a Demokrata Párt 4, a SZNP 3, a KDM 7, a Szabadság Párt 2, a Romák egy győzelmet érnek el. Az Együttélés-MKDM 15 helyen (Béna, 75,7 %; Bolyk, 29,5 %; Csákányháza, 63,1 %; Csoma, 37,8 %; Fülek, 48 %; Fülekkovácsi 43,2 %; Panyidaróc, 46,6 %; Perse, 86,3 %; Ragyolc, 53,6 %; Rapp, 39,8 %; Sávoly, 77,2 %; Síd, 67,1 %; Sőreg, 72,3 %; Terbeléd, 22,9 %; Nagydaróc 54 %) győz.

Országos viszonylatban a szavazatok és maradékszavazatok elosztása alapján a SZNT-ba 23 magyar nemzetiségű képviselő (15,3 %) jutott (MKDM – 7, Együttélés – 5, FMK – 5, CSKP – 4, KDM – 1.). Az Együttélés ezen kívül a parlamentbe juttatott egy független magyar képviselőt és egy ukrán képviselőt is.

Járási viszonylatban területünkről két képviselő jutott be a SZNT-ba. Markotán Péter (FMK) és *Kružliak Stefan* (KDM).

S végezetül idéznék néhány gondolatot – csemegül, nemzetiségi szempontból a CSKP helyi szervezetének választási értékeléséből – akik „Iskra” címmel saját lapot adnak ki. Az értékelés felrója, hogy ennek magyar változatát nem sikerült kiadni. Kedvező visszhangról számol be a sajtóban, többek között az Új Szóban közzétett írásairól, illetve a helyi rádióban elhangzott műsorairól. De: „Igen nagy hiba volt, hogy a CSKP ebben az időben, amikor leginkább szükségünk volt a kommunisták nyílt informálására egyetértett azzal, hogy az Új Szó önállósuljon, megszűnjön pártlap lenni. Továbbá igen kevés magyar nyelvű propagációs anyagunk volt, a csehszlovák televízióban a CSKP képviselétében senki nem szólt a magyar lakosokhoz, a választási kampány ideje alatt a KB egy ismert magyar nemzetiségű személyt sem küldött ki.”

Néhány zárógondolat

A választásokkal a parlamentekben még koránt sem fejeződött be a politikai átalakulás. Van két fontos esemény. A területi átrendezés (megszűnnek a járáások) és a helyhatósági választások. Mindkettő igen közelről érint mindannyiunkat.

Eredetileg úgy gondoltam, hogy külön foglalkozom az egyre jobban előretörő nacionalizmussal és szeparatizmussal. A szlovák sajtóban, a gombamód szaporodó „nemzeti érzésű” lapokban közzétett temérdek féligazságot, támadást tartalmazó írásokkal. A nyelvtörvénnyel. Oldalakat lehetne sorolni a nemzetiségünket érintő sértéseket, gyűlöletkeltő nyilatkozatokat, s azok hatásait.

De ha a jövőnket illetően vannak is kérdőjeleim, akkor is azokkal értek egyet, akik azt vallják, hogy mindez elsősorban az évtizedek alatt elnyomott indulatok felszabadulásának az eredménye. S idővel mindez lanyhulni fog. Számomra ugyan nyitott kérdés, hogy mikor – az idő most gyorsan halad – de azért reménykedem.

PUNTIÁN JÓZSEF

CIKKEK ÉS IRÁSOK:

1. „Jó minőségű cikkekre van szükség”, Új Szó, 1989. IV. 2. 2. oldal Alois Indra, a Szövetségi Gyűlés elnökének felszólalásából. 2. „A lakosság döntő többsége támogatja az átalakítást”, Új Szó, 1989. IV. 2. 2. oldal. 3. „Az első lépés” c. részében. 4. A Néhány mondat hivatálosan az Új Szó 1989. XII. 23-i számában jelent meg. A 24-1 számban a „CHARTA 77” szövegét közli a lap. A „CHARTA 77” története: „CHARTA 77. 1977–1989”, Vilem Precan szerk. „Archa – Bratislava”, 1990. 5. „Leleplezés egy müncheni levélben. A Néhány mondat foratókönyve és rendezése”, Új Szó, 1989. VII. 22. 5. oldal. 6. „Mit akarnak? Kinek kellene visszaadnunk az államot?”, Új Szó, 1989. VII. 31., 3 oldal. 7. „Az átalakítással szavatoalnunk kell fejlődésünk forradalmi folytonosságát”, Új Szó, 1989 IX. 6., 4. oldal. 8. „Skepsa mládezi neprístane” (A kételkedés nem illik az ifjúsághoz) Pravda, 1989. november 13., vezércikk. 9. „A NYEE és az FMK közös nyilatkozata...”, Nap, 1990. január 29., címloldal. Továbbá: A Szabad Kapacitás – az FMK tájékoztatója! 1989. 1. 3 A járásban közzétett nyilatkozatok, a választási kampány írásait a járási lap az Ipoly, illetve az Ipel’ tartalmazzák.

személyes történelem

Tóth Gyuláné visszaemlékezése egy hortobágyi internálótáborra

II.

Véletlen találkozás. A második nyáron én már cséplőgép mellett dolgoztam. Kijelentettem, hogy én kazlat akarok rakni. Csináltuk is a lányokkal. A barátnőim nem hatvaniak voltak, mert Hatvanból nem voltak velem egykorú lányok. Baranyai lányok voltak a barátnőim.

A következő évben libatelep létesült, akkor kezdték a betelepítését.

El kellett mennünk a hortobágyi csárdához. Odahozták valahonnan a libákat. Odafelé traktorral mentünk, onnan gyalog kellett a libákat hazahajtani Mihályhalmára, amely öt-hat kilométerre volt. Három napon át hajtottuk a libákat, mert azok a „buta libák” mindig vissza akartak menni oda, ahonnan hoztuk őket, ha az egyik elgáogta magát. Akkor is elszaladtak, ha megéreztek a vízszagot. Márpedig azt megéreztek, mert arra halastavak voltak. Mi arra hajtottuk volna őket, amerre nem voltak vizcek. Néha három kilométert is visszaszaladt ez az öt-hatezer liba.

Amint ott kínlódtunk a libákkal, egyszercsak kapás emberek jönnek. Nézem őket, aztán odaszaladtam hozzájuk:

- Zsákai néni! Meg tetszik ismerni?
- Jé, Ildikém! Te vagy az? Hogy kerülsz ide?

Most találkoztunk össze a hatvaniak egy csoportjával, akik Kónyatanyára kerültek. Gyorsan soroltuk egymásnak, hogy kik vannak velünk együtt. Náluk meg ott van öreg Berecz néni is. Igyekeztem mindenkinek megjegyezni a nevét.

Odahaza aztán elmondtam a nagy újságot: találkoztam Zsákai nénivel. Szóltam Berecznének is, hogy ott van az anyósa Kónyán, egymaga. Mindig a cuccain ül, mint a tűzok, mert úgy félti.

Nagyon megörült a fiatal Bereczné, mert remélte, hogy át engedik jönni az anyósát és akkor majd vigyáz a gyerekekre. Meg is kezdték mindketten a kérelmezést, de bizony beletelt talán egy fél év is, míg sikerült elintézni. Az öreg Berecz nénit felpakolták egy kocsira és elhozták Kónyáról Mihályhalmára. Így került össze ez a család az utolsó – egy évre.

Libapásztorkodás. A libatelep létrehozása után odajártam dolgozni minden áldott napon. Egy idősebb mohácsi asszony mellett nyolcan dolgoztunk ott, lányok. A munkánk a libák etetése, gondozása, nem volt könnyű. A nyolcvan kilós gabonaszákot nekünk kellett megemelni, amikor kiöntöttük belőle a gabonát, korpát, tápszert. Aztán el kellett készíteni az ennilót a libák számára. Lapáttal keverni, majd vödörrel kihordani a libáknak, kiönteni az etetővályukba.

Nagyon nehéz volt az első időszakban, mert a libák mindig hazafele mentek volna. Később csináltak nekik hodályt ugyan, de kerítés nem volt, csak az éjszakai szálláson. Ha kiengedtük őket, rögtön vízbe akartak menni, vagy haza a régi helyük felé.

Könnyebbé lett az őrzés, amikor a gazdaság megengedte, hogy kutyát tartsunk. Az állatot egy ottani hortobágyi embertől kaptuk, aki megsajnálta kínlódásunk miatt. Mert sokat kínlódtunk. Mellettünk volt a Keleti-főcsatorna: a közelünkben nem volt rajta híd. A legközelebbi két, a másik öt kilométerre innen. A libák egy pillanat alatt megszöktek tőlünk, vagy a csatornába, vagy átmentek a túlsó partra, ha ahhoz volt kedvük.

Egyedül én tudtam úszni a lányok közül. Apám győri volt, és azt mondta: „Győri gyerek gyerekének úszni kell hatéves korától!” – Hát én jó úszó voltam. Úgy mentem át a csatornán a libák után, hogy a ruháimat a fejemre kötöttem kendővel. A vékony jeget feltörtem és átúsztam. Ott fölöltözököttem, aztán szaladtam a libák után. A reumátát biztosan ennek köszönhetem. Hiába kértük a gazdaságot, hogy építsenek a libatelep közelében egy hidat, ezt a vízügyesek nem engedélyezték. Mikor már nagyon sokat panaszkodtunk, akkor megengedték a kutyatartást. Adott is nekünk az említett juhász egy Tüzes nevű kutyát. Ez olyan okos kutya volt, hogy én azóta is mindig emlegetem. Munkatárs volt, többet segített rajtunk, mint bárki. Soha egy libát szét nem tépett. Ha botot tartottunk neki, ugatott és a libákat hazakergette. Oda is adtuk neki a legjobb falatokat: a húst az ebédünkből! Könnyebb is lett az életünk, de azért maradt gondunk elég. Különösen, amikor keltek a kislibák, éjjel is mellettük lenni, mert a liba alól ki kellett szedni őket. Nem volt keltetőgép. A tojók kegyetlenül csíptek. Amíg az egyiket nagy nehezen megfékeztük, hogy kivegyük alóla a kislibát, addig a szomszédja hátulról csípett belénk, de olyan erősen, hogy alig tudtunk megszabadulni tőle.

A következő évben már elvitték a libatojást keltetőállomásra, Derecskére, és az élő kislibákat kaptuk vissza.

Én végig libatelepen dolgoztam, amíg csak haza nem engedtek bennünket.

A libanevelő egy olyan ősi tanyában volt, ahonnan a gazdát kilakoltatták. Jobbra, balra volt egy szoba, középen a konyha és a kemence nyílása. Télen rizsszalmát hoztak tüzelni, hogy a tojások meg ne fagyjanak. Így aztán mi sem fáztunk. Időnként bementünk a házba, a tojásokhoz, melegedni.

Kezdetben tejtermékhez nem jutottunk. A libatelepre azonban hoztak túrót, amikor a kislibák keltek. Abból aztán nekünk is jutott. A közelünkben volt a borjúnevelő, onnan akkor tejet is kaptunk. Jobban táplálkoztunk, de nehéz is volt a munkánk.

A mai napig is megvan egy pléhtányérom. Emlékként őrzöm. Ebből ettem a kitelepítés második időszakában, amikor már kulturáltabb volt a helyzetünk. Azt megelőzően ugyanis egy rántásoslábasom volt, amibe belemérték az ebédet. Később került valahonnan pléhtányér: vagy a boltból vettük, vagy hazulról küldték, de ezután mindig ebből ettem.

A libatelepen tehát már jobban éltünk. Néha került szalonna is. Azt összevágtuk, megsütöttük és tojást ütöttünk rá. A libák tojtak, abból mindig tudtunk magunknak is félretenni. Libatojást még haza is vittem a

nagymamáéknak időnként, bár ezt nem lett volna szabad, de eldugtam a bögyömbébe. Arra is vigyázni kellett, nehogy a szomszédok meglássák és beáruljanak. Az ellenőrzéstől azonban nem kellett tartanunk, mert a pusztán messzire, öt-hat kilométerre el lehetett látni, ha jött valaki lóháton. A rendőrök ugyanis lovon jártak, ellenőrizni, kettesével. Föl volt nekik írva, melyik munkahelyen kik dolgoznak. Ennek alapján ellenőrizték, hogy nem szökött-e meg valaki. Nem szökött meg senki.

*

Halálosan el voltunk keseredve kezdetben. Anyuka semmit nem tudott apukáról. Én nem mehettem iskolába, pedig szeptemberben elkezdődött a tanítás. Engem még otthon felvettek a vegyipari technikum első osztályába. Kezdetben számolgattam; még egy hónapos mulasztást be tudok pótolni, ha szabadon engednek. Még talán két hónapot is. Ha karácsonyra hazaengednek, én éjjel-nappal tanulok, de utólérem a többiekkel, majd segítenek az osztálytársak. Karácsony után azonban elveszett minden reményem, különösen, hogy eltelt egy év.

Ami a legrosszabb volt. Meg voltunk mi ott nagyon félemlítve apa nélkül! A legkegyetlenebb csapás erre a harmincnégy családra az volt, hogy elszakították tőlünk az apákat.

Az asszonyokat rendkívül megviselte ez a helyzet. Fehér néni például volt idő, amikor nem volt normális. Később, a hazakerülésünk után teljesen rendbe jött, de ott valósággal meg volt zavarodva. Egyszer például anyukám azzal jött vissza: „Istenem! Istenem! Mi lesz azzal a szegény Terikével? Elmentem hozzá és úgy találtam, hogy levelet írt. Kérdeztem, kinek írja? Azt válaszolta, hogy az első férjének. Az első férje pedig már vagy húsz éve meghalt. Azt mondta, megírt Jancsinak mindent, mert ha nem írhatná meg, megzavarodna”. – Mondta is nagymamának, hogy Tercsinek vége: levelet ír a halott férjének.

Ellátottságaink. Az ebédhez adtak mindig két szelet kenyeret. Vacsorára volt, amikor főztek, volt amikor nem. Reggelire mindig fekete kávé vagy teát kaptunk meg két szelet kenyeret.

A későbbi hónapokban már a tűzhelyünkön főzni is tudtunk. Egyszer például anyukám a mezei munkáról jövet marharépat hozott haza. Ezt a nagymama megfőzte, levest készített belőle, amit a boltból vett ecettel és köménymaggal ízesített. Ez úgy emlékszem jól esett a nehéz ételek után, amelyeket a nehéz munkát végző emberek számára főztek a közös konyhán.

Üzlet. Másfél év eltelté után egy kis üzletet engedtek üzemelni. Ebben lehetett kenyeret kapni, cukorkát, ecetet. Egy Baranya megyei kiskereskedő volt az üzletvezető.

Orvos. Időnként Nagyivánból jött ki hozzánk orvos Mihálypusztára. Ha valami betegség támadt. Borzastanyáról rendőri kísérettel lehetett bemenni orvoshoz. Nekem is egyszer begyulladt egy szemölcsöm, azzal be kellett mennem Nagyivánba, a körzeti orvoshoz. Nagy csoda, hogy ilyen egészségügyi körülmények mellett nem tört ki valami járvány. Emlékezetem szerint én a három év alatt még csak influenzás sem voltam.

A közös vécé nádkerítéssel volt körülvéve. Volt egy rúd, abba kellett kapaszkodni, hogy az ember bele ne essék a gödörbe, miközben a gerendán

ül. Bizony előfordult, hogy egy ügyetlen kisgyerek mégis belecsett. Szegény Ludvig Pubi. Szerencsére nem lett belőle nagy baj. Az anyja kannából öntöztette, hogy tisztára mossa, a többiek meg nevetve mondták: „Szerencsés ember lesz belőle!”

Egyebek. A táborban minden régebbi érték elveszítette értékét. Fehér néni például a stelázsiját békekölcsönkötvényekkel papírozta be. Ennyire talán csak a front alatt szűntek meg a régi értékek. Ott nekünk nem kellett békekölcsönt jegyeznünk. Fehér néni hazulról hozta a békekölcsönkötvényt.

Annak idején nagyon rendetlenül jelentettek be bennünket a biztosítóhoz, és rendetlenül fizették utánunk a biztosítási díjat. Ezt onnan tudom, hogy amikor már talán egy fél éve is ott voltunk a Hortobágyon, egyik este értünk jötték a rendőrök: be kell menni az irodába. Szegény édesanyám a pokol összes kínját végigszenvedte újra, mert azt hitte, hogy minket, fiatalokat azért szedtek össze, mert visznek Szibériába.

Szerencsére nem ez történt. A gazdaság irodájában leültettek bennünket, mint írástudókat. Tollat adtak a kezünkbe és egész éjjel mindenkiről a biztosítási lapokat állígtattuk ki meg a bélyegeket ragasztottuk rájuk. Ez azért volt ilyen sürgős, mert az OTI-tól ellenőrzést vártak.

*

Azt mondták, hogy innen soha nem szabadulunk, abban ne is reménykedjünk. Nyugodjunk bele, az életünket itt kell leélnünk, be kell illeszkednünk az itteni életbe. Majd szépen össze fogunk házasodni az itteni emberekkel. Ezt azonban hiába mondták, mi végig elkülönültünk. Közülünk senkinek nem jutott eszébe, hogy megnősüljön, vagy férjhez menjen itteni emberekhez. Még a baranyai internáltaktól is elkülönültünk. A szabadulásunk után néhány hónappal eljött hozzánk például Hatvanba egy baranyai gazdalegény, aki igen jómódú volt még akkor is. Megkért, hogy legyek a felesége, de hiába. El sem tudtam volna képzelni az életemet mellette. El akartam felejteni azt a harmincnyolc hónapot amelyet ott átéltem. Új életet akartam kezdeni.

Ezért nem is beszéltem idegeneknek a kitelepítésről: szabadulásom után a cukorgyárban dolgoztam, legközvetlenebb munkatársaim sem tudták, hogy én kitelepített voltam. Igaz, le sem tagadtam, a személyi kartonjaimon rajta volt.

Gyerekek. Az én idős nagyszüleim nem jártak munkába. Őket kérték meg, hogy vigyázzanak a kisgyermekekre, amíg az anyjuk munkában van. Berecznének három kisgyermek volt, mégis kénytelen volt munkába járni: a konyhára osztották be.

A nagyszüleim tizenhat-tizennyolc gyerekre vigyáztak. Közöttük volt már nagyobb is, mint Fehér Kati, aki tizenhárom éves lehetett. Ő segített nekik. Berecz Andris viszont egyéves volt. Őt az anyja beleszíjazta a kosiba. Az meg csak állt és nézett. Az anyja lopott egy kis kenyert a konyháról, azt beáztatta vízbe, hazulról hozott kristálycukorba és a gyerek kezébe nyomta. Azt majszolta, a legyek meg sűrűn ellepték őket. Ilyen körülmények között az a csoda, hogy meg nem haltak azok a gyerekek. Az

őregek csak arra vigyáztak, hogy meg ne egyék egymást. Ha összevesztek, igazságot tettek. Ők hozták el az ebédet, azt kiosztották nekik.

A pici gyerekek anyját nem küldték távoli mezei munkára, hanem a konyhára osztották be. Ezek aztán munka közben lopva szakítottak egy-egy percet, haza-haza szaladtak és elrendezték őket –, de hát ez minden volt, csak nem gyermekgondozás.

A húgom nem maradt ott a táborban velünk, mert a nagynéném, Katinika keresztanyja, aki Budapesten lakott, elhatározta, hogy magához veszi őt. Sehol nem álltak vele szóba, míg végül kihallgatást kért a Rákosi-titkárságon. Ott elmondta, hogy ő gyermektelen. Szeretné ezt a hatéves kislányt felnevelni a mostani szellemében, a társadalom hasznos polgárává.

Meg is adták Muttinak az engedélyt. (Annyira szeretett volna gyermeket, hogy velünk Muttinak hívatta magát.) El is vitte magával. Ezután a többi hatvani asszony is, aki szeretete volna a rokongyerekeket elhozatni a Hortobágyról, hozzá ment tanácsot kérni. Az internált szülők megírták ugyan is a hatvani rokonoknak, lehetőség adódna a kisgyermek hazavitelére, menjenek el a Muttihoz, kérdezzék meg tőle, mit kell tenni.

Pontosan nem tudom hogyan, de egy idő után az apró gyerekeket rendre haza tudták vinni Hatvanba a hozzátartozók.

Hazai posta. Egy idő után megengedték azt is, hogy csomagot küldjenek nekünk. Mi azt írtuk a nagynénémnek, hogy ne küldjön semmit, csak azzal törődjön, hogy a húgomnak, Katinkának meg legyen, ami kell. – Pedig nekem is szükségem lett volna ruhára, hiszen fejlődő korban voltam. A hazulról hozott holmikát sorra kinőttem, meg el is használódtak. Azért nekem is küldtek. A nagynéném melegítő „mackót”, a győri nagymamámék meg gumicsizmát, amire nagy szükségem volt az állami gazdaságban. Az ottani boltban ilyesmit nem lehetett kapni, még ha lett is volna pénzünk.

Küldtek ennivalót is: üvegben lekvárt, libazsirt. Később kértem, hogy küldjenek ruhaanyagot. Azt is küldtek. Kovalovszky Mancsi elhozta hazulról a varrógépét, azon megvarrta ruhának.

Én még szerencsés is voltam kezdetben, mert magammal hoztam a HVSC sportegyesület magas szárú tornacipőjét. A többiek amikor látták, hogy ez milyen jó szolgálatot tesz, írtak a hazaiaknak, és nekik is ilyet postáztak.

Apám Kistarcsán a jó munka jutalmául engedélyt kapott a levélírássra. Írt is, küldözgette haza a leveleket, de nem volt Hatvanban senki sem, aki a levelét továbbította volna, vagy megírta volna, hogy mi történt a családjával. Végül Győrbe írt az édesanyjának és az ő közvetítésével vált-hattunk levelet.

Apámat a rokonai meg is látogathatták Kistarcsán. Bennünket a Hortobágyon kezdetben nem, csak az utolsó évben, talán Sztálin halála után. Akkor jöttek látogatók, rokonok. Ignatovicsékat meglátogatta Szevera Margit, aki orvostanhallgató volt. Vele én is beszélgettem. Biztatott, hogy most már talán szabadon engednek bennünket. Reménykedtünk titokban, de nem nagyon bíztunk a szabadulásunkban. Ott úgy bántak velünk, hogy onnan soha nem jöhetünk haza.

A gyermekek igazságérzete. A gyermekek igazságérzete csodálatos, amíg a felnőttek el nem rontják. Elvittek bennünket a Hortobágyra, ott voltunk. Amiután lehetett írni, írtam haza. Nagyon sokan nem válaszoltak, pedig

azt reméltem, hogy kiállnak mellettünk. De az én általános iskolai barát-
nőimre a mai napig meghatódva tudok gondolni. Együtt jártam Gömböcz
Mártával, az igazgató lányával, Buzelka Zsuzsával (jelenleg Majláthy
Györgyné), Tóth Idával, aki most a 2-es számú általános iskolában tanár-
nő. Tőlük kaptam csomagot. Nem a felnőttektől. Nem azoktól, akik olyan
„nagyon sajnáltak” bennünket. A csomagban hazulról ellopkodott négy kis
szalonnadarab volt, szappan, dió, két-három szem alma. A csomagot a szü-
leik tudta nélkül, titokban adták fel. Levelet is írtak bele. Zsuzsa azt írta
a levélben: *„Ha megkapod a csomagot, majd úgy írnád a levélben, hogy a
szüleim ne tudják meg, mert akkor nagyon kikapok.”*

Igy fejezték ki az együttérzésüket. Ők jól tudták, hogy mi nem vagyunk
bűnösök. Soha nem fogom ezt elfelejteni nekik. Nem annak örültem, ami
a csomagban volt, hanem annak az együttérzésnek, amit ez a csomag ki-
fejezett. Meg ahogyan azt összeállították.

Én virágnyelven megírtam, hogy megkaptam. De csak annak írtam, aki-
nek a szülei megengedték a levelezést. Mert nem nagyon örültek a szülők,
sőt volt aki kifejezetten megtiltotta a lányának, hogy nekem levelet írjon.
Egy kicsit mindenki félt tőlünk még akkor is, amikor hazajöttünk.

Mulatságok. Néha módot találtunk szórakozásra is, hiszen fiatalok vol-
tunk. Táncoltunk is. Halálosan fáradtan hazamentünk a munkából, a la-
vórban hideg vízben megmosakodtunk, felvettük a hazulról hozott kis nyári
ruhánkat és mentünk táncolni.

Egy baranyai fiú, Linding Ferci elhozta a tangóharmonikáját. Ő szol-
gáltatta a zenét Kaposi Pistával, aki hegedűn játszott. Amikor meghallot-
tuk, már mozgott a talpunk. Én ugyan tizenöt éves voltam, még nem tud-
tam, csak keringőzni. Azt megtanultam az általános iskolában az osztály-
társaktól. Más táncokra is megtanítottak a fiúk. Nagyjából annyi fiú volt,
mint lány.

Amikor meghallottuk a zeneszót, indultunk táncolni valamelyik barakk
clé. Odajöttek az öregek is, leültek és néztek bennünket. Egy kis időre ők
is megfeledkeztek a gondjaikról, bajukról, amikor látták, hogy mi vígan
vagyunk.

Nem tudom, hogy volt erőnk a táncra, olyan fárasztó munka után, de
táncoltunk.

Borzastanyáról Mihálybalmára. Odaérkezésünk után egy vagy másfél
évvél építeni kezdték a karcagi repülőteret. Akkor átköltöztettek bennünket
a Borzastanyáról Mihályhalmára. Ez Nádudvarhoz tartozott. Nem Nagy-
ivánhoz, Nádudvarhoz volt közelebb. Ott vályogból épített házakban lak-
tunk. Mi vetettük a vályogot, amikor az megszáradt, abból házakat építet-
tek nekünk. Minden házban két szoba volt, benne hatan laktunk. Családunk
Kovalovszkyékkel egy szobába került, mi négyen voltunk, ők meg ketten. A
szobában nekik is, nekünk is egy ágyunk volt és egy tűzhelyünk. Ez nagy
dolog volt, mert addig télen is fűtetlen helyiségben aludtunk. A két szobát
elválasztó előszobában építettek egy kemencét. Ez mindkét szobát fűtötte.
Rizsszalmával tüzeltünk, meg amit lopni tudtunk: kukoricacsutkát, egye-
beket.

Amíg a házak fel nem épültek, Mihályhalmán is istállóban laktunk. A
nagy betonistállóban a baranyaiak laktak, mi hatvaniak a szénatárolóban.
Ignatovicséknak és Illéséknek „előkelő” hely jutott, a silótároló. Ez egy

magasabban kiképzett üreg volt, amelynek a tetejét bedeszelték. Így aztán ők magasan laktak, mi pedig lent. Nekünk volt hálószobaágyunk, abban aludt a nagymamám, középen én és anyukám, nagyapámnak meg egy vaságy volt beállítva mellénk.

Innen költöztünk aztán abba a bizonyos vályogházba.

Enyhébb szelek. Rádiót nem hallgathattunk. Igaz, nem is volt rádiónk, villanyunk sem. (A táskarádiók akkor még nem voltak divatban.) Az egyik rendőrtől tudtuk meg márciusban, hogy „*meghalt Sztálin elvtárs, nagy gyász van!*”

Mi reménykedve mondogattuk: – „*Hátba lesz valami változás. Hátba újra tárgyalják az ügyünket, hátba történik valami!*”

Annyi már akkor megváltozott, hogy eljöhettek hozzánk látogatóba hozzátartozóink. Már akinek volt közvetlen hozzátartozója. Mert bizony nekünk nem volt.

Korábban hivatalosan nem engedélyezték a látogatást, legfeljebb egy-két bátor és élelmes családtag vállalta a veszélyt és jött el titokban látogatni. Ekkor azonban kihírdették, hogy jó munkánk jutalmául hívhatunk látogatót. Aki tudott hívott, de bizony sokan nem mertek eljönni, mert attól féltek, hogy csalás az egész, őket is ott akarják fogni.

Az én másik nagymamám igen idős volt, ő ezért nem vállalkozott az utazásra. A nagynéném pedig dolgozó nő volt, az akadályozta, hogy meglátogasson de nem is merete elhozni a hűgomat, mert félt, ismét ott fogják. Anyukám pedig nagyon szerette volna látni.

Talán egyszer mégis elhozta Mutti Katinkát azon a nyáron, amikor már suttogták, hogy szabadon fogják bocsátani azokat, akiket ítélet nélkül tartanak fogva.

Szerették az állami gazdaságban a hatvaniakat, mert nagyon dolgozók voltunk. Egyszer jött Szatmári Sanyi bácsi, az állami gazdaság igazgatója és azt mondta: most már ő is meri mondani, hogy hazaengednek bennünket. Ez augusztus első napjaiban volt. Ekkor már Gyulai Sanyi, a főagronómus is mondta, hogy talán, talán most lesz valami.

A szabadulás. 1953-ban engedtek haza bennünket. Szabadulásunk nem egyszerre, hanem fokozatosan történt. Először öt családot engedtek haza, ezek között voltunk mi is. Talán azért történt így, mert velünk volt a két nagyszülő, akit még a többieknél is jogtalanabban hurcoltak el, hiszen rájuk vonatkozóan még kitelepítési határozatot sem hoztak annak idején.

Augusztus tizenkettedikén kijött egy bizottság. Ez megvizsgálta a hatvaniak ügyét. Először csakis a hatvaniakkal foglalkoztak. Az első csoportba belekerült még, ha jól emlékszem, a háromgyermekes Balázsné, a többieket nem is tudom megnevezni.

Én kinn dolgoztam a libatelepen, amikor jött egy lovas rendőr. Azt hittük, a szokásos ellenőrzést végzi, de azt mondta: – „*Na, Ildikó! Csomagoljon, mert megv hazá!*” – „*Ne bolondozzon! Nincs énnekem kedvem viccelni.*” – De ő csak bizonygatta, hogy komolyan beszél, még papírt is tud mutatni. Én azonban azt mondtam, hogy papírt mindenki mutathat, akkor sem hiszem.

Mikor azonban tényleg megmutatta, láttam, hogy nem tréfál, mert rá volt írva a hivatalos iratra: anyuka, a két nagyszülő és én mehetünk haza. Amikor megilletődöttségemből magamhoz tértem gyorsan összekaptam

a holmikát. A többiek, az internált munkatársak irigykedve néztek rám. El voltak keseredve.

Popovics Sanyi bácsi, nádudvari szabad ember volt a libatelep vezetője azt mondta nekik: – „*Na lányok! Vágjanak le két kis süldő libát, megengeдем! Búcsúztassák el Ildikót!*”

Én azonban abból már nem ettem, mert rohantam befelé a szállásra. A többiek is érezték már az enyhülést, bár a bizottság nem engedett mindenként egyszerre szabadon, az őszi munkák kezdetén voltunk, erre is tekintettel voltak. Szerették volna, ha a gazdaság nagyobb része zökkenő nélkül el tudja végezteni a betakarítást, ezért csak részletekben engedtek haza bennünket. Először tehát a hatvaniakat, mert velünk nem voltak ott a családfők. A hatvaniak közül először a mi családunkat és Balázsnét, akinek három kisgyermeke volt.

Egy-egy csoportba négy-öt családot soroltak be. Tudomásom szerint szeptember elejére hazajött az utolsó hatvani is.

Először megfagyott körülöttünk a levegő. A többiek azt hitték, hogy nem fognak mindenként elengedni csak bennünket. Mi még ott voltunk amikor újra jött a bizottság és kijelölte a következő négy-öt családot. Akkor meg a baranyaiak néztek ránk görbe szemmel, mert azt gondolták, csak a hatvaniakat engedik el. Később megtudtam, a minket meglátogató igazgatótól, és agronómustól, hogy őket is hazaengedték utánunk. Ők októberben szabadultak. Az egyik baranyai fiú írt is nekem október 23-án, hogy most indul haza, majd meg fog látogatni.

Hazatérés. Családunk a Hortobágyról Tiszafüredre ment szabaduláskor. Ott lakott az édesanyám öccse, nagybátyám. Nem tudtuk, hogy Hatvanban mi van, hogy van. A többiek is oda mentek, ahová tudtak.

Az állami gazdaság adott egy traktort, egy vontatót. Ez augusztus 15-én érkezett meg, akkor indultunk el Tiszafüredre és ott maradtunk néhány hétig. Közben anyukám hazajött Hatvanba megnézni, hogy mi a helyzet itthon. A lakásunkban két rendőrcsalád lakott. Ők azt mondták, hogy onnan ők ki nem mennek. Nekik is lakni kell valahol. Legfeljebb akkor, ha keresünk és adunk nekik másik lakást.

Mi lesz velünk? Végül is a nagyapám testvére ajánlotta fel, hogy költözzünk hozzájuk, a szomszédba. Pedig akkor ott lakott még nála az özvegy lánya és az unokája is a férjével. Nem tudtak máshol helyet biztosítani nekünk, csak egy üvegezett verandán, meg az előszobában. Nagyapának a konyhába tettek egy ágyat. Hogy ne legyünk olyan sokan, én két hétre Pestre mentem a nagynémhez, Muttikához, oda ahol Katinka élt. Két hét múltán azonban visszajöttem. Szeptember harmadikán vagy negyedikén hazaérkezett apukám is Recskről.

Édesapám, édesanyám és a világ. Édesapám többször mondta, hogy talán az életét köszönhette Kiss Miklósnak ott, Recskén, mert gyakran előfordult, hogy éjszaka titokban kenyeret dugott a takarója alá. Neki úgymódjában volt hozzájutni többletélélemhez. A szabóműhelyben dolgozott és ha ruhát igazított, javított az ávósoknak vagy a szakácsoknak, akkor azok ennivalót, cigarettát adtak neki.

Elmondta, hogy még az élelemnél is többet jelentett neki a lelki segítség, amit Kiss Miklóstól kapott. Megerősödött benne az emberségbe vetett hite.

Kiss Miklós bácsi eredetileg szabó volt. Amikor Recskre került, kiderült, hogy ő szabó, hát szabóskodott. Javítgatta, igazgatta az ávosok, a fegyőrök ruháit is. Ennek révén jobb ellátásban részesült. A konyhaiak pluszkáját adtak neki. Ebből ő mindig juttatott apukámnak is.

Apukám Recsken erdőirtáson is dolgozott. Fákat vágtak ki, amelyekből bányafát készítettek. Soha nem beszélt arról, hogy megvették volna. Lehet, hogy csak büszkeségből, de nem beszélt. Pedig később mondtam neki: – „*Felnőtt vagyok már, elmondhatod nekem, ha megtörtént.*” Mindig azt válaszolta, nem verték meg.

Kérdeztem azt is, hogyan szenvedett ott balesetet. Elmondta, hogy rönköt vittek egy társával a hegyoldalra az erdőben. A térd megcsúszott az avaron és a rönk keresztül gurult apukámon. – Kiss Miklós bácsi mesélte, látta, amint apukámat egy fasaroglyán vitték, a feje akkora volt mint egy vödör. Egy hónap is eltelhetett, miután újból munkába állt.

Apukám nem tudta mi történt vele. Csak gondolta, hogy rabkórházba vihették. Egy hónap múlva is fájt még a feje, amikor visszakerült. Könnyeb munkára osztották. Szabadulása után is mindig fájlalta a fejét.

Apukám a szabadulása után rögtön megpróbált a vasúthoz visszakerülni, de ez nem sikerült, ezért Petőfibányán helyezkedett el.

Recsken együtt volt Csaplár Péterrel, aki a szabadulás után hamarosan visszakerült a szakszervezeti mozgalomba valami magas vezetői beosztásba. Ő nagyon sokat segített neki abban, hogy megkapja az ötezer forint juttatást. Ezt a kártalanítást vagy segélyt a hatvaniak közül először apukám kapta meg – Csaplár Péter segítségének köszönhetően, aki elkérte tőle az iratokat és intézte az ügyét.

Kapott apukám egy igazolást is arról, hogy bírósági tárgyalás és ítélet nélkül volt a személyi kultusz idején elhurcolva és, hogy ezért sem neki, sem családjának semmi hátránya nem származhat.

Ezt az iratot 1962-ben kapta, amikor a nyugdíjazására sor került. Ennek alapján a harmincnégy hónapját beszámították a vasútnál töltött szolgálati időbe és a nyugdíja kiszámításakor munkaviszonynak minősült. – A rehabilitálása eredményeképp visszavették a vasúthoz, visszakapta vasúti rangját, de a korábbi beosztásába soha nem helyezték vissza, hanem alacsonyabb munkakörben dolgozott, raktárnokként, nyugdíjaztatásáig. 1962. december 31-ig.

Nem sokáig élvezte a nyugdíjat: 1963-ban fokozódott a fejfájása. Megállapították, hogy vércukoregysúlya megromlott. Befeküdt a MÁV-kórházba kivizsgálásra, de még a vizsgálat idején – tíz nap múlva – meghalt. A boncolás során megállapították, hogy az agyában tyúktojás nagyságú daganat volt. Nagyon valószínű, hogy ez a recski táborban elszenvedett baleset következménye – nem tartotta kizártnak maga a boncoló orvos sem.

El lehet képzelni, hogy egy konyhában milyen zsúfoltan laktunk. Anyukám nem akart ebbe belenyugodni, ezért elment a tanáczházára lakást kérni. Közben a rendőrök is megengedték, hogy a saját házukban a nyári konyhába beköltözzünk. Innen kirakták a szemet, mert addig szeneskamrának használták. Mi ennek is megörültünk, mert úgy éreztük magunkat mint a mesében farkas: nem baj, ha nem is engedtek be a lakásba, de legalább a féllábunkat betehettük. Ettől kezdve a szüleim a nyári konyhá-

ban aludtak, én pedig a nagyszülőkkel a szomszédban, a testvérük házában.

1956 első felében kaptak egy lakást a szüleim a Rákóczi úton, ahová is az egyik rendőrcsalád költözött ki, anyukámék pedig be tudtak költözni az egyik kisházba. A másik rendőr '56 miatt úgy megijedt, hogy a családjával együtt hazament Boldogra. A lakásban csak egy zsák holmit hagytak. Anyukámék gyorsan beköltöztek a helyükre. A zsákot levitték a nyári konyhába. – Amikor rendeződtek a dolgok, jött a rendőr, hogy vissza akar költözni, de anyukámék nem engedték, hiszen elvitte minden bútort. Legalább a nyári konyhát kérte, de a szüleim már azt sem engedték át nekik.

Közben ugyanis az államosított házunkat visszaadták saját tulajdonba azzal a kikötéssel, hogy bele költözködhetünk, ha a lakónak lakást tudunk szerezni. Úgy érveltek a szüleim, hogy a lakó, a rendőr közben szerzett magának lakást Boldogon, tehát ők joggal vették birtokba a házukat.

A szomszédok, az ismerősök mondogatták nekünk, hogy a lakásunkból kik vitték el az itthon hagyott bútort és egyéb értékeket.

Anyukám a nagymamával el is mentek két helyre, hogy visszakérjék. Apukám nem akart elmenni. Mikor megismerték a konyhabútort az egyik hatvani illetőnél, az azt mondta: *nem adja vissza, mert ezt Rákosi elvtárs adta neki.* A másik azt válaszolta: *neki ezt a párt adta, ez őt illeti, nekünk már semmi közünk hozzá.*

Mi nem akartunk ellentétet szítani. Nem fordultunk hivatalos helyre támogatásért. Apukámnak az volt az elve, hogy nem kell követelőzni, nem kell gyűlölködni. Édesapám, mint mondtam, nem korábbi beosztásában, hanem alacsonyabb munkakörben dolgozott, raktárnokként nyugdíjazásáig, 1962. december 31-ig.

Édesanyám az internálás előtt a háztartásban dolgozott, de hazatérésünk után az Utasellátó Vállalatnál helyezkedett el. Pénztáros, majd felíró, végül az irodában adminisztrátor volt. Onnan ment nyugdíjba, de a nyugdíjat nem érte meg. Már a nyugdíj előtti szabadságát töltötte, amikor szívtrombózisban meghalt.

Korai halálában biztosan közrejátszottak az átélt szörnyű idők.

Én és a világ. Mielőtt elhurcoltak volna, a cukorgyári sportegyesületnek voltam a tagja. Nagyon szerettem kosárlabdázni. Amikor hazajöttem, rögtön megkerestek. Fazekas Zsigmond hívott a csapatba és ennek révén munkára is alkalmaztak 1954 júliusában.

Amikor hazajöttünk, azt tapasztaltuk, hogy az emberek félnek tőlünk, félnek a velünk való kapcsolattól. Nem nagyon akartak alkalmazni bennünket. Én is kénytelen voltam a Mátravidéki Erőműben munkát keresni. Apám azt mondta ugyan, hogy maradjak itthon, most már ő dolgozik, el tud tartani. Én azonban nem akartam ilyen kényéren élni, nem akartam eltartott lenni. Megőrültem volna, ha nem dolgozhatok. Ezért aztán egy hónapig kijártam Hatvanból az erőműhöz, műszakban dolgozni.

Rozmaring Pista bácsi a kettes számú általános iskolában tanított. Engem jól ismert. Nemcsak azért, mert én is abba az iskolába jártam, hanem azért, is, mert a közelükben laktunk, a lánya barátnőm volt. Szabadulásunk után ő sem nagyon mert beszélgetni velünk, de egy este átküldte hozzánk a feleségét, Blanka nénit. Ekkor már Pista bácsi a belvárosi egyes számú álta-

lános iskola igazgatója volt. Blanka néni elmondta, hogy az egyes számú iskolában szeptemberben indult egy „irodai” szakiskola és ugyan most már október van, de Pista bácsi megengedné, hogy pótlólag beiratkozzam. Ha ezt elvégzem, lehetek gyors- és gépíró.

Ez nagyon nagy dolog volt. Mi akkor igen el voltunk szokva a világtól. Tiszafüreden anyukámmal például elmentünk a strandra úgy, hogy egy filéért nem vittünk magunkkal. Elszoktunk attól, hogy ha szórakozni akarunk menni valahová, akkor jegyet kell váltani. Hónapokig kerestük a helyünket a világban.

Ajánlották nekem, hogy menjek fel Budapestre a nagynénémékhez és legyek taxis, mert ott nem nézik a múltamat, vagy legyek esztergályos, mert most azokra nagy szükség van.

Ebben a helyzetben kaptam Rozmaringéktól az ajánlatot. El sem lehet mondani, mennyire megörültem. Előkerestem az általános iskolai bizonyítványomat. Szerencsére meg volt, mert mielőtt elvittek volna már a vegyipari technikumba beiratkoztam. Felvettek, hisz az általános iskolában is nagyon jó tanuló voltam, majdnem végig kitűnő, csak hetedikes koromban volt egy hatosom. Akkor a hetes volt a legjobb érdemjegy.

Az elhurcolásunk után a vegyipari technikumban egy féléven át visszavártak, az első osztályban hiányzóként tartottak számon. Az osztálytársak emlékeztek rám. Bartos Tünde, egy másik osztálytársammal együtt kikerestették az iskola irattárából a bizonyítványomat, három év után.

Az „irodai” szakiskola miatt kénytelen voltam az cröműtől megválni, mert ott nem biztosították a tanuláshoz az időt. Elvégeztem az iskolát, gyors- és gépíró lehettem volna, de adminisztrátornak alkalmaztak a cukorgyárban.

1954-ben beiratkoztam az esti gimnáziumba is, de olyan nagy volt a lemorzsolódás, hogy beszüntették a tanítást.

1955-ben férjhez mentem. Azután iratkoztam be Budapesten a Teleki Blanka Közgazdasági Technikum levelező tagozatára. Egy héten kétszer kellett utaznom. Kaptam utazási kedvezményt a vasúttól. Sikeresen leérettségiztem úgy, hogy egyetlen négyesem volt, a többi mind jeles. Ajánlották, hogy iratkozzam be a közgazdaságtudományi egyetemre, de akkor már megszületett a kislányom. A cukorgyárban még inkább a szakmai továbbképzést igényelték. A munkámat elismerték. Jelenleg az értékesítési osztály vezetője vagyok. A főnökeim bíznak bennem. Párttag nem lettem, mert sokáig másodrendű állampolgárnak éreztem magamat, de a szakszervezetben sok társadalmi munkát végzek. Nagyon igaz az a megállapítás, hogy a kitelepítettek sokáig másodrangú polgároknak érezték magukat, egyesek még a mai napig is. Kell, hogy az egész társadalom tudja: Ezek az emberek ártatlanok voltak! Ezt le kell írni és ki kell mondani.

Különösen abban az időben, amikor hazajöttünk, nagyon sokan gondolták és ki is mondták: „*Valamit biztosan elkövettek ezek az internáltak, ártatlanul, ok nélkül biztosan nem vitték volna el őket, egyébként nem kerültek volna oda.*”

Mi ott Hortobágyon becsületesen dolgoztunk, amivel kivívtuk a vezetők elismerését. A szabadulásunk után meglátogatott bennünket Hatvanban Szatmári Sándor, az állami gazdaság igazgatója. Megvárt a cukorgyár előtt, ahol akkor dolgoztam és azt mondta: – „*Illdikó! Én eljöttem*

megnézni, hogy megtalálta-e a helyét. Ha itt nem tud beilleszkedni a társadalomba, én szívesen alkalmazom szabad dolgozóként is az állami gazdaságban”.

Személyes ismerősöm volt Szabó István is, a TOT elnöke. Akkor brigádfvezetőnk volt Nádudvaron. A szabadulásunk után nem sokkal eljött a Hatvani Cukorgyárba répaügyben, mint a Nádudvari Vörös Csillag Mgtsz elnöke. Megkérdezte az igazgatónkat, hogy nem ismer-e egy Vásárhelyi Ildikó nevű lányt. Mondták neki, hogy itt dolgozik a szomszéd irodában.

Eljött utánam a Hortobágyról egy Adorján nevű agronómus is. Elmondta, hogy én mindig nagyon tetszettem neki, de nem mert nekem udvarolni. Nem volna-e kedvem visszamenni agronómusfeleségnek Mihálytanyára? Válaszul bemutattam neki a völegényemet.

Ezek az emberek becsültek bennünket a munkánk után, de tartottak is tőlünk.

Kapcsi Pistával is találkoztam vagy húsz év múlva. Nekik Mohácson volt kocsmájuk. Cigány fiú volt, de nagyon dolgoz családból. Maszek kiskocsmájuk volt eredetileg. Amikor találkoztam vele, pincér volt egy nagy dunántúli szállodában.

A közelmúltban egy nyilvános összejövetelem elhangzott, hogy az elhurcolásban vétkecsket meg kell büntetni. – „Szemet szemért, fogat fogért”. – Az ilyen követeléseket nem az internáltak hangoztatják, hanem a fogadatan prókátorok. Az internáltak nem akarnak bosszút állni. Ma már különösen nem, de régebben sem. Ha akartuk volna, 1956-ban ott lett volna az alkalom.

1956-ban jöttek apukámhoz olyanok, akiket nem internáltak, mondták neki: – „*Gyere Jánoskám, most jön a mi időnk!*” Ő azonban azt válaszolta: – „*Én erre nem vagyok partner. Én nem akarom a régit vissza. Én nem akarok senkin bosszút állni.*”

Amit elmondtam, igyekeztem elfogulatlanul elmondani. Harmincnyolc év telt el azóta. A sorsom alakulhatott volna jobban is, de így is meg vagyok elégedve. Jó munkahelyem van, jól érzem magam, ott szeretnek, megbecsülnek, de úgy érzem, sokkal többre lettem volna képes. Nem volt lehetőségem egyetemen tanulni. Az egészségem sem a legjobb. Gerincbántalmaim vannak.

A jó családi élet sokmindenért kárpótol. El kell felejtetni a sok rosszat. Lehet, hogy lesznek, akik nem látják olyan komornak az elmondottakat, mint amilyen az a valóságban volt. Ebben biztosan közrejátszik az, hogy én akkor tizenöt-tizennyolc éves voltam, amikor az ember sokkal bizakodóbban látja a világot, könnyebben elviseli a nehézségeket, szenvedéseket.

- V É G E -

NÉMETI GÁBOR

Soha nem szégyelltem, hogymagyarországból származom

Keller László, a Zsidó Világkongresszus kelet-európai tagozatának és az Emánuel Alapítványnak az elnöke 1920. szeptember 2-án született Salgótarjában. A világszerte ismert zsidó politikus 1956-ban távozott az Egyesült Államokba, New Yorkban él, és ma is tarjáninak vallja magát. Keller Lászlóval Budapesten a Síp utcai színházban beszélgetett Szokács László.

– Egész életem során büszke voltam arra, hogy Salgótarján a szülővárosom. Ott születtem, ott gyerekeskedtem, az elemi iskolát is ott jártam, majd amikor Vácott elvégeztem a zsidó polgári iskolát visszakérültem Tarjánba. Miskolcon a Grosz vaskereskedésben voltam praktizáns, majd édesapám műszaki üzletében dolgoztam Tarjánban.

– *Hogyan emlékszik vissza az 1945 előtti időkre? Milyen élet volt Salgótarjában?*

– Salgótarján ipari és kereskedelmi város volt. Zsidók és keresztények minden különösebb probléma nélkül nagyon jól megfértek egymással. A város nekem is nagyon szép volt, sok kellemes emlékekkel. Szerettük és soha nem gondoltuk, hogy valaha is el fogjuk, hogy el kell hagynunk. Ha a világ különböző részein járok és tarjániakkal találkozom, nyugodtan állíthatom: mindannyian ma is szeretettel gondolunk a városra. Ennek tanújele, hogy az idén nyáron is sokan megfordultak a városban – Izraeltől Ausztráliáig – a Tarjánból elszármazottak.

– *A német megszállással 1944. március 19-ével elszabadult a pokol Magyarországon. Hogyan élte át a vészes korszakot?*

– Ma is emlékszem, hogy március 19-e egy vasárnapi nap volt. Tarjánban felültem a déli gyorsra, s amikor megérkeztem a Keleti pályaudvarra elfogtak, s azonnal Kistarcsára vittek. Miután igen erős szemfájdalmaim voltak Kistarcsáról először a zsidó kórházba kerültem, majd visszavittek és Hangonyban, mint munkaszolgálatost bevonultattak volna, de alkalmazatlannak találtak erre. Visszakérültem Budapestre, keresztény papírokat vásároltam, s közben augusztusban meg is nősültem. Zuglóban a Törökőr utcában laktam feleségemmel mindaddig míg a szomszédok fel nem jelentettek. Feleségemet a Radeckzy-laktanyába hurcolták a nyilasok, én pedig a Vadász utcai üvegházban találtam menedéket. Gyakran voltam életveszélyben, de semmi nem tartott vissza attól, hogy a téglagyárból kimenekítsem feleségem, akivel kiköltöztünk a Tátra utcába és ott ért bennünket a felszabadítás.

- *Visszajött Salgótarjánba?*

- Igen. Pár nap múltán felpakoltunk, jött anyósom, apósom is és visszatértem fatornyos hazámba. Tarján még nem volt megyeszékhely, de megmondom őszintén, én mindég annak tartottam. Nekem a világ közepe volt. Rettenetes volt a visszatérés. Szüleimet, nővéreimet, annak férjét és fiát elvesztettem. Kishúgomat a férjével együtt Békéscsabáról deportálták, ők hála istennek visszatértek. A baráti köröm kilencvenöt százaléka elpusztult, nagyon kevesen tértek vissza a régiek közül.

Lakásunk is rettenetes állapotban volt. A katolikus templomnál laktunk, ahol ma bérház áll, körülbelül a második épület tájékán. Mit mondjak? A fürdőszobából istállót csináltak az oroszok. De erőt vettem magamon, helyreállítottam a lakást és ott éltem családommal. Egy dolgot máig nem felejtetek el: hálával gondolok egy Jeszenszki Gyula nevű emberre, aki már nem él és aki a Szilárdi-udvarban volt ispán. Amikor megtudta, hogy hazajöttem, hogy itt vagyok a családdal, krumplit, olajat, lisztet és cukrot küldött. Ez nagy dolog volt akkoriban. Életében sem felejtettem el ezt a jó cselekedetét és ma is elérzékenyülve gondolok rá.

- *Úgy ballottam, ha kiejtik az SBTC nevét, bevesebben dobog a szíve.*

- Nem tagadhatom. Nézze, voltak keserű napjaim és voltak szépek, de a legszebb időket az SBTC-vel töltöttem el, amelynek intézője voltam és nagyon sok találkozóra elkísértem a csapatot. Sőt: a liga összejövetelein én voltam a legfiatalabb. Kedveltek, mert szókimondó, kemény fiatalember voltam. Nem hagytam magam, nem féltem senkitől, amikor a Stécéről volt szó. Pedig micsoda tekintélyekkel voltam együtt. Ott volt az üléseken Huszák Tivadar, Dicker Mihály, az Újpest és a Fradi képviselője, a „dumás” Molnár. Mind-mind ismert nagy nevek. De én, mint „újonc” kezdettől egyenlő félnek tartottam magam, nem riadtam vissza a nagyságoktól. Talán ezzel szereztem respektet, amit aztán meg is kaptam a foci idősebb vezetőitől.

- *De jó csapatot is képviselt...*

- Soha nem fogom elfelejteni őket. Sok bajom is volt, de megérte a fáradság. Lelkes, jó csapat volt együtt, szerettem a fiúkat, nem egy edzőt is vittem Tarjánba, köztük Kléber Gábort, aki akkor már „mellékvágányon” futott. Igen szomorú voltam, amikor meghallottam a hírt, hogy Kis Gyuszi a pályán halt meg és soha nem bocsátom meg Sebesnek, hogy Vilezsár Oszit mindig csak hitegette és tartaléksorban tartotta. Máig szeretettel gondolok Zsengellér Gyuszira, aki az egyik legtehetségesebb futballista volt és jó barát. Tarjánból került az Újpestbe és itt Pesten az EMKE sarkán talákoztam vele, amikor utolsó meccsét játszotta, mert az Újpest eladta Olaszországnak. Tréfálkozott: gyere ki, ha utoljára látni akarod, hogy tudok focizni! Kimentem. Nem bántam meg. Tényleg nagyon jól játszott, de hát már Tarjánban is legenda volt. Képes volt egyedül meccseket nyerni.

- *Ismerek egy történetet, nem tudom legenda, vagy valóság. Egyszer leállította a Szolnokról Hatvan felé közlekedő vonatot, hogy a tarjáni fiúk időben bazaérjenek.*

- Ez igaz volt. Szegeden játszottunk és Szolnokon nyolc perccel elkéstük

volna a csatlakozást. Vasárnap reggel Szegeden elmentem az állomásfőnökhöz, s elmondtam, tegyen valamit, hogy időben hazaérjünk. Kioktatott, hogy menetrendet megváltoztatni nem lehet és ehhez az ő főnöke sem elég. Az időkéréshez, a változtatáshoz csak egy embernek van joga Budapesten. Kértem a telefonszámát. Először nem akarta megadni, de mi tagadás elég erőszakos voltam, megadta. Tárcsáztam, s elmondtam: bányászok vagyunk, akik hétfőn sihtëba mennek, ezért várnia kell a szolnoki vonatnak, mert ha nem vár, az országot jelentős kár éri és ezért neki kell vállalnia a felelőséget. Én nem vállalom, és ha ő sem, akkor majd illetékes helyre írásba adom, hogy ki a felelős ezért. Emberünk belátta, a vonatnak várnia kell és kiadta az utasítást, hogy a Szegedről érkező gyorsvonatot a Szolnokról Hatvanba induló vonatnak meg kell a bányászok miatt várnia. Így aztán időben hazaértünk.

– *Hogyan került Amerikába?*

– Eszem ágában sem volt az USA-ba menni. A feleségemmel Bécsben voltunk 1956-ban, egy barátom vitt ki kocsin, s ahogy járkálunk egy épület előtt óriási sort láttam. – Mi történik itt? – érdeklődtem. – Honfitársaid állnak itt amerikai vízumért... – mondták.

Visszamentünk a szállodába, ahol mondtam a nejemnek: mi is megyünk! A többiek, akik körülöttünk voltak mosolyogtak: – Hogyan, hiszen ők is már két hónapja várják a vízumot. – Ide hallgassatok! – szoltam. – Én holnap az amerikai követnél leszek és mindent elintézek. – Fogadtak velem, hogy ez nem létezik. Pedig ez történt. Másnap már a követnél voltam és tizenégy nap múlva az USA-ban.

– *Hogyan kezdte idegen környezetben az új életet?*

– Először Ohióba, Clevelandba kerültem, ahol nagyon sok magyar lakik. Itt éltem nyolc hónapig, s egy lámpagyárban voltam előmunkás, amikor rájöttem, hogy ezt nem nekem találták ki. Innen mennünk kell – mondtam a feleségemnek, s átkerültünk New Yorkba, ahol egy párnagyárban dolgoztam. Egy év után odaálltam a főnök elé, s azt mondtam, nagyon szépen köszönöm a munkát, de most már önállósítani szeretném magam. Úgy éreztem ledolgoztam az amerikai belépődíjat. Barátaimtól pénzt kölcsönöztem és létrehoztam egy kis üzemet tizenöt munkással, ahol bér munkában gyermeknadrágokat gyártottunk. Így indult pályafutásom. Nézze, az életben csak egy fontos dolog van és ez nem a tudás, ez a szerencse! Később negyven munkással dolgoztam, átálltam az export-importra, Japánba, Dél-Koreába szállítottunk termékeket.

Amikor először hazajöttünk látogatóba Budapestre, találkoztunk a barátokkal, akik azt mondták: minek szállítok olyan messzire, miért nem próbálkozom hazai termékekkel. Meggyőztek és elkezdtem a magyar termékek „bevezetését” Amerikába.

– *Nehéz volt?*

– Nagyon nehéz vállalkozás volt, mert nemhogy nem ismerték, de még meg sem akarták nézni a magyar árut Amerikában.

– *Egyáltalán milyen termékekkel lehetett piacra kerülni az USA-ban?*

– Lehetni egyáltalán nem lehetett! Csakhogy én erőszakos voltam itt is. Először a hévízi iszapot vittem ki, ez volt az első termék. Nem akarok most panaszkodni, de hát annyi bajom volt vele... Rosszul volt csomagolva. Ezután kerti bútorokat szállítottam. Az első komolyabb termék, amit nagyon hosszú, keserves munkával sikerült bevezetnem – s erre ma is büszke vagyok – a felfújható Palma gumimatrac volt. Aztán jött a cipő. Először a Tisza cipőgyári, aztán a szombathelyi, majd a rakamazi lábbeli. Ez a munka odáig jutott, hogy a TANNIMPEX-szel közös vállalatot létesítettünk Amerikában. Ezt négy évvel ezelőt hagytam fel, amikor nyugdíjba mentem, hogy aztán teljes életemet a zsidó politikának szenteljem.

– *Mi a feladata a kelet-európai elnökeknek?*

– Minden, ami a kelet-európai zsidó ügyekkel kapcsolatos. Az egyik gondom most éppen az, hogyan tudunk harcolni a Magyarországon is fel-támadt antiszemitizmus ellen.

– *Szinte nem múlik el nap, hogy ne hallanánk antiszemita megnyilvánulásokról, ha az ember a rádiót és a tv-t hallgatja. A lengyel SZEJM-ben felállt egy képviselő és a zsidó állampolgárok védelmét kérte a rendőrségtől. Moszkvában a PAMJATY egyik emberét bíróság elé állították szélsőséges kirohanásai miatt. Nálunk Ön szerint mi jellemzi az antiszemitizmust?*

– Ott kezdeném, hogy Magyarországon az antiszemitizmusnak története van. Ha a történelmet olvassuk és ha bármely korszakára visszatekintünk, egy dolgot mindig tudni kell: ha egy országban az antiszemitizmus elkezdődik, annak van egy biztos előjele, mégpedig az, hogy az országban gazdasági nehézségek vannak. Úgy is mondhatnám, hogy minden országban, ahol a gazdasági helyzet rossz, vagy rosszabbodik, ott az antiszemitizmus nő, egész egyszerűen azért, mert a meglévő rossz gazdasági helyzetért valakit hibáztatni kell. És a legegyszerűbb és legkönnyebb dolog mindig a zsidót hibáztatni! Hogy Magyarországon mikor, hogyan volt antiszemitizmus? Mindig volt, van és szerény megítélésem szerint lesz is. Csak az a kérdés, hogy milyen fokon és milyen formában.

– *Ha elolvassuk Fejtő Ferenc, Varannai Aurél memoárjait és Ön is említette a beszélgetés elején, hogy Salgótarjában is nagyon szépen együtt éltek a zsidók és keresztények, akkor nem szükségszerű, hogy fellángoljanak az ellentétek.*

– Igen, de akkor békésen, mindenki jól élt. Maradjunk Salgótarjánál. A bányásznak is volt munkája, keresett is, a Hirsch-gyári munkásnak is volt pénze, az acélgyárban is jól kerestek. Emlékszem a „fasori” szép lakásokra a legszebbek voltak a városban. Tehát erre meg van a magyar rázat. Említette, hogy volt időszak, amikor egyáltalán nem lehetett hallani zsidózást. Miért? Mert a törvény szigorúan büntette. Ma a demokrácia pezsgőpalackiából a kipattant dugóval együtt kiszabadítottuk az antiszemitizmus szellemét is. Mindenki szabadon mondhatja, amit eddig csak belülről érzett...

Egyetlen amit tehetünk, hogy arra kérjük a kormányt, határolja el magát ezektől a megnyilvánulásoktól.

– Amikor ide a Síp utcába jöttem, újra megálltam a Wesselényi utcában Varga Imre emlékműve előtt, amelyet az Emánuel Alapítvány állíttatott hatszáz ezer magyar zsidó mártír emlékének. Ön, mint az alapítvány elnöke fáradságtalanul munkálkodott azon, hogy ez az emlékmű megvalósulhasson. Kegyeletes bensőséges ünnepe volt július 8-án, amikor felavatták a mártírok emlékművét, amelyen a kormány is képviseltette magát. Ezt nemes gesztusnak tartom.

– Az emlékmű felállítását én szorgalmaztam, és amikor Varga Imrénél megláttam a makettet, úgy éreztem, addig nem szabad meghalnom, amíg ez a mű nem áll. Hálát adok az Istennek, hogy felállítottuk és, hogy a világ tudomására hozhattuk: íme négy évtized után a magyar zsidóságnak is van emlékműve. Ugyanakkor szégyen és szégyellem is magam, hogy eddig tehetetlenek voltunk. Hogy négy évtizedet kellett várni, hogy a magyar zsidóságnak emlékműve legyen a fővárosban. Hogy a kormány jelen volt? Ezt én természetesnek vettem. Más országokban a kormányok hivatalosan bocsánatot kértek azért ami a zsidósággal történt, ám bármilyen furcsa, a magyar kormányok az elmúlt negyvenöt évben a zsidóságot még nem követték meg. Nemrégiben Prágában és Pozsonyban jártam és mindkét helyen a miniszterelnök-helyettes azzal kezdte hozzám intézett beszédét: eljött az ideje, hogy a zsidóságtól a cseh és szlovák nép nevében elnézést kérjenek.

– Tudom, Ön sokat tett szerte a világban, itt Budapesten és Salgótarjánban is a zsidóságért. Eljárt a templomok, iskolák, temetők ügyében. Maradjunk Salgótarjánnál, ahol egyedül a zsidó temetőben felállított emlékmű figyelmeztet a Holocaustra, s nyaranként a mártírok napján egy bőrkötéses könyvből alfabétikus sorrendben ezeröt száz név hangzik el, akik soha többé nem tértek vissza a városba és környékére. Tisztos polgárok, nők, férfiak, gyerekek, akik közül sokan a város fejlődéséért, kultúrájáért, hírnevéért sokat tettek. Sehol egy utcanév, egy emléktábla, de egy emlékmű sincs a városban a mai napig, amely a zsidó mártírokra emlékeztetne.

– Egyetértek Önnel. Ha legközelebb Salgótarjánba visz az utam, be fogok jelentkezni a polgármester úrhoz és megpróbálok ebben az ügyben egy olyan elképzelést előterjeszteni, ami mindkét félnek elfogadható lesz.

– Sokat gondol Salgótarjánra?

– Sokat emlegetem ezt a nevet, s emlegetni fogom, amíg élek. Mert ha messzire sodrott is az élet, és amerikai állampolgár vagyok, soha nem tagadtam meg születésem helyét, soha nem szégyelltem, hogy palócvárosból származom. . .

SZOKÁCS LÁSZLÓ

* A PALÓCFÖLD-szerkesztőség meleg hangvételő sorait és a megküldött tiszteletpéldányokat hálásan köszönöm. . . *Horváth Gyulával* a frontszolgálat másodszor is összehozott, amikor a krasznahorkai vár alatt megalakult 21/1. zlj.-parancsnoka lett és én pedig segéd-tisztje. Sorsunk ismét összekötődött és a szovjet csapatokhoz történt átállásunkig tartott. Legnagyobb haditettünk az volt, hogy a bennünk bízó zászlóaljat a fogságba eséstől megmentettük.

Mínthogy *Horváth Gyula* barátom naplójegyzeteiből írt visszaemlékezés (PALÓCFÖLD, 1990. XXIV/4. sz.) a nevemet is említi talán nem okoz gondot kérésem, hogy . . . a Don-menti harcokra visszaemlékező írásokból. . . további példányokat kaphassak.

Ismételten megköszönve. . . a szerkesztőség előzékenységét.

Maradok tisztelettel:

Salgó Andor (Miskolc).

*

* Hivatkozással a PALÓCFÖLD 1990/3. XXIV. számában megjelent levélre, melyet *Garamvölgyi Gábor* írt, szeretnék kiegészítést tenni (a Garamvölgyi Gábor-levélben felsorolt 56-os elítéltek mellé. – A szerk.):

Az ítélet száma: Nbf II. 5008/1958/53.

Jogerősen *Pödör Mihály* egy év, *Gösszwein Richárd* 1 év, *Deme Attila* 3 év, *Bágyi Miklós* 5 év, *Lassan József* 6 hónap, *Bartó László* 5 év, *Édes György* 6 év börtönbüntetésre ítélték. . . Mentségül szolgálhat. . . az a tény, hogy az 1958-as jogerős ítéletet 1990-ben csak többszöri kérésemre küldték meg. Remélem levelemmel a múlt eseményeit sikerült hitelesebben tisztázni.

Baráti üdvözléssel:

Deme Attila (Salgótarján).

*

* (1956. dec. 8-ról) . . . a PALÓCFÖLD-ben olvastam, hogy akkor hol voltak az üzemi tanácsstagok. Hát kérem összeszedtek és Pásztóra vittek huszonötünket. . . Engem a nagybányai gépműhely dolgozói megválasztottak üzemi tanácsstagnak. . ., nyolcadika után kezdték összeszedni az üzemi tanácsstagokat. . . *Jancsi János* és *Dombi Magda* a gépműhely kommunista vezetői szóltak a pufajkásoknak és *Batki* és *Mrázik János* vitt el az üzemből . . . a gépműhely melletti rendőrségre. (Ott tudtam meg, hogy *Jecsmeniket* és *Szabó Ervint* meg *Bogyait* is elvitték). Három nap után engem elengedtek. Otthon nem ismertek rám. Másik héten este nyolc órákor csenget a szomszédasszony, hogy *Szöllősi Pali* bácsit *Orosz Lajos* levitte és félholtra verte: segítsék néki fölvenni. Az iskola melletti óvóhelynél fe-

küdt, a szája tele volt vérrel, fejét félrefordítottuk és kikapartam a szájából az alvadt vért és utána tudott csak lélegezni, másképp megfullad. A következő nap engem is letartóztattak *Orosz Lajosék* és jól elverték mert segítettem fölvenni Szöllősi Pált. A mostani vendéglátóközpont volt a karhatalmisták székhelye. A puhító *Molnár László* nagybányai bokszedző volt, most Szegeden él. . . Körülbelül kilencen voltunk a pincében. Harmadik nap lejött *Darázs István*. . . ötünket elengedtek. . .

. . .A pásztói rendőrségen őriztek bennünket *Korin István*, Mrázik, Batki és *Molnár*, a négy pufajkás. . . Kihallgattam Mrázik Jánost, aki azt mondta, hogy a két acélgárit likvidálták, *Hadadit* és *Hargitait*. . . Jött a parancs, hogy a huszonöt tanácstag. . . irány az Ipoly. Mikor Pálfalvánál jöttünk, élénk állt egy autó, a tűzhelygáriak kerestek bennünket mindenhol, . . . megállt a fakarusz, amiben szállítottak bennünket és kinyitotta a gépkocsi ajtaját *Banos a félkezű* és mindnyájunkat kiszedtek a kocsikból, a négy pufajkás maradt csak a kocsiban. . . Attól kezdve nem tartózkodtam edahaza, bujkálni kellett csak azért, mert a nagybányai dolgozók megválasztottak üzemi tanácstagnak.

Szeretném még azt is elmondani, hogy azt, aki minket a huszonöt üzemi tanácstagot megmentett, mert minket kivittek volna az Ipolyhoz és . . . utána mint szökött magyar állampolgárokat agyonlövöldöztek volna, azt az embert, Banost elvitték Balassagyarmatra és a bolondok házában. . . úgy kezelték, ahogy „ezt érdemi”, mert minket kiszabadított. Most kéne. . . lépni ebben az ügyben és kikutatni, hogy milyen kezelést adtak ennek az áldott jóembernek. . . Nagyon rossz érzés fog el mikor találkozok azokkal, akik megkeserítették az életünket. Már sok elment közülük, de még akad belőlük. . .

Szabó János (Salgótarján).

*

* *Ferdinandy György* e számunkban közölt Palackpostájának kéziratával együtt küldött, szerkesztőségünkhöz írt leveléből: *Kedves Barátaim. . . Már küldöm is az V. Palackpostát. Szemműtét előtt állok, igyekszem befejezni, és elküldeni a függőben lévő dolgaimat. Ha úgy alakul, elmondhatjátok, hogy ez volt az utolsó írásom, a mostani. Baráti szeretettel üdvözlöl: Ferdinandy Gyurka.*

Úgy gondoljuk, hogy nem csak a magunk, de Olvasóink nevében is kedvező kimenetelű műtétet és gyógyulást kívánhatunk szerzőnknek, *Ferdinandy Györgynek*. (– A szerk.)

*

* *Bundovics Judit* részére Szovjetunió, Kárpátalja, 295. 523 Berek-szászi járás, Oroszi, Lenin út 75. Tudósítását köszönjük. További írásait várjuk.

*

* A PALÓCFÖLD-könyvek sorozatában *Erdős István* Párkányjárás című novellás kötete után *Németh János István* A demokrácia tragédiája című esszékötete jelenik meg.

Ára: 25,- Ft

palócföld

TÁRSADALOMPOLITIKAI, IRODALMI, MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT 1990 | 6. évf. 17.

1991-01-17